ISSN 0207—442X

ЙЫЛДЫЗ

1982

3

ЙЫЛДЫЗ

1982
№ 3
Майыс
Июнь

ОЗЬБЕКСТАН ЯЗЫДЖЫЛАРЫ БИРЛИГИНИНЪ ОРГАНЫ

ЭКИ АЙЛЫКЪ ИЧТИМАИЙ-СИЯСИЙ ВЕ ЭДЕБИЙ-БЕДИЙ ЖУРНАЛ

УЧЮНДЖИ СЕНЕ ЧЫКЪУВЫ

Мундериджe

ГЪАФУР ГЪУЛАМ АДЫНА ЭДЕБИЯТ ВЕ САНЬАТ НЕШРИЯТЫ

❋

❋

ПОЭЗИЯ

ЭДЕБИЯТШНАСЛЫКЪ ВЕ ЭДЕБИЙ ТЕНКЪИД

САНЬАТ

ЛЕНИН ЁЛУНЕН— ЯНЪЫ ГЪАЛЕБЕЛЕРГЕ

Советлер Бирлиги Коммунистик партиясы Меркезий Комитетининъ Баш секретары, СССР Юкъары Совети Президиумынынъ Реиси Л. И. Брежнев аркъадашнынъ Озьбекстангъа келюви мунасебетиле республика эмекдарларынынъ къальблери буюк къуванч дуйгъуларынен толып ташты. Л. И. Брежневнинъ ады партиямызнынъ улу Ленин ишине сарсылмаз садыкълыгъынынъ, о, халкънынъ бахт-саадети акъкъында, сейяремизде къавий тынчлыкъ акъкъында тынымсыз къайгъырувынынъ темсилидир.

Леонид Ильич Брежневни Ташкент аэропортында къаршылап алув вакъытында, Коммунистик партия ве Совет девлетининъ ёлбашчысы Ташкент трактор заводына, авиация истисалы бирлешмесине, Ташкент янындаки Ленин адына колхозгъа баргъан вакъытында иште шу ис-дуйгъулар айрыджа къуветнен ифаде олундылар.

Иште бу корюшювлернинъ иштиракчилери партия XXVI съездининъ, КПСС Меркезий Комитети 1981 сенеси ноябрь Пленумынынъ тарихий къарарларыны, СССР профсоюзларынынъ XVII съездинде Л. И. Брежнев айткъан айдын нуткъында къойылгъан вазифелерни мувафакъиетнен омюрге кечирюв ичюн бундан сонъ да себатнен чалышаджакъмыз, деп, Л. И. Брежнев аркъадашкъа сёз бердилер. Бу сёз чокъмиллетли севимли Ватанымызнынъ къудретини эр тарафлы къавийлештирмек менфаатлары ёлундаки енъишлерни арттырувгъа, СССР тешкиль олунгъанынынъ шанлы 60-йыллыгъыны мунасип къаршылап алувгъа къарар берген бутюн республика эмекдарларынынъ фикирлери ве тюшюнджелери эм де ис-дуйгъуларыны ифаде этти.

Леонид Ильич Брежневнен олгъан корюшювлерден къальблери къуванчнен толгъан Совет Озьбекстанынынъ ишчилери, колхозджылары, зиялылары басып кечильген ёлгъа шу куньлерде фахранып назар ташламакъталар, япылгъан ишлернинъ нетиджелери акъкъында партия, онынъ Меркезий Комитети огюнде эсап бермектелер. Бу нетиджелер исе, буюк теэссурат къалдыраджакъ нетиджелердир. Улу Советлер къорантасындаки мусавий республикалардан бири олгъан Озьбекстан Совет Социалистик Республикасы шимдики девирде къудретли санааткъа, механизмлештирильген буюк кой ходжалыгъына,акъикъий халкъ социалистик медениетине малик олгъан, инкишаф эткен республикадыр. Къадимий озьбек диярында бир къач он йыллар девамында олгъан денъишювлер эвеллери ич бир заманда олмагъан эди.

Озьбекстан эмекдарлары Леонид Ильич республикагъа куньсайын дикъкъат этеяткъаны, онынъ истисал къуветлерини, халкъ ходжалыгъындаки бутюн саларны ве энъ эвеля баш саа — памукъчылыкъны инкишаф эттирюв акъкъында чокъ къайгъыргъаны ичюн ондан пек миннетдарлар, онъа буюктен-буюк тешеккюр бильдирелер.

Республика эмекдарлары КПСС XXVI съездининъ памукъчылыкъны инкишаф эттирювге даир къарарларыны омюрге кечирип, 1980 сенеси девлетке 6 миллион 150 бинъ тонна памукъ, захире, себзе, къавун-

къарпыз, къартоп, юзюм, мейва, кенаф сатув боюнджа оныджы беш-йыллыкъ планынынъ вазифелерини муддетинден эвель эда этюв саасында иришкен гъает буюк мувафакъиетлери ичюн Озьбекстан ССРи учюнджи Ленин орденинен мукяфатланды:

Озьбекстан Компартиясы Меркезий Комитети ве Озьбекстан ССР Юкъары Советининъ март 24-те Ташкентте олгъан бирликтеки тантаналы меджлиси шу юксек мукяфатны такъдим этювге багъышланды. Республиканынъ белли адамлары, санаат истисалынынъ, къуруджылыкъ, транспортнынъ илерилери ве новаторлары, тарла ве фермаларнынъ усталары, илим ве медениет эрбаплары — озь эмегинен республиканынъ ве бутюн Советлер мемлекетининъ шуретини котерген, Ватаннынъ байлыгъыны арттыргъан адамлар В. И. Ленин адына СССР Халкъларыдостлыгъы сарайынынъ кениш залына топландылар.

Залдакилер КПСС Меркезий Комитетининъ Баш секретары, СССР Юкъары Совети Президиумынынъ Реиси Л. И. Брежнев аркъадашнынъ тантаналы меджлиснинъ президиумында пейда олмасыны гурьдели эльчырпмаларнен къаршылап алдылар, залда Коммунистик партия, совет халкъы шерефине селямлав, алгъышлав садалары янъгъырай. Эр кес аякъкъа тура.

Топлангъанлар Леонид Ильич Брежневнинъ Озьбекстан ССР эмекдарларынынъ мувафакъиетлери акъкъында айтып, Озьбекстан Компартиясынынъ фаалиетине юксек къыймет кескени, республика огюне узун муддетке бельгиленген дженкявер программа иши оладжакъ янъы вазифелер хусусында самимиетнен айткъан айдын нуткъыны буюк дикъкъатнен динъледилер.

Л. И. Брежнев аркъадаш СССР Юкъары Совети Президиумынынъ Озьбекстан ССРни мукяфатлав акъкъында ферманыны илян этип, республиканынъ байрагъына Ленин орденини такъкъанда алгъышлар янъы къуветнен янъгъырады.

Ватаннынъ юксек мукяфатыны КПСС МК Сиясий бюросына азалыкъкъа кандидат, Озьбекстан Компартиясы Меркезий Комитетининъ биринджи секретары Ш. Р. Рашидов, Озьбекстан ССР Юкъары Совети Президиумынынъ Реиси И. Б. Усманходжаев, республика Министрлер Советининъ Реиси Н. Д. Худайбердыев, Къызылбайракълы Туркстан арбий округынынъ команданы генерал-полковник Ю. П. Максимов, «Красный водопад» эксперименталь айванасравджылыкъ базасынынъ машинанен сют сагъув операторы А. И. Чудная, Ташкент трактор заводынынъ уйкен устасы А. В. Федюшина, Къунгъырад районындаки Чапаев адына совхознынъ директоры О. Къурбаниязов, Мубарек район партия комитетининъ биринджи секретары Н. С. Османов, Комсомол районындаки «Коммунизм» колхозынынъ реиси Дж. Кучиев, Канимех районындаки «Шафиркан» совхозынынъ уйкен чобаны Н. Бердыев къабул эттилер. Къоджаман залнынъ бир кошесинден экинджи кошесине «Ура!» садасы, совет девлети, халкъларнынъ бозулмаз достлыгъы, сейяремизде къавий тынчлыкъ шерефине селямлавлар далгъаланып янъгъырай.

Леонид Ильич Брежнев республикагъа эдие оларакъ эр бир совет адамы ичюн пек къыйметли олгъан чокъмиллетли совет девлети пайтахтынынъ корюниши — «Ватан юреги» картинасыны такъдим этти.

Тантаналы меджлисте КПСС МК Сиясий бюросына азалыкъкъа кандидат, Озьбекстан Компартиясы МКнинъ биринджи секретары Ш. Р. Рашидов нуткънен чыкъыш япты.

Сырдарья партия обкомынынъ биринджи секретары В. А. Хайдуров, Озьбекстан ССР Илимлер академиясынынъ президенти академик А. С. Садыкъов, Пахтакор районындаки Ульянов адына совхознынъ бригадири Х. Рустамова, «Главташкентстрой»нынъ бир номерли эв къуруджылыгъы комбинатынынъ бригадири И. Х. Арипов озьлерининъ чыкъышларында Коммунистик партия ве Совет укюметине эмек адамларыны, оларнынъ эйиаллыгъы акъкъында, ер куррееинде къавий тынчлыкъны ёрулмадан къайгъыргъанлары ичюн, республика эмекдарлары-

нынъ эльде эткенлерине дикъкъатлары ве юксек къыймет кескенлери ичюн самимий миннетдарлыкъ, юректен тешеккюр бильдирдилер.

Тантаналы меджлиснинъ иштиракчилери Советлер Бирлиги Коммунистик партиясы Меркезий Комитетине, СССР Юкъары Советининъ Президиумына, СССР Министрлер Советине, КПСС Меркезий Комитетининъ Баш секретары, СССР Юкъары Совети Президиумынынъ Реиси Л. И. Брежнев аркъадашкъа буюк котеринкиликнен селямлав мектюбини къабул эттилер. Мектюпни Озьбекстан ССР Министрлер Советининъ Реиси Н. Д. Худайбердыев окъуп ишиттирди.

Тантаналы меджлисте КПСС Меркезий Комитети Сиясий бюросынынъ азасы, Къазахстан Компартиясы Меркезий Комитетининъ биринджи секретары Д. А. Кунаев, Къыргъызстан Компартиясы Меркезий Комитетининъ биринджи секретары Т. У. Усубалиев, Таджикстан Компартиясы Меркезий Комитетининъ биринджи секретары Д. Р. Расулов, Туркменстан Компартиясы Меркезий Комитетининъ биринджи секретары М. Гъ. Гъапуров, КПСС Меркезий Комитети Баш Секретарынынъ ярдымджысы А. М. Александров, КПСС Меркезий Комитетининъ болюк мудири Л. М. Замятин, КПСС Меркезий Комитети иш юрютиджисининъ муавини М. Е. Могилевец бар эдилер. Озьбекстан Компартиясы Меркезий Комитети Бюросынынъ азалары ве азалыкъкъа кандидатлары Е. А. Айтмуратов, И. Г. Анисимкин, Л. И. Греков, Т. Н. Осетров, А. У. Салимов, А. А. Ходжаев, К. К. Камалов, Н. М. Махмудова, Л. Н. Мелкумов, У. У. Умаров, Озьбекстан ССР Юкъары Совети Президиумы Реисининъ муавинлери Г. М. Орлов, К. Рзаев, республика Министрлер Совети Реисининъ муавинлери Р. Х. Абдуллаева, Къ. А. Ахмедов, В. П. Есин, Б. Р. Рахимов, М. Т. Турсунов, А. Р. Ходжаев иштирак эттилер.

(УзТАГ).

Совет Социалистик Республикалары Бирлигининъ 60 йыллыгъы мунасебетиле

ЕКЯНЕ АИЛЕ ДУЙГЪУСЫ

Ватанымызнынъ халкълары Совет Социалистик Республикалар Бирлиги тешкиль этильгенининъ 60 йыллыгъыны тантаналы суретте къаид этювге фааль азырланалар. Санаат ишханелеринде, къуруджылыкъ мейданларында, койлерде-кентлерде совет адамлары бу улу байрамны эр бир саада дегерли гъалебелернен къаршылап алув огърунда социалистик ярыш байрагъыны даа юксек котеререк чалышалар.

Чокъмиллетли Советлер Бирлигининъ мейдангъа кетирилюви — Улу Октябрь социалист революциясы гъалебесининъ девамы, партиямызнынъ буюктен-буюк ярарлыгъы, ленинндже гъаелернинъ, миллий сиясет принциплерининъ омюрге кечирилювидир. «Биз миллетлернинъ гонъюлли бирдемлигини истеймиз, бир миллет дигер миллет устюнден зорбалыкъ япувына ёл бермеген бирдемликни, там ишанч эсасында, къардашлыкъ бирлигини ачыкъ-айдын акс эткен, там манасынен гонъюлли оларакъ мейдангъа кельген бирдемликни истеймиз»,— деген эди В. И. Ленин.

Мына бойле мусавий бирдемлик бундан алтмыш йыл эвельси — 1922 сенесининъ декабринде мейдангъа кетирильди. Алтмыш йыл зарфында бу тарихий бирлик совет халкъларынынъ революцион янъартув фаалиетининъ эсасы олып кельмекте. Мемлекетимизде инкишаф этиджи социализм джемиетининъ къурулувы да бу бирликнинъ нетиджесидир. Шимдики куньде улу Советлер Бирлиги коммунизм джемиети къураяткъан достане, мусавий укъукълы республикалар оларакъ бутюн дюньягъа беллидир.

«СССРнинъ тешкиль этильмеси,— дениле КПСС Меркезий Комитетининъ «Совет Социалист Республикалары Бирлиги тешкиль этильгенининъ 60 йыллыгъы акъкъында»-ки къарарында,— озь эркяныиа коре, чокъмиллетли, идеологиясы ве сиясетине, тешкилятий теркибине, фаалиет принциплерине коре, терен интернационалистик большевиклер ленинджи партиясынынъ гъает буюк хызметидир».

Акъикъатен де, Коммунист партиясы совет халкъларынынъ бирдемлик аилесини тешкиль саесинде чокъмиллетли девлетнинъ эйи джиэтлерини дюньяда ильки оларакъ исбат этти. Бу девлетни тешкиль этювде РСФСР аль этиджи роль ойнады. Бутюн Совет республикалары гонъюлли оларакъ РСФСРнинъ этрафына бирлештилер. Рус халкъы, мевджут къыйынлыкъларгъа бакъмадан, мемлекеттеки бутюн халкъларнынъ революцион гъалебелерини къатиетле къорувда оларгъа гъарезсиз ярдым этти, сабыкъ миллий дживарлардаки кериликнинъ огюни алувгъа буюк иссе къошты.

Партия ишчи сыныфынынъ, гъает кениш кутьленинъ негиз менфаатларыны къорчалавы, коммунизм идеалларына садыкълыгъы, бутюн халкъларнынъ миллий менфаатлары ве дуйгъуларына гъает буюк дикъкъат косьтерюви, шовинизм ве миллий нигилизмнинъ эр сой корюнишлерине къаршы амансызлыкънен курешюви саесинде мемлекетнинъ бутюн миллетлери ве халкълары эмекдарларынынъ ёлбашчысы олув киби юксек укъукъкъа саип олды. Партия даимий суретте алып баргъан назарий, сиясий ве тешкилятий ишлеринен эмекдарларда бирлешмеге олгъан къарарны пекитти, оларнынъ ирадеси ве къуветлерини умумий макъсаднынъ эдасына — социализм ве коммунизм къуруджылыгъына джельп этти.

Совет Социалистик Республикалар Бирлигининъ тешкиль этильмеси В. И. Ленин гъаелерининъ, ленинндже миллий сиясет принциплеринниъ муджессем темсилидир. Пролетариатнынъ улу даийси миллетлер арасында там озьара ишанчны, гонъюлли бирдемликни, озьара мунасебетлердеки мусаватсызлыкънынъ мухтелиф шекиллерине ёл бермемезликни бу бирликнинъ реини, деп бильди. Миллетлер ве халкъларны этрафлыджа илерилетмек ёлунда къыскъа бир муддетте гъает чокъ ишлер япылды.

Эмексевер халкъларымызнынъ сарсылмаз бирлиги, мемлекетимизде санайылаштырув, кой ходжалыгъыны коллективлештирюв ве, медений революция девиринде, социализм къуруджылыгъы огърунда алып барылгъан курешлерде пишкинлешти, пекинди. Немсе баскъынджылары Ватанымызгъа айдутларджа бастырып кирген вакъытта бутюн совет халкъы оны къорчаламакъ ичюн аякъкъа къалкъты, элине силя алып, мукъаддес топрагъымызны фашистлерден темизледи. Душман, юртумызгъа уджюм эткенде, халкълар арасындаки достлыкъны сарсытмакъ мумкюн олур белледи. Лякин, о янъылды. Бу достлыкъ дженк йылларында, джебэлерде даа зияде къавийлешти. Бу сарсылмаз достлыкъ душман устюнден къазанылгъан гъалебени теминлевде эсас амиллерден бири олды. Фашистлер дарма-дагъын этильди, джиан халкълары эсареттен, зулумдан сакълап къалынды. Москва босагъаларында, Сталинград, Орёл-Курск кемеринде, Ленинград ве Севастополь къамачавларында, Украина, Белорусие топракъларында мемлекетимизде яшагъан джеми халкъларнынъ эвлятлары эфсаневий къараманлыкълар косьтердилер. Совет адамлары арасындаки достлыкънынъ къудретини бутюн дюньягъа нумайыш эттилер.

Улу Ватан дженкинден сонъ ходжалыкъны янъыдан къурув девиринде халкъларымыз къыяскъа кельмез джесарет косьтердилер. Душман тарафындан харабеге кетирильген койлер ве шеэрлер янъыдан къурулдылар, даа ярашыкълы, даа дюльбер олдылар. Буларнынъ эписи совет адамларынынъ яратыджылыкъ эмеклериле эльде этильди, буюк достлыгъымызнынъ нетиджеси исбатланды.

Совет Социалистик Республикаларынынъ бу мусавий бирлиги оларнынъ эр бирининъ икътисадиятыны даа да къуветлендирди, медениетини зенгинлештирди. Халкъларнынъ озьара достылыгъы саесинде бутюн Советлер Бирлиги эр джиэттен инкишаф этмекте, халкъларымыз кемалына кельген социалистик джемиетте сербест аят кечирмектелер.

Советлер Бирлиги Коммунист партиясынынъ XXVI съездинде КПСС Меркезий Комитетининъ Баш секретары Л. И. Брежнев аркъадаш айрыджа косьтергени киби, шимдики шараитте совет джемиетиндеки бутюн сыныфлар ве ичтимаий группаларнынъ бири-биринен якъынлашувы девам этмекте. Бу джерьянда ишчи сыныфы аль этиджи къувет оларакъ къалмакъта.

СССРнинъ тешкиль этилюви халкълар арасында достлыкъ, ишанч, бир-бирлерине ярдым мунасебетлерининъ зияде кенишлемесини тезлештирди. Инкишаф этиджи социализм шараитында мемлекетимиздеки миллетлер ве халкъларны илерилетювде, оларнынъ къардашларджа бирлигини пекитювде Советлер Бирлиги Коммунист партиясынынъ ёлбашчылыкъ, етекчилик ве тешкилятчылыкъ фаалиети турмадан осьмекте. Партиямызнынъ Меркезий Комитети В. И. Лениннинъ миллий меселеге аит талиматыны иджадий суретте илерилетмекте, миллий мунасебетлерге марксча-ленинидже принциплер эсасында ёлбашчылыкъ япмакъта. Тувгъан мемлекетимизде эр бир миллетнинъ, эр бир халкънынъ бутюн итияджларына буюк дикъкъатнен бакъыла, совет халкъынынъ менфаатлары джемиет инкишафынынъ менфаатларынен уйгъунлаштырыла. Партия озюнинъ бутюн фаалиетинен, айдын макъсадны козьде туткъан идеология ишинен эмекдарларны совет ватанперверлиги ве социалистик интернационализм рухунда, екяне улу Совет Ватанына менсюпликтен гъурурланув дуйгъусы рухунда тербиелемекте. «Интернационалист олмакъ,— деп къайд эткен эди В. И. Ленин,— тек озь миллетинъ акъкъында къайгъырмакъ керек демек дегиль де, бутюн миллетлернинъ менфаатларыны озюнъ нинъкинден юксекте тутмакъ керек деменктир». Ленин тар, кучюк миллетчиликке, озюндже черчивеленювлерге, айрыджа фикир юрьсетювлерге къаршы амансызджа курешти.

Советлер Бирлигининъ халкълары озь теджрибелеринде шунъа эмин олдылар ки, бирдемлик оларнынъ къуветлерини арттыра, ичтимаий-икътисадий инкишафыны тезлештире. Эмекдар адамларымызнынъ улу къардашлыгъы кет-кете къавийлеше.

Кемалына кельген социализм шараитында совет халкъынынъ интернациональ медениети бутюн эмекдарларгъа хызмет этмекте, оларнынъ умумий идеалларыны ифаделемекте. Бу джумледен, чокъмиллетли совет эдебияты СССР халкъларынынъ онларнен тиллеринде нешир олунмакъта. Албу исе бу халкъларнынъ бир чокълары Улу Октябрь социалист революциясына къадар атьта озь язысына биле саип дегиль эдилер. Шимди исе улу рус тили бутюн халкълар тарафындан гонъюлли оларакъ умум алякъа тили, деп къабул этилип, миллий медениетлер бир-бирлерине тез сурьатнен якъынлаша ве зенгинлеше.

Мемлекетимиздеки миллетлернинъ эдиплери озьлерининъ эсерлеринде совет

халкълары арасындаки сарсылмаз достлыкъны, алтмыш йылдыр ки, котеринки рух ве буюк пафоснен тасвир этип кельмектелер. Совет эдебиятынынъ корюмли векиллерининъ иджатларында бу мевзу буюк ве муим ер тута. Языджы ве шаирлеримиз совет халкъларынынъ къардашларджа достлыгъыны, бу достлыкъ саесинде джемиетимизнинъ гулленип-чечекленеяткъаныны бедий суретте тасвирлеп кельмектелер. Белли совет языджыларындан М. Шолоховнынъ, А. Фадеевнинъ, К. Симоновнынъ, Р. Гамзатовнынъ, Ч. Айтматовнынъ, О. Гончарнынъ, М. Авезовнынъ ве дигерлернинъ яратыджылыгъында халкълар достлыгъы эсас мевзулардан эсаплана. Бойле языджыларнынъ несир ве назм эсерлери совет адамларыны ватанперверлик, интернационализм рухунда тербиелев ишинде буюк хызмет косьтерелер.

Алтмыш йыл зарфында корюмли языджыларымызнынъ достлыкъны йырлайыджы эсерлери бир къач несильнинъ дюньягъа бакъышыны шекиллендирювде, совет адамларына Ватангъа, халкъкъа севги дуйгъулары ашлав саасында буюк эмиетке малик олдылар. Шимдики куньлеримизде де совет эдиплери бу мевзуда эппи эсерлер яратаракъ, эмекдарларны коммунистик рухта тербиелев ишине озьлерининъ мунасип исселерини къошалар.

Умумсовет эдебиятынынъ айырылмаз бир къысымы олгъан Озьбекстан эдебиятынынъ кечкен 60 йыл ичинде эльде эткен мувафакъиетлери де къуванчлыдыр. Республикада халкъларнынъ улу достлыгъы саесинде медениет, бу джумледен, эдебият турмадан юксельмекте. Озьбек языджылары халкълар достлыгъы мевзусына даимий суретте мураджаат этелер. Гъафур Гъуламнынъ мешур «Сен етим дегильсинъ», «Мен — еудийим» шиирлери, Хамид Алимджаннынъ пафослы публицистик эсерлери, Айбек, Абдулла Къаххар, Уйгъун, Шараф Рашидов, Зульфия ве дигерлернинъ романлары ве повестлерини фикиримизге мисаль оларакъ косьтермек мумкюн. Рахмат Файзининъ «Азрети Инсан» романы бу мевзуда язылгъан гузель эсерлерден биридир.

Республикада озьбек, рус ве дигер халкъларнынъ эдиплеринен омуз-омузгъа чалышаяткъан татар языджылары да озь эсерлеринде совет халкъларынынъ сарсылмаз достлыгъыны акс эттирип кельмектелер. Яратылаяткъан романларда, повестьлерде ве икяелерде, назм эсерлерде бу мевзугъа тез-тез мураджаатта булуныла. Буньа мисаль оларакъ Юсуф Болатнынъ «Саф юреклер», «Анифе», Черкез-Алининъ «Сабалар къучагъында» ве «Джумертлик», Решид Мураднынъ «Дагълар сонатасы» романларыны, Зиядин Джавтобели, Гъафар Булгъанакълы, Ремзи Бурнаш ве дигер шаирлеримизнинъ поэмалары ве шиирлерини косьтермек мумкюн. Ал-азырда уйкен несильден орьнек алгъан яш языджыларымызнынъ эсерлеринде де достлыкъ аэнклери янъгъырап тура. Иса Абдураман, Шакир Селимов, Билял Мамбет киби шаирлеримизнинъ яратыджылыгъында бу мевзудаки эсерлер корюнмекте.

Алтмыш йыл! Тарих ичюн пек буюк корюнмеген бу девирде халкъларымызнынъ ве эдебиятларымызнынъ къардашлыгъы, достлыгъы гъает пишкинлешти. Бу куньлерде эр ерде улу юбилейни мунасип эмек бахшышларынен къаршылап алув ичюн куреш кете. Языджыларымыз да бундан четте турмайлар, байрамны юксек гъаели, зенгин мундериджели эдебий эсерлеринен къаршылап алмакъталар.

Несир эсерлер

Черкез-Али

ДЖУМЕРТЛИК

Роман

— Лякин, огълум, севгиде ашыкъкъан эр вакъыт янъылыр. Бирбиринъни корьмек, бегенмек севги дегильдир. Севмейип эвленмек исе, вакътынджа эглендже демектир. Севмек ичюн не керек? Башта къатты ираде, буюк сабыр, джиддийлик ве мустакъиллик керек. Мына, санъа огълум бир мисаль кетирейим. Эгер сен бир къызны бегенсенъ, онынъле корюшип башлагъанынънен къучакълашсанъ, опюшсенъ, экинджи корюшкенде исе айваний истеклерге ынтылсанъ... о къызны сен омюр билля севип оламазсынъ. Къыз да сени севмез. Лякин бирбиринъе алышып яшамакъ мумкюн.

Къарт бу ерде сёзюни кести. Селиме аптенинъ янында лакъырды этмекни келишиксиз таныса керек, яваш еринден турып, азбаргъа чыкъты ве юзюм сергиси тюбюндеки тапчангъа барып отурды. Назим къартбабасынынъ лакъырдысы ве икяелерине айрыджа эмиет берип кельген бир йигит олгъанындан (онынъ тарихий икяелерини, Назим бир сёзюни къачырмай язып алмакъта) келип онынъ янына ясланды ве къартбабасынынъ кейфи тюзелип лакъырдысыны девам эттиреджегини беклеп отурды. Къарт бир пияла кок чай ичкен сонъ, демики лафыны девам этти.— Севгинъиз ёкъ, ама, омюр эте билирсиз. Сенинъ адетлеринъни о бегенмез, онынъ адетлерини сен бегенмезсинъ. Бирбиринъизнинъ эксиклигини корип айтсанъыз афакъанлашыр, тарсыкъыр, къавгъалашыр ве кет-кете бир-биринъизни кореджек козюнъиз олмагъан душманларгъа чевирилип кетерсинъиз. Айырылсанъ баланъ хор олур, айырылмасанъ озюнъ. Омюринъ комюр олып кечер кетер, дуймай къалырсынъ. Амма, акъикъий севги иле эвленсенъиз бу шейлер эписи аксине, яхшы олып корюнир. Эр шей сизге къуванч кетирир. Къартопкъа кунинъ къалса йымырта ерине кечер, чалашта яшасанъыз сарай, сандыкъ устюне ятсанъыз пуф тёшек олып корюнир, анълайсынъмы, огълум? Севги ёкъ, дейсинъ, севги бар, балам, лякин о чапкъынлыкъ адетлерини къабул этмей. Сен эр кунь оюн мейданына чыкъып расткельген къызнен ойнап юрсенъ, пляжгъа барып тырна-

---

Девамы.Башы 6-нджы (1981 с.), 1-нджи ве 2-нджи санларда.

гъындан сачынадже онынъ тенини корьсенъ, бугунь балдырларыны, ярын омузларыны, о бириси кунь кокюслерини корьсенъ, ич бир вакъыт акъикъий севги дуйгъусына малик оламазсынъ. Севги ислерини уяндырыджы аляметлер инсаннынъ ичинде сакълы турмакъ, олар эр вакъыт гизленмеге тырышмакъ, къачынмагъа ынтылмакъ кереклер. Бу мунасебетлер эр эки тарафтан не къадар сакът къулланылсалар о къадар зияде ички дуйгъу асыл олур, юрегинъде мисли корюльмез севги ислери уяныр. Яваш-яваш бу ислер чокълашыр ве акъикъий севгиге чевирилир. О вакъыт эр эки гонъюль бири-биринен эбедий багъланыр. Къызны бир корьгенде къучакъламакъ дегиль де, айларнен юрип, онъа ич олмагъанда пармакъ уджунен бир керечик тиймеге мухтадж олмакъ керексинъ. Онынъ тенини, беденини корип дегиль де, урба астында сакълы дюльберлигини хаялынъда ташымалысынъ, гедже тюшюнъде корьмелисинъ. Мына, бойле севе эдик биз, балам. Эм севгимизге эбедий садыкъ къала эдик. Бугунь мен къую башында Эсманы корьдим. Яхшы къызгъа бенъзей. Сен оны, мына бойле, меним дегеним киби севмеге тырыш. Къызнынъ «ташюрек» дегенине ачувланма. Ананъ сени янълыш тазирледи. Бельки о сени бегенедир...

— Анам сарышын къызларны бегенмей.

— Сен бегенесинъми? Бегенсенъ, ойле ташюрек ол да юр. Ашыкъма, вакъыт эр шейни чезер. Демек, сенинъ ташюреклигинъ онда севги дуйгъулары ашлай.

Селиме аптенинъ океси баягъы язылгъан киби олды. Чюнки, учь эр кишиден бириси онынъ тарафындан чыкъмады. Бирден-бир огълу Назимнинъ келеджеги, бахты ичюн джаны-джигеринен йигирми дёрт йылдан бери тельмирип кельген ана, эльбетте огълунынъ такъдирини тюшюне, раатсызлана, кимерде ачув арасы янъыла да биле. Бу, аналар ичюн табиий шей. Лякин эр бир янълышлыкнынъ огюни вакътында корип алмакъ, оны догъру ёлгъа къоймакъ омюринъде расткеледжек аят афатларындан къуртулмакъ киби муим бир шейдир.

— Айды, огълум, барып ят, саба ишке кетеджексинъ. Ананъ ярыкъларны сёндирди, бабанънынъ яры геджеси олды гъалиба.

— Сиз де ятынъыз, къартбаба. Бизим даа битмей къалгъан субетлеримиз чокъ. Кейфинъиз олгъанда лаф этермиз. Вели Одаман дедениnъ тарихыны даа айтып битиралмадынъыз.

— Айтырым, балам, айтырым. Эписини айтырым, язып алырсынъ.

Назим хайырлашып эвге кирди. Мемедемин агъа азбар ичинде о якъ, бу якъ доланып къалды.

Яры гедже эди. Эсманынъ козюне юкъу кирмеди. Анасы, бабасы, къардашлары чокътан татлы юкъудалар. Кузь авасы серин олса да, Эсма къолундаки китабыны трюмо устюне ташлап, тышкъа чыкъты. Агъач мердивенчиклер устюнде токъталып, азбарнынъ ярысыны къаплагъан джевиз терегине бакъып къалды. Кокте йылдызлар липильдейлер, ай джевиз терегининъ артындан де корюне, де сакълана. Сокъакъларда кимсе ёкъ, давушлар тынгъан. Багъча тарафтан патта-сатта копек авулдылары ишитиле. Эсма ушюди, юкъусы даа зияде къачты. Лякин, эвге кирмеден башкъа чареси ёкъ. Яваш адымларнен озюнинъ кроватына келип отурды. Халатыны ташлады, кольмегини, лифчигини чыкъарып кроватынынъ башына ильди, геджелик урбасыны кийип, ярыкъны сёндирди ве беяз чаршаф устюне созулды. Козьлерини юмды. ачты, озюни дешетли къаранлыкъ сукюнет ичинде къалгъанындан абдырап турды ве пенджере пердесининъ ярысыны ачып бакъты. Ай шавлеси онынъ юзюни айдынлатты. Пенджере янында къолларыны хачлап бираз турды, хаялында Назимнен лаф этип башлады. Санарсынъ, о пенджереге кельген де, эвге кирмеге сакъынып озь севгилисинен сырдашмакъта. «Мен санъа ташюрек дедим, бирданем, джанынъ агъырмадымы? Ойле демеден башкъа чарем къалмады да. Он йыл бир мектепте окъудыкъ, балалыгъымызны бирликте кечирдик. Экимиз де окъумыш олмагъа, ана-бабаларымызны къувандырмагъа истедик. Сен макъсадынъа ириштинъ. Институт битирдинъ, агроном олдынъ. Ба-

банъ бутюн омюрини багъчаджылыкъкъа багъышлап кельген, сен де онынъ юрек арзусыны ерине кетирдинъ. Меним эким олгъанымны истей эдилер. Тек бир истекнен макъсадкъа иришильмей экен. Институткъа кирип оламасам да, ёл ичинде къалмадым. Тезден мен ди дипломлы оладжагъым. Сен баба зенаатынъны, мен исе ана зенаатымны куте-джекмиз. Сен агроном, мен тербиеджи оладжагъым. Бутюн омюримни балаларгъа багъышлайджагъым. Дюньяда ялынъыз бир истегим бар, о да бутюн омюрим сенинъле берабер олмакътыр, севгилим. Буны сен анълап оламайсынъ, меним исе анълатмагъа кучюм етмей. Шунынъ ичюн санъа ташюрек дедим, мени афу эт, бирданем! Мен бутюн аят-ымны санъа багъышламагъа азырым. Меним ичюн бу диярда сенден башкъа кимсе ёкъ. Козюм огюнде тек сен турасынъ, сенден башкъа манъа кимсенинъ керекլиги де ёкъ. Не ичюн бойле олдым озюм де бильмейим. Севги дегенлери бойледир даа. Я барып да сен мени анъла-масанъ, мени севмесенъ, алым не оладжагъыны озюм де бильмейим. Эр алда санъа шуны бильдирмек истейим ки, севсенъ де, севмесенъ де мен бутюн омюрим сенинъле къаладжагъым. Кимсеге сёз бермейдже-гим, севмеген кимсенинъ къулу олмайджагъым. Сен насип олмасанъ, бутюн омюрим акъайсыз яшайджагъым. Не чексем озюм билирим, озюм янарым, озюм сёнерим. Сенинъле олсам эр шейге разым. Ачлыкъкъа да, ёкъсузлыкъкъа да. Сен кирген атешлерге мен де кирейим, тек се-нинъле олайым, бирданем».

Эсма терен хаялгъа далгъаныны анълап, пердени тартып кене бир даа тышкъа козь ташлады. Анда кимсе ёкъ эди. Къайтып ерине ятты. Ястыкъ устюне сачлары дагъылгъан бир алда козьлерини юмды ве кене хаялгъа далды. «Назим бугунь меним козюме даа яхшы олып корюнди. Аякъларыма бакъты, кокюслериме козь ташлады. Атта юк-сек окчели аякъапнен сувгъа кельгениме дикъкъат этти. Къопкъалар-ымны кетирди. Ах, не ичюн инсанлар бойле вахший ола экенлер. Бу кемалына кельген бир йигит олып, не ичюн манъа гонъюль бермей экен? Бу сырны насыл этип бильмели, аджеба? Ёкъса, онынъ башкъа къызы бармы? Бу орталарда ойлеси ёкъ. Мен онынъ бутюн аткъан адымларыны билем. Менде гонъюли олмагъан йигитнинъ даа кимде козю ола билир. Мен бревлерден эксикимми ёкъса? Сарышынлыгъым-ны къусур саймаса... Авропалылар язалар ки, шаркъ халкъларынынъ эрлери сарышын къызларны сийрек расткельген дюльберлерден сая-лар. Онынъ ичюн земане къызлары сачларына беяз тюс бермек ичюн бир шей аямай экенлер. Манъа бу вариетни табиат, алла багъышла-гъан олса, окюнмеге не бар? Бельки буны Назим анълап оламайдыр. Эр алда, менимдже, севги ичюн тышкъы корюништен пек къальб сыджакълыгъы керек. Назим меним къальбимни анъламай, мен де он-ынъ къальбине кирип оламайым. Мына, бизим арамызда манна олып тургъан бент неден ибарет. Мемедемин къартбаба пек теджрибели ве акъыллы къарт. Бу маннаны йыкъмагъа ондан башкъа бизге ярдым этеджек олмаз. О къарт бизим къальблерни эр кестен яхшы коре ве анълай».

Эсманынъ козь къапакълары агъырлаштылар. Олар, ниает бойле тюшюндже ве хаяллар ичинде яваштан юмулдылар.

ОН ДЁРДЮНДЖИ БАБ

Совхоз партия комитети бюросында бугунь Ерназар ве Оразбай меселеси бакъылды. Ерпулатов бюро азаларыны олып кечкен меселе-нинъ асылынен таныш этти. Язылгъан, сызылгъан кягъытларны окъуп анълаткъан сонъ, озь сёзюне къыскъа екюн чекерек, шойле деди:— Бизге намуслы адамлар керек. Девлет эсабына яшамакъ истегенлер бизим арамыздан сипирилип атылсын. Чобан — чёльнинъ, бинълернен баш малнынъ шорбаджысыдыр. Чобаннынъ къальби темиз, юзю акъ, намусы пак олмакъ керек. Биз чобангъа ишана ве инанамыз. Инан-гъанымыз ичюн де дюньянынъ бир четинде, онъа бинълернен мал иша-

намыз. Онынъ аткъан адымыны, баскъан изини тешкерип юрмеймиз. Догъру, малны асрагъан, етиштирген, чокълаштыргъан чобандыр. Лякин биз совет мемлекетинде, топрагъында яшагъан совет чобанларымыз. Девлет малы — девлетнинъки олып къалмалы. Девлет малыны озь шахсий мулькюне чевирмеге истегенлер совет чобаны шаныны кирлемесинлер! Мына, меним дейджегим бу эди, аркъадашлар! Ким сёз истей?

Меджлисте бюро азаларындан башкъа кой хозяйствосы министрлигинден кельген векиль, район партия комитетининъ секретары, «Совет Къаракъалпакъстаны» газетасынынъ мухбири ве чобан Аскъар да иштирак эте эдилер. Ерназар ве Оразбай тёгерек столнынъ башында, бир-бирине къапа-къаршы отургъанлар. Олар дегиль бюро азаларынынъ, атта бир-бирлерининъ юзюне бакъмага да утаналар: Хусусан Ерназар. О бойле дубарагъа огърагъаныны озюне багъышлап оламай. Онъа бу къолсувукълыгъынынъ кереклиги де ёкъ эди. Онынъ малы, эви, эшьясы — эр шейи етерлик. Насыл олды да, огълунынъ козю алдында бойле джинаетликке ёл берди, насыл олды да эм огълуны, эм келинини, эм де директорнынъ шаныны кирледи. Онынъ аятында бу ич унутылмайджакъ бир янълышлыкъ. Ерназар чаре тапса бу ерде, бу муакемеде окюрип агълайджакъ ама, тишлерини сыкъып, башыны сакълап озюни зорнен тутмагъа тырыша.

Бир къач сание кимсе индемеди. Ерпулатов эр кеснинъ бетине бакъып чыкъты. Эр кес тюшюнджели, къайгъылы. Оразбай яш, даа аятнынъ дадыны, тузуны кереги киби татмагъан. Ерназар исе, омюр сынавларындан кечкен, теджрибели чобан. Совхоз тешкиль этювде онынъ чокъ файдалы ишлери олды. Актив джемаатчы, яхшы тешкилятчы, къыскъасы — чобанларнынъ устасы. Шунынъ ичюн директор оны энъ агъыр фермагъа ёллады. Ерназар бу ишанчны акълады, бир йыл ичинде ферманы котерди, малларнынъ сайысыны арттырды, юнь ве къаракуль планыны арткъачынен эда этти. Дирекция онынъле ялынъыз гъурурлана ве оны даима илери адамлар сырасында деп биле эди.

Бюро азалары да Ерназарны ойле билелер. Шунынъ ичюн олса керек эписи агъызларына сув алгъан киби индемей отуралар.

— Ойле олса ,сёзни Ерназар Къуламетовкъа беремиз,— деди Ерпулатов сукюнетни бозып.

Ерназар аркъасына токъмакъ эндирильген адам киби, башыны эллери арасындан зорнен чыкъарып аякъкъа турды. Бир сание къадар индемеди, сонъра дудакъ уджундан сёйленип башлады:— Мен хырсыз дегилим, джемаат, хырсызлыкъ да япмадым,— деди о юткъунып.— Инанмасанъыз, мына, Аскъар чобандан соранъыз. Догърумы, Аскъар агъа?

— Пек догъру, пек догъру, малларым еринде, келинъиз, къаранъыз,— деди Аскъар чобан аякъкъа къалкъып.

— Отурынъыз,— деди Ерпулатов онынъ шашма лафларыны болюп.— Сизден сорагъанда айтырсынъыз.— Мен догърусыны айтам, догърусыны айтам, кель де къаранъыз,— деди о бир даа ерге отургъандже.

Ерназарнынъ тили бираз чезилип башлады. О бир йыл эвельси Нукъуста ишнен булунгъаныны, анда Торемурат деген бир адамнен тесадуфен таныш олгъаныны, онынъ эвинде ятып, андан килим сатып алгъаныны, кебабнен сыйлангъаныны ве ниает бир кунь бу адамнынъ Къос-Бурунгъа сюрип кельгенини, онъа беш-он баш къоюн пек керек олгъаныны ве анабашлар ерине эки куньден токълулар алып келеджегини ишандырып, эки бинъ кумюш пара къалдырып кеткенини тефсилятлы суретте айтты. Сёзюнинъ сонъунда бойле деди:— Бекледим, кельмеди. Не токълулар бар, не Торемурат. Оразбайгъа паранынъ ярысыны берген эдим. Токълулар кельмеген сонъ, Аскъар чобан да корьген сайын сорагъан сонъ, мен озюмнинъ токълучыкъларымны Аскъаргъа теслим эттим. Оразбай исе, манъа бинъ кумюшни къайтарып берди. Элли йыллыкъ омюрим ичинде алданып япаджакъ олгъан

бирден-бир алыш-веришим бойле олып чыкъты. Багъышласанъыз, къабаатымнынъ устюни бинъ кере орьтерим, багъышламасанъыз, джемаат кескен пармакъынынъ агърысына даянаджакътырым даа.

Ерназар сёзюни бойле битирди ве ерге отураджакъта онъа суаль береджек олдылар. Ерпулатов, суаллерни Оразбайны да динълеген сонъ берирмиз,— деп Ерназаргъа отурмагъа разылыкъ берди ве Оразбайгъа башыны саллап, аякъкъа турмасыны буюрды.

Оразбай къашларыны сытып еринден турды ве чекинмеден Бегдияр Надыровичнинъ козьлерине къыркъ йыллыкъ душманы киби бакъты. Акъшамдан бери индемей отургъан Бегдияр Надырович бу дешетли бакъышкъа эмиет бермеди. Аксине, министрликтен кельген векильнинъ къулагъына эгилип,— киев бала,— деп ташлады.

— Мен бабамнынъ айткъанына бир сёз даа къошып оламайым. Эписи догъру. Мен къоюн алмадым да, сатмадым да. Кимсеге де борджум ёкъ. Лякин, анавы Торемурат деген аферистни бир расткетирсем бурнунынъ тозуны къакъар эдим,— деди ве ерине отурды.

— Сиз, Оразбай Къуламетов, хырсызлыкъ этмедим, дединъиз. Хырсызлыкъ этмесенъиз, не ичюн озь токълуларынъыздан дегиль де, Аскъар чобандан алдынъыз?— деп суаль берди Ерпулатов.

— Бутюн къабаатым шунда,— деди Ерназар огълунынъ ерине джевап берип.— Алдандым. Торемуратнынъ манъа къалдыргъан эки бинъ кумюшине алдандым.

— Демек, йигирми къоюнны юзер кумюштен саттынъыз, ойлеми?

— Ойле.

— Торемурат сизге йигирми токълу кетирмейджегини бильмединъизми?

— Валлаи, бильмедим. Кетирир белледим.

— Демек, йигирми токълу кетирген олса, сизинъ джебинъизде эки бинъ кумюш кяр къаладжакъ эди, ойлеми?— деди райком секретары Султанов.

— Ёкъ, ёкъ. Токълуларны кетирген олса, мен онынъ парасыны къайтарып береджек эдим,— деди Ерназар козьлерини тёгереклендирип.

— Догъру айта бабам, парасыны къайтараджакъ эдик,— деп къычырды кенардан Оразбай.

Отургъанлар индемедилер. Бир-бирлерине бакъышып алдылар, меселенинъ феркъына бармагъан киби олып омузларыны къыстылар.

— Мен бир шей анъламайым,— деди сукюнетни бозып Ерпулатов.— Сизге бир шей къалмайджакъ олса, бу къалабалыкъны башламагъа не аджет бар эди?

— Мумкюнми?— деди Оразбай еринден турып.— Шу Торемурат деген аперист бабамны сыйлагъан, онъа килим саткъан, керек олса даа тапарым деген. Къыскъасы, бабамнынъ анъкъавлыгъындан файдаланып къанына кирген. Эвге кельген сонъ, бабам да онынъ эйилигине эйилик япаджакъ олгъан. Ич бир шей гъайып олмай. Йигирми баш кетеджек, йигирми баш келеджек. Бабам разы олгъан, аягъына келип йыкъылгъан танышыны къайтарып оламагъан. Мында анълашылмагъан бир шей ёкъ. Ойлеми Аскъар? Не сусып отурасынъ? Не лаф этмейсинъ? Сенинъ отарынъда малынъ текмильми?

— Текмиль. Текмиль ама... Тек, тек...

— Не тутукъланып отурасынъ!— деп къычырды Оразбай Аскъарнынъ устюне.— Отарынъда малынъ текмильми, ёкъса озюнъ де бильмейсинъми?

Чобан ачувланды. Оразбайнынъ «Озюнъ де бильмейсинъми» деген сёзю онынъ зытына тийди.

— Сен мени ахмакъ этеджек оласынъмы?— деди о чот сакъалыны ойнатып.— Мен ахмакъ дегилим. Сен ахмакъ экенсинъ. Не багъырасынъ? Бильмей экеним... Къарачы, сен онынъ лафына! Мен къыркъ йылдан бери къолумдан келип кечкен малнынъ эсабыны билем. Элли йылдан сонъ да отарымда оладжакъ малны эсаплап къойдым. Лякин оны

мен корьмейджегим. Сизлер, меним кичкене чобанларым кореджеклер. Сен чобанны эсап бильмейдир беллединьми? Йигирми анабаш къоюндан баарьде къач къозу беклемек мумкюн? Айт, озюнъ айт. Сен бригадирсинъ, меним начальнигимсинъ!

Оразбай ачувындан ерге отургъаныны озю де дуймай къалды. Отургъан сонъ даа бир шейлер сомурданды. Гъалиба тили уджундан сёгюнди.

— Анълашылды, announced эписи анълашылды,— деди Ерпулатов чобан сускъан сонъ.

Оразбай ве Ерназар богъазларына мушмолла тыкъылып къалгъан киби юткъунды ве къулакъларынадже къызардылар.

— Оны баарьде корермиз,— деп джевапланды отургъан еринден Оразбай.— Къоюнларынънынъ ярысы къысыр.

— Менде къысыр къоюн ёкъ, баш кутьме!

Адамлар бири-бирлеринен лаф этип гурюльдешип кеттилер. Ерпулатов столны шамарлап оларнынъ дикъкъатыны джельп этти. Эр кес бирер-бирер турып озь фикирлерини айттылар. Фикирлер чешит тюрлю эди. Бириси:— бу меселеге джинаетлик,— деп бакъа, дигери:— тюшюнмеден япылгъан иш,— дей, бириси даа:— алдангъан адамны асмайыкъ, кесмейик, къоюнларыны отаргъа кетирип къошкъан сонъ даа не керек?— деп екюн чеке ве иляхри. Эр кеснинъ айткъаны протоколгъа язылды. Сёз айтмагъан адам къалмады. Бегдияр Надырович бутюн чыкъышларны дикъкъатнен динъледи ве ниает, отургъан еринден сёз алды.

— Меним ичюн, аркъадашлар,— деди о къашларыны манълайынадже котерип.— Бугунь бюрода бакъылгъан меселе пек муим ве пек джиддий. Бу ишке, джинаетлик демек де аз. Оразбай меним киевим. Ерназар къудам олалар. Демек, булар меним озь адамларым. Биз янъы совхознынъ темелини къойып башлагъан биринджи къарылгъачлармыз. Планларымыз, макъсадымыз буюк. Йигирми къоюн, бинъ къоюн, дегиль де, йигирми миллион мал устюнде баш ёрамыз, бу улу макъсад ичюн бугунь, биз, сизлернен берабер темель къоямыз. Бизлер бу сынъырсыз бошлукъны озюмизге бойсундырмагъа кельдик. Асырларнен джансыз, файдасыз яткъан бу къумлыкъны джанландырмагъа, инсангъа хызмет эттирмеге кельдик. Бойле улу ишни, ялынъыз улу адамлар япа билелер. Бу улу иште бугунь, бу ерде муакеме этмекте олдугъымыз киби чюрюкликлер кечмей. Улу озень, улу ёл ачып акъар ве бутюн чёплюкни кенаргъа, ялыларгъа чыкъарып ташлар. Ерназар ве Оразбай Къуламетовлар бу улу озенден кенар этильмеге ляйыкълар. Янъылдыларммы, алдандыларммы, бильмейим, олар озь джинаетликлери ичюн халкъ муакемеси алдында джевап берсинлер.

Бюро азалары Бегдияр Надыровичнинъ чыкъышыны меракънен динъледи ве бираз индемей отурдылар. Ерпулатов да бираз тюшюнджеге далды. Чюнки о Бегдияр Надыровичтен бойле къатты чыкъыш беклемей эди. Лякин онъа Оразбайнынъ сонъ куньлерде япкъан чиркин адетлери де белли эди. Шасенемни акъаретлеп, бабасыны ынджытып, ишини ташлап Къос-Бурундан чыкъып кетюви, шубесиз Бегдияр Надыровичнинъ афакъаныны къозгъайджакъ. Ерпулатов буларны козь огюне кетиререк, Бегдияр Надыровичнинъ чыкъышы къарардан зияде къатты, деген фикирге кельди. Ола билир, Ерпулатов догъру тюшюнедир. Эр алда аиле мунасебетинен такъдирлери багълангъан адамнынъ, ким олса олсун — директор олсун, адий адам олсун, эписининъ джаныкъаны бир, эписининъ истеги муабетлик. Муабет яшагъан аиле эр эки тарафнынъ ана-бабасыны къувандыра, гонъюллерини кульдюре. Муабетсизлик исе, эр эки тарафнынъ омюрини ашай, юреклеринде нефрет къозгъай. Оразбай шимдилик не тюшюне бильмеймиз. Лякин онынъ сонъки куньлерде озюни инсафсызджа алып барувы, ве аилесинден чыкъып кетюви кимсенинъ юрегини хошландырмады. Бу меселе хусусында биз даа токъталырмыз, шимди онынъ ишини догъру ве адалетли аль этмек керекмиз.

Министрликтен кельген векиль бу меселенен чокътан таныш эди. Нукъуста Торемурат якъаланып суд олгъан сонъ, министрликке область прокуратурасынынъ Ерназар ве Оразбай акъкъында «шахсий къарары» кельген эди. Бу къарар боюнджа министрликте махсус комиссия тизилип къач керелер совхозгъа келип, тешкерюв яптылар. Къач керелер Бегдияр Надыровични Нукъускъа чагъырып субетлештилер. Ерпулатов ве райком секретары да бу ишлерден хабердарлар. Шунынъ ичюн бугунь бюро чагъырылып, бу меселени козь-козьге келип, тюбю-темелинден аль этмек къарары къабул олунгъан эди.

Министрликтен кельген векиль озь сёзюни къыскъадан кести. Ерназар ве Оразбайнынъ акъикъатен Торемурат деген доландырыджынынъ къармагъына илишкенлерини, бу ишни олар анъсыз оларакъ, аджемилик нетиджесинде алданаракъ япкъанларыны, Торемуратнынъ якъалангъаныны, сёз сырасы, Торемурат рецидивист джинаетчи олып, энди озь джинаетлери ичюн бундан къач йыллар эвельси джезагъа огъратылгъаныны ве башкъа джинаетлери ичюн чокътан изинден юрюльгенини ве бу къоюнлар себебинден къолгъа тюшкенини къайд этти. Сёзюни екюнлеерек шойле деди:— Джинаетчи Торемурат озь джезасыны алды. Сизинъ къоюнларнынъ эписини кебаб этип етиштирмады. Къоюнларынъызнынъ он беш данеси тапылды ве кери къайтарылды. Ерназар ве Оразбай исе, мадамки, бу ерде озь къабаатларыны таныйлар ве озьлери анълы оларакъ къоюнларнынъ сайысыны текмиллегенлер, оларнынъ совхозда косьтерген яхшы хызметлерини козьде тутаракъ, къатты джезагъа чекмейип, биринджи кере бойле тазирнен къалдырайыкъ, деген фикирдемиз, аркъадашлар.

— Кимде даа насыл фикир бар?— деди Ерпулатов, аркъадашларгъа мураджаат этип.

— Меним анабашларымны кетирсинчи!— деп къычырды Аскъар чобан.

— Мен Ерназарны чокътан берли билем,— деди райком секретары Султанов.— Яхшы адам ве яхшы эмекчи эди. Бугуньки бюрода къоюлгъан меселе тек онъа ве Оразбайгъа дегиль де, эр кеске дерс олмакъ керек. Сийрек де олса, кимерде Торемурат киби джинаетчилер апансыздан чыкъып къалалар. Сакътлыкъ керек, джиддийлик керек. Биз къоюнларымызны чёль къашкъырларындан козь бебегимиз киби сакълаймыз. Албу исе, Торемураткъа бенъзеген эки аякълы къашкъырларгъа да огърамакъ мумкюн экен. Сиз Ерназар ве Оразбай, корьдинъизми насыл къашкъыргъа огърадынъыз? Бу сизге ве бутюн совхозымызнынъ намуслы эмекчилерине дерс олсун! Мен Аскъар чобаннынъ сёзюне къошулам. Йигирми анабаш къоюн баарьде энъ аздан йигирми къозу кетиреджек эди. Барсын къысыр сойлары олсун, я эгизлейджек сойлары ёкъ эдими? Шунынъ ичюн мен теклиф этем ки, джинаетчининъ къалдырып кеткен эки бинъ кумюш парасы совхознынъ файдасына мусадере этильсин.

Теклифлер тюрлю-тюрлю олгъанындан меселе рейге къоюлды. Бюро эксериет рейнен Ерназар ве Оразбайдан эки бинъ кумюшни алып совхоз файдасына берильмесини, Ерназарны ферма мудири вазифесинден, Оразбайны исе, бригадирликтен чыкъарылмаларыны теклиф этти.

Бюро азалары кийинип азбаргъа чыкъкъанда Улькер йылдызы идаре алдындаки юксек сельбилернинъ тёпесинде балкъылдамакъта эди. Яры гедже авса керек, Ат-чапар терен юкъугъа далгъан. Этраф чым-чырт. Канал тарафтан чёль сукюнетини бозып теренден бакъаларнынъ эзгиси ишитиле. Ара-сыра деве сеслери ве яры гедже хоразларынынъ отькюр макъамлары чёль бою узакъ-узакъларгъа яйрап кете.

Нукъус векили ве райком секретары машинагъа минип район меркезине къайттылар. Бегдияр Надырович ве Ерпулатов канал бетке — озь эвлерине кеттилер. Эр кес даркъалгъан арада Ерназар атынынъ эгерини тарттырып ёлгъа чыкъты. Аскъар чобан оны беклемеди. Ерназар о якъ, бу якъ бакъып, Оразбайны араштырды, оны корьмек ве лаф этмек истеди. Оразбай исе къапудан чыкъар-чыкъмаз козьден

гъайып олып кетти. Онынъ не якъкъа кеткенини кимсе корьмеди. Ерназар атыны тюкян бетке айдады. Оразбай мында да ёкътыр.— Бу бала меним башыма беля артындан беля кетирип башлады ама, сонъу хайыр олсун,— деди о атынынъ башыны кери бурып. Район ёлуна чыкъты, ашханени доланды, сонъра балыкъчы Костя акъайнынъ эвине тараф бурулды. Онынъ эки къызы бар, акъайлары ёкътыр. Ерназар Оразбайнынъ бу эвге келип-кеткенини ишиткен эди. Кеч олса да, барып бакъайым, бельки олардадыр,— деп атыны джувуртып кетти.

Костя акъайнынъ къаралтысына якъын кельгенде ювасындан атылып чыкъкъан бузав киби къара ярамаз копек зынджырыны узеязды. Ерназар аттан тюшмеди, эвнинъ артына айланып, пенджереге якъын кельди. Копек давушындан уянгъан къызларындан бириси тюб урбасынен келип пенджеренинъ пердесини котерди ве ат устюндеки адамны корип, аман пердени йиберип кери къачты. Ода ичинде не олды, не къалды малюм дегиль. Пердени экинджи бир къыз даа котерип бакъты. Бу бираз атикче олса керек,— Сен кимсинъ?— деп къычырды. Ерназар къызнынъ бабасыны сорады.— Бабам эвде ёкъ,— деди къыз ве перденинъ артына сакъланды.— Мен Оразбайнынъ бабасы олам,— деди Ерназар пенджерени тыкъырдатып.— О сизде дегильми?

Оразбайнынъ адыны ишиткенлеринен къызлар экиси де пенджереге кельдилер.

— Бугунь оны совхоз идаресине меджлиске чагъырдылар, аля даа кельмей,— дедилер къызлар.— Киринъиз, бельки келип къалыр...

Ерназар кирмеди.— Костя акъай эвде олмагъан сонъ, меним мында не ишим бар,— деп тюшюнди ве атыны айдап кери къайтып кетти. Посёлкада энди кимсе ёкъ эди. «Арам бала менден де сакълана, коресинъми арсызнынъ япкъан ишини? Токъта сен, менден къачып къуртуламазсынъ. Бугунь олмаса ярын, илле къолума тюшерсинъ. Мен сенинъ акъылынъны ерине къоярым. Той эттим, масрафларгъа баттым, койнинъ энъ дюльбер, энъ медений къызыны алып бердим, директор къызы! Ахмакъ бала, оны севип, сайып, эркелеп яшамайсынъмы. Бу орталыкъта Шасенемге етер къыз ёкъ. Оны бутюн район халкъы айта, эр кеснинъ козюнде, бильгиси бар, келеджеги бар, ойлесини севмеге бильмеген матювден не беклемек мумкюн? Чокъ язык ки, мынавы Торемурат меселеси меним башымны айландырды. Шасенемни де, бу быралкъыны да корип кереги киби лаф этип оламадым. Бугунь кене козюм алдындан къачырдым.»

Бу тюшюнджелерге далгъан Ерназар атынынъ къумлукъ ёлгъа чыкъкъаныны, Къос-Бурун тарафкъа адымлап кетеяткъаныны дуймай къалды. Серин чёль елинден ушип башлагъанынен, атынынъ джугенини тартып, зенгилерини къыбырдатты, юрюшини тезлештирди. Бираздан барханлар арасына синъип козьден гъайып олып кетти. Ай ярыгъында чёль яхшы сечиле. Ат исе, гедже къаранлыгъында дегиль, козьлерини байласанъ биле ёлны шашырмай кетеджек. Бутюн кунь ве гедже къаарьленип, раатсызланып ёрулгъан Ерназар джугенни бошатты, атны озь алына ташлады. Чокъкъа бармай онынъ ёргъун козьлери де юмулып, де ачылып башладылар. Ат устюнде юкъусырап кеткен Ерназарнынъ къулакъ зарыны патлатып апансыздан тюфек атылды. Ерназар абдырап козьлерини ачса, огде, эки юз метр къадар месафеде, юксек барханнынъ тёпесинде насылдыр къаралтылар корьди. Ельаякъ атына къамчы сильтеп етиштирмеди, о энди барханнынъ тёпесинде эди. Бакъса, ерде эки адам уйпалаша. Олар бири-бирининъ богъазына япышкъанлар, къум устюнде айланып, уюрилип барханнынъ уджуна келеятырлар. Кенарда бош ат тура, атнынъ аякълары астында тюфек ята. Ерназар чабикликнен аттан сычрап тюшти ве догъру тюфекке япышты.

— Токътанъыз! Атарым! — деди о котеклешкенлерге таба тюфекни догърултып. Бирининъ башы саксаул тамырларынынъ ичине кирип кетти .Онынъ такъаттан кесильгенини корип, устюндеки адам атылып турды ве тюфек тутып тургъан Ерназаргъа къаршы адымлады. Ерна-

зар огълуны таныды.— Сен не япасынъ, баскъын!— деди о бар сесинен огълуна къычырып. Козьлери къан баскъан Оразбай эп бабасына къаршы адымлады. Ерназар тюфегини ашагъы алгъанынен Оразбай къашкъыр киби атылып тюфекке япышты. Баба тюфекни къолунда къавий тута экен, алып оламады. Баба, бала къапа-къаршы келип тюфекни тарткъычлап, айландырып, бурып талашмагъа башладылар. Дёрт къол арасында къалгъан тюфек бир къолдан дигер къолгъа кечмекте. Яш, деликъанлы Оразбай бабасынынъ къолундан такъаты кетеяткъаныны дуйып сувуды ве кенаргъа чекилип сачларыны юлкъып къычыра башлады. Чалылар ичинде яткъан адам башына эсини топлап турды ве бетини, козюни къумдан темизлеп догъру Ерназаргъа тараф кельди. Бу Аскъар чобан эди. Ерназар оны корьгенинен башындан эсини джоя язды. Аскъар тюфегини Ерназарнынъ къолундан алды, ичинде къалгъан бир патронны авагъа атты ве атына минип ёлуна кетти.

— Сенинъ бу гуняcыз къарттан не аладжагъынъ бар?— деди Ерназар ачувындан къум ичинде созулып яткъан огълуна.

Оразбайнынъ океси даа язылмай эди. О башыны къумгъа тыкъкъан индемей ята.

— Сенден сорайым, бу адамдан не истейсинъ?— деди бабасы текрар.

— О меним ишим, сен къарышма, сен келип чыкъмагъан олсанъ!..

Ерназар онынъ дели киби айкъыргъанына даянамады.— Мына санъа, мына санъа!— деп эки шамар чатлатты ама, Оразбайнынъ козьлеринден сувукъ козьяшлар атылып чыкъты.

Оразбай тынды. Бабасына къол котермеди. Къум устюне аркъасына айланып, тёпеге, ачыкъ кокке бакъып ятты. Бираз сукюнеттен сонъ, Оразбай лаф этип башлады.

— Бу серсем чобан бизни бир тамам маскъара этти. Йигирми дане токълуны алып кетип отаргъа къоштыкъ да, бакъ сен онынъ патлакъ козю тоймагъанына! Бермек керекмей эди. Даа эки бинъ кумюшни де къазгъалап чыкъарды. Сакъын берейим деме, эгер берсенъ озюнъден корь. Бизим къоюнларны анавы Торемураттан тутып алгъанлар, йигирми токълуны да бердик, даа эки бинъ кумюш!.. Бу не, баскъынджылыкъ дегильми? Мен буны Аскъарнынъ бурнундан чыкъарырым! Чыкъарырым, дедим, чыкъарырым!— деп юмрукъларынен ерни тёпеледи.

— Ораз, огълум, сен кимден ахт аласынъ? Сен темиз шаштынъ. Нерваларынъны бираз ятыштыр да, тюшюнип бакъ. Аскъарнынъ не къабааты бар? О чобан. Онынъ бильгени шу, Къоюн соймадан башкъа о не биле? Сен, огълум, эсинъни джый. Биз резиль олдыкъ. Къабаатымызны багъышладылар. Энди озюмизни ишнен косьтерейик. Кель, Шасенемден разылыкъ сора. Сен о къадынны нафиле ынджыттынъ. Тур, тез-тез Аскъарнынъ пешинден етейик, ондан да разылыкъ сорайыкъ.

— Мен кетмейим!— деп кестирди Оразбай.— Шасенемден разылыкъ сора, Аскъардан разылыкъ сора... Екъ, сиз озь огълунъызны бильмей экенсинъиз. Олар менден разылыкъ сорасынлар!

— Къабаат кимде олса, о разылыкъ сорамакъ борджлу. Мен Шасенемнен де лаф этерим. О мени анълар. Земане къызы, балам. Дюльбер, медений. Мен онынъ юрюшине, ишине, лакъырдысына сукъланып юрем, сен исе къол котересинъ. Айды, тур еринъден, экимиз де аткъа минейик ве Аскъарнынъ артындан етейик.

Оразбай турды. Атнынъ эгерини, джугенини бакъты, бабасы эгерге, озю исе, эгернинъ артына ерлешип аякъларыны салындырды ве кочип кеттилер. Ёлда бир къач кере токътап раатландылар. Ат тегиз ёлда яхшы юрсе де, къумлукъкъа аякъ бастымы, абына-сюрюне, саллана ве ниает терлеп-пышнап башлай. О вакъыт баба, бала аттан тюшелер ве беш-он дакъкъа ял алалар. Атнынъ тери сувуп башлагъанынен кене ёлгъа чыкъалар.

Ай булутлар артына сакъланды. Чёльни къаранлыкъ басты. Яхшы ки, кокте йылдызлар парылдап яналар. Серин ельчик къулакъларны чертип кече ве сакинлей. Шу арада этрафны кене тынчлыкъ баса.

Улькер йылдызы банаки ерини баягъы авуштырды. О баты тарафкъа джылышмакъта. Гедже булутынынъ артындан чыкъкъан ай къоджаман бошлукъкъа озь шавлелерини тёке. Ер кене айдынлаша, атнынъ адымлары тезлеше. Олар не къадар ыдырынып кетселер де, Аскъар чобаннынъ артына етип оламадылар. Тезден танъ атаджакъ. Танъ атмаздан бурун чёльни танъ къаранлыгъы къапладжакъ. Бу маальге къадар Къос-Бурун ёлуна чыкъылса, сонъра джаяв кетмеге де мумкюн. Баба, бала лаф этип, юкъусырап кетелер. Ат токътады. Айван да юкъугъа далса керек. Екъ, ат юкъламагъан, эки ёлнынъ башына келип токътагъан. Ёлнынъ бири Маркъай-Къудукъкъа, дигери Къос-Бурунгъа кете. Не къадар акъыллы айван. Янълышмайым, деп токътагъан. Ерназар козьлерини ачып, этрафкъа козь ташлагъанынен меселенинъ фаркъына барды ве атнынъ башыны Къос-Бурун ёлуна бурып, джугенини кене бош ташлады.

Танъ агъаргъанда Къос-Бурун эвлери сечилип башладылар. Аскъар чобан Маркъай-Къудукъ ёлундан кетсе керек, чюнки онынъ отарына о ёлдан якъынджа.

— Тур, козюнъни ач,— деп Ерназар тирсегинен Оразбайны тюртти. Эгернинъ артында, башыны бабасынынъ белине таяндырып саллана-саллана кельмекте олгъан Оразбай уянды ве огге догъру бакъты. Онынъ козюне башта озюнинъ эви корюнди. Ел тарафтаки оданынъ пенджересинден тыныкъ лампа ярыгъы сечильмекте. О эвинден чыкъып кеткенинден бери бу азбаргъа аякъ басмады. Шимди эвнинъ янына якъынлаштылар. Пенджеренинъ къаршысына келип атны токътаттылар. Ерназар тюшти ве Оразбайнынъ тюшмесини беклеп турды. Оразбай инатлана, тюшмей.

— Тюш аттан,— деди Ерназар онынъ аягъындан тартып. Оразбай къыбардамады.

— Тюш, дейим санъа. Татлы танъ юкъусыны апайынънынъ къойнунда кечирирсинъ...

Оразбай кене тюшмейджек олды. Ерназар оны аттан тартып тюшюрди ве озю тез-тез атланып ёрттурып кетти.

Оразбай догъру юртнынъ ичине кирди. Эки ай эвельси насыл ташлап кеткен олса, ойле де тура. Кийизлер, килимлер, ястыкълар, эписи темиз-пак озь еринделер. О кийиз устюне отурды, бираз тюшюнджеге далды. «Бабамнынъ сёзюнден чыкъмай кельдим ама, Шасенем мени корьсе не дер экен?» О пенджереге бакъты, тыныкъ лампа ярыгъы эп ойле янмакъта. Янъгъызмы экен? Эвге сюрип кирсем не олур? О меним апайым. Яваш котерилип турды, пенджереге якъын кельди. Узанып бакъаджакъ олды, бою етмеди. Юртнынъ этрафындаки кийиз уджларында тургъан балабан ташны кетирип пенджеренинъ тюбюне къойды. Ташкъа басып котерильди, перденинъ ортасындан бир шей корип оламады. Тюшти ве ташны пенджеренинъ кенарына тараф джылыштырды. Анда дёрт пармакъ кенълигинде перденинъ арасы япылмай къалгъан. Оразбай бурнуны пенджереге тийдирип, бир козюнен бакъты. Кроватта Шасенемнинъ башыны, ерге саркъып тюшкен сачларыны, беяз чыплакъ омузыны корьди. Пармакъ уджларына котерилип, кене бир даа эслесе, Шасенемнинъ артында бир адам яткъан киби корюльди. Тюшти, ташны тикине къойды, кене котерильди. Догъру экен. Ястыкъта къара сачлы бир баш даа корьди. Оразбайнынъ эти-тени чимирдеди. Аман ерге тюшип, ташкъа бир тепме яндырды, таш юварланып кетти. Софагъа кирди, аякъкъап чыкъарылгъан ерни серник чертип бакъса, Шасенемнинъ туфлилери янында балабан кирз чызмалар тура.

— А-а, ниает тюштинъиз къолума,— деди Оразбай ичинден ве догъру азбар четиндеки оджакъкъа тараф кетти. Анда саксаул догърамакъ ичюн узун саплы, ялпакъ башлы балта тура эди. Оразбай оны къолуна алды, эвнинъ къапусына догъру кетти. Къапу янына кельгенинен чызмаларгъа сюринип йыкъылды. Шу арада акъылына бабасынынъ сёзлери тюшти: «Сенинъ пек акъыллы, медений, дюльбер апай-

ынъ бар».— Ичери кирмем,— деди о озюне. Ичери кирмек баскъынджылыкъ сайылыр. Мен оларны бу ерде къаршылап алырым.

Оразбай софанынъ ичинде тургъан туршу чапчагъы артына чёктю, балтаны аякълары арасына къыстырып сабаны бекледи.

ОН БЕШИНДЖИ БАБ

Баарь якъынлашмакъта эди. Къарлы боранлар бираз сакинлешти, геджелери аяз олса да, куньдюз кунеш де корюне, де гъайып олып кете. Онынъ шавлелери ургъан тёпелерде, йылгъаларда, ыйыкъ ерлерде къар бираз йымшай, акъшам олдымы, кене къатып бузлу тайгъалакъкъа чевириле. Къуртнезирнинъ буравджылары биринджи къуюнынъ ишини сонъуна чыкъмакъталар. Олар бу сефер пек буюк зорлукъларгъа огърадылар. Техника хавфсызлыгъы къанделери эсасында иш коререк, гидрогеологларнынъ бу топракъны огренгенде къалдырып кеткен къайдлары бир тамам догъру олып чыкъкъанына айретте къалалар.

Бу къуюнынъ иши башындан терс кетти. Онынъ бойле оладжагъына ич шубе ёкъ эди. Чюнки, къумлыкъта бурав урмакъ къолай шей дегиль. Къуртнезир буны яхшы биле ве аркъадашларыны эр расткельмеси мумкюн олгъан итималгъа къаршы азыр олып ишлемелерини кунь эвельден айтып къойгъан эди.

Къуртнезирнинъ вагон-эвчикке кирип, устюни-башыны ташламай яткъанына бир афта олды. Козю юкъугъа кеттими, Къуртмолланынъ сеси ишитиле. Гедже сменасында невбетчи тургъан Къуртмолла, УРБ-нинъ чалышув ритми бозулып башласа, ойле нефретнен сёгюне ки, не къадар татлы юкъуда олсанъ, тёшегинъден атылып турмагъа меджбурсынъ. Къуртнезирнинъ бригадасы сонъ вакъытта буравджылыкъ ишинде янъы УРБ-ЗАМ тезьясыны къулланып башлады. Буравджылар бу машинанынъ чалышувына алыштылар, онынъ такъылдысы, гурсюльдиси ве ара-сыра чыгъырыкъларнынъ, къалын тель йипллериннинъ майсызлыкътан гъыйчылдавы оларнынъ къулагъына ойле тез кире ки, ерлеринден атылып тургъанларыны дуймай къалалар. Эписи озь вазифесине чапа. Бириси моторнынъ, дигери буравнынъ ишини тешкере, о бириси исе май къутучыкъларыны толдура. Сонъра бир къач адам кенаргъа чекилип умумен тезьянынъ чалышувыны тешкерелер. Иш яхшы кетсе, шакъалашып бирер сигарет якъалар.

Бойледже иш башлады ама, джонемеди. Афтанынъ ярысында Къуртнезир тезьянынъ токътатылмасыны эмир этти.

— Файдасыз иш кимсеге керекмей!— деди о къум обасы устюне отурып.— Мынавыны коресизми?— деди о астындан бир авуч къум алып.— Къум къатламы терен экен. Къуюны биз къазамыз, дивары эшиле. Бойле бош иш къазанынъны бош къалдырыр. Менимдже къуюнынъ диварыны юзь метргедже цементлемек керек.

— Цементлемек ичюн вакъыт аз, Къуртнезир агъа,— деди Къуртмолла буруныны сюмюрип.

— Цемент бираз къол тута ама, чаре ёкъ, оны къарыштырып диварны туттургъандже къурумасыны, къатып-пекишмесини беклемек керек. Сонъра труба ерлештиририз. Бельки къум къатламындан сонъ, трубанынъ керeклиги де олмаз.

— Сенинъ фикиринънен разым, ама, трубамыз етерми?

— Етмесе, идареге хабер этермиз.

— Идареден бу дюньянынъ четине труба кетирильгендже баарь келир, яз кечер...

— Кечмез. Вертолётнен кетирирлер.

Къуртнезир тюшюнджеге далды. Бу арада Къуртмолланынъ фикирине бир къач аркъадаш даа къошулды ве эписи бир агъыздан къуюнынъ диварыны цементлеп труба ерлештирюв ишине киришти лер.

— Бизде олгъан трубаларнен пекитип башлайыкъ, онъа къадар къалгъаныны кетирирлер, хабер этермиз,— деди Къуртнезир.

Уйле маали чалышувыны токътаткъан УРБ, яры гедже авгъан сонъ, кене гурюльдеп башлады. Трубаларнен пекитильген къую сантиметр артындан сантиметр энип, эп теренлешмекте эди. Буравджылар ойле болдурдылар ки, атта бир-биринен лаф этмей, ювунып яттылар. Тезьянынъ яхшы ишлеп башлагъанына къувангъанынданмы, ёкъса пек ёрулгъанынданмы Къуртнезир юкълап оламады. Асыл ойле ола тургъан. Адам белли бир яшына кельген сонъ, вакъытыны кечирдими юкъусы къача ве сабагъа къадар о якъына, бу якъына айланып чыкъа. Къуртнезир де яш адам дегиль. Къуртмолла башыны ястыкъкъа къойгъанынен хырылдап башлады, ама, Къуртнезир сабагъадже козь юммады. Онынъ акъылына кельмеген шей къалмады. Бабасы Мемедемин агъанынъ икяеси, къартбабасы Вели Одаманнынъ башындан келипкечкен вакъиалар. «Дюнья ойле кельген, ойле де кете. Лякин адамлар денъишелер. Муджизелер яраталар. Он беш йыл гъарип къартбабам гъурбетликте ыргъатлыкъ эткен. Догъып, дюньягъа кельген сонъ, яшамакъ истейсинъ. Яшамакъ ичюн исе, эвеля къарынынъ токъ олмакъ керек. Топрагъынъ олмаса,— отьмегинъ ёкъ, кетип байгъа ишлемеге меджбурсынъ. Ишлейсинъ, бутюн селиханъны къойып, манълай теринъни тёкип ишлейсинъ, ама, эмек акъкъынъа кельгенде не берсе, оны аласынъ. Етсе де, етмесе де шикяет этмеге еринъ ёкъ. Чекишкенлер гъариплер, беллерини букип ишлегенлер. Дюньянынъ зевкъыны корьмегенлер. Шимдики яшайышны о девирнен къыяс этмек мумкюнми? Бабамнынъ айтышына коре коюмизнинъ энъ зенгини Джелял бейнинъ о вакъыттаки сарайы шимди бизим Арыкъ-Чешме мааллемизде яшагъан пек чокъ адамнынъ эви къадар ёкъ экен. Лякин о койде мырза кесильген. Акъ-укъукъ, укюм онынъ къолунда олгъан. Ниметулла да къартбабамнынъ ёлундан кетти. Чобанлыкъ эте. Колхоз чобаны. Эвине кирсенъ аякъ басмагъа къызгъанырсынъ. Поллары йылым-йылым йылтырай. Къапулар, пенджерелер боялы, диварлар орьнекли, басамакълар мермерден... Шорбаджынынъ ким экени аякъ ёлундан билинир, дегенлери киби, азбарнынъ бир кошесинде, вишнелер артында ерлешкен бу «аджетхане» ичинде электрик лампочкасына баргъандже янып турмакъта. Сагъ тарафта махсус япылгъан курсючик устюнде къуман тура. Эвнинъ босагъасындан бу ергедже сени пишкен толадан къалангъан къалдырым сокъачыкъ алып келе. Мен эминим ки, чобан агъамнынъ эви Джелял бейнинъ сарайындан эксик дегильдир. Лякин меселе тек зенгинликте, ашап-ятмакъта дегиль экен. Инсангъа рухий зенгинлик, рухий сербестлик пек зарур экен. Бакъ сен, Отеген къартны, аман-аман къартбабамнен яшлы. Домбрасы къолундан тюшмей. О тувгъан юртуны, онынъ джесюр халкъыны йырлай. Дерсинъ бутюн дюнья онынъ авучы ичинде. О-коктеки йылдызларнен сёйлеше. Чюнки шу йылдызлар аман-аман бир асырдан бери онынъ башы тёпесинде, догъып-оськен тувгъан топрагъы устюнде янып турмакъталар. Бу чёллер онынъ ичюн дюньяда энъ къыйметли алтын хазине ерини туталар. Саксаулсыз, джантакъсыз о яшамакънынъ манасыны бильмей. Чюнки асырлар девамында анадан догъып шуны корьген. Шимди девир башкъа. Инсанлар бу чёльге джан бермек истейлер. Земане адамлары, хусусан яшлары буны яхшы анълайлар. Олар бу бош диярны ешертмеге, инсангъа хызмет эттирмеге истейлер. Коресинъми, бизге хош кельдиге, озьлеринен берабер акъсакъал Отеген къартны да алып кельгенлер. Шасенемнинъ, Арзыгюльнинъ шеэрлилерден не фаркъы бар? Экиси де чёль дюльберлери. Киймлери де, юрюшлери де, ишке мунасебетлери де земаиедже. Олар Отеген агъа кибилерининъ гъурурлары, къаракъалпакъ диярынынъ солмаз чечеклеридирлер. Шунынъ ичюн олар, бу чёль ичинде «джан сыкъысы» демей де, янъы аят къурмакъталар. Олар бу тувгъан, сербест диярдан алгъан рухий зенгинликлеринен бахтиярлар».

Бутюн гедже юкъусызлыкътан эзилип чыкъкъан Къуртнезир, са-

багъа якъын татлы юкъугъа кетти. Пенджереден эскен тазе, темиз чёль авасы оны ойле байылтты ки, агъызы ачылып къалгъанындан хабери биле ёкъ.

Кунеш баягъы котерильген эди. Буравджыларнынъ ишлеринен, ал-эхвалынен меракъланып Бекберген Жаксымуратовнен Турсунбек кельдилер. Турсунбек Къуртнезирнен та Самаркъанддан таныш олгъанындан озюнинъ юз йыллыкъ досту киби онъа келип-кете ве буравджыларнынъ бутюн адетлери ве табиатларына алышып къалды.— Къана меним достум?— деди о вагончыкънынъ алдында одун парлап тургъан Къуртмоллагъа.

Шакъа ичюн чотнен ясалгъан Къуртмолла чокъ тюшюнип отурмады:— Достунънынъ бу гедже ичи бурды, сабагъадже анавы саксаулнынъ тюбюни кубреледи,— деди.

Турсунбек ве Бекберген бу сефер Къуртмолланынъ лафына керчектен инандылар.

— Къайда о?— деди Турсунбек.— Ярашмагъан бир шей ашагъандыр.

— Эт ярашмады,— деди Къуртмолла.— Этрафымыз мал, тапкъанда ашап къал, дегендир даа. Хи-хи-хи...

— Къуртмолла, шакъаны вазгеч!— деди мердивенчиклерден тюшеяткъан ашчы.— Юрюнъиз, Къуртнезир мында.

Бекберген ве Турсунбек ичери кирдилер. Шимди юкъудан тургъан Къуртнезир оларгъа ер косьтерди де сылакъ бетини ве къолларыны сюртип, сонъ къол тутушты.

— Къуртмолла не масал окъуй я?— деди о юзбезини чюйге илип.

— Мен онынъ шакъасыны анъладым,— деди Бекберген къаршысында дирек киби ырджайып тургъан ашчыгъа бакъып.— Анълашылгъанына коре сизге чобан къоюн бермеген гъалиба?

— Бугунь менюмизде пиляв бар эди,— деди ашчы.— Мен сизинъ идареден алгъан кягъытчыгъымнен догъру отаргъа бардым.— Не керек?— деди манъа ачувлы бакъып чобан. Къоюн керек, мына контораадан яздылар,— дедим. Чобан кягъытны алды да, парча-парча йыртып авагъа савурды. Мен аякъларыма шыкъланып кечкен къоюнларнынъ бир данесине япышкъан эдим, аркъама бир таякъ тюшти ама, неге огърагъанымны бильмедим. Аман къоюнларнынъ ичинден чыкъып зувдым. Бакъам, корем, чобан таягъыны кене онъайтлаятыр. Сонъра артымдан къычырды:— Аскъар чобандан эт сорап кельменъиз! Дедем тирилип кельсе бермем!..— Бильмем даа нелер сёгюнип, сёйленип къалды.

— Сиз янълышкъансынъыз,— деди Бекберген Жаксымуратов:— Аскъар бизим отарнынъ чобаны дегиль. Онынъ янында бизим ферманынъ эт ичюн махсус айырылгъан маллары тургъан къошарымыз бар. Сиз этнинъ парасыны тёлединъиз, къоюнны теразеде чекип алып кете биле эдинъиз.

— Эбет, эбет, парасыны тёледик, ама, эт ерине бир де таякъ ашадыкъ.

Эписи кульдилер. Къуртмолла чырайыны сытып отурды.

— Санъа не олды я, къозлап оламагъан тавукъ киби пыскъансынъ?— деди Къуртнезир онъа бакъып.

— Эт сагъындым. Бекберген агъа озь аягъынен кельди, аль этсенъиз, мен пек ельаякъым... Ач козюнъни, юм козюнъни, къоюнчыкъ къазанда олур эди.

— Сенинъ де аркъанъ къашына гъалиба,— деди ашчы.

— Ёкъ, аркъам дегиль, тамагъым...

Эписи кулюштилер.— Кягъытчыкъны гъайрыдан язынъыз, Бекберген агъа, бугунь тезьямыз яхшы чалыша. Къуюнынъ диварларыны пекиттик. Эп теренлешемиз. Шунынъ ичюн, гедже чеккен ёргъунлыгъымызны бугунь савуштырмакъ истеймиз. Сиз, къасеветленменъиз, манъа таякъ ашатаджакъ чобан даа догъмады...

Бекберген Жаксымуратов джебинден блокнотыны чыкъарып баш

бухгалтерге меселени анълатып язды. Къуртмолла кягъытчыкъны алгъанынен аякъмашинагъа атланды ве джаптан ашагъы вызнен кетти.

Къуртнезир, Бекберген, Турсунбек вагончыкънынъ алдына чыкътылар. Тезьянынъ саат киби гурьсюльдеп чалышкъанына къулакъ салып совхознынъ аль этильмеси зарур олгъан ишлери акъкъында сёз ачтылар.

— Бутюн ишимиз сизинъле багълы, Къуртнезир агъа,— деди Турсунбек.— Не вакъыт сизинъ къуюдан сув фышкъырыр экен? Баарь якъынлашты, «Сув корьмегендже папич чыкъарма» дейлер. Биз де багъча ишини башламай турамыз. Эр шей азыр. Тюневин Самаркъандкъа, сенинъ къардашынъ Назимге идаре адындан мектюп яздыкъ. Онынъ бу якъкъа, бизге кельмесини риджа эттик. Яш мутехассыс, агроном. Мына бу эки буюк бархан арасындаки бошлукъны багъбагъчагъа чевирюв ишини онъа авале этмек истеймиз. Бутюн шараитны яратып бермекни совхоз озь устюне алды. Не дейсинъиз?

— Менимдже, Къызыл-къумны менимсемек ичюн укюмет буюк чарелер корьмекте. Назим киби яшлар топланып шу къанун-къаиде эсасына языльт мында келе билелер,— деди Къуртнезир.

— Айры ерлерде бу хусуста иш алынып барыла. Совхозымыздан республика боюнджа яшларны джельп этюв ишлеринен огърашмакъ ичюн махсус векиль ёлланды. Назим исе бизим мектюбимиз боюнджа келе билир. О бизге керек адам.

— Мен якъында эвге барып келеджек олам. Лаф этип бакъарым. Онынъ севген къызы да олса керек. Бабасы-анасы эвленюв, той лафы эте эдилер, бильмейим шимди не тюшюнелер.

— Эвленсе, апайынен келир. Даа яхшы. Эвленмеген олса, мында да джаны сыкъылмаз. Коресиз де яшлар яваш-яваш келелер. Тезден орталыкъ Арзыгюль, Шасенемлерге толып къалыр.

Турсунбекнинъ агъызындан Шасенем сёзю чыкъкъанынен Бекберген бирден тикленип онынъ козюне бакъты. Меселе шунда ки, бу истидатлы, яш мутехассыс ферма мудири олып кельген сонъ, Маркъай-Къудукънынъ ишлери бир тамам тюрленип кетти. О, шубесиз, келеджеги парлакъ бир йигит. Кельгенине даа бир къач ай олса да, колхоз малыны къышнынъ афатлы куньлеринден къуртармакънынъ ёлларыны тапты. Маллар сагъ-эсен къыштан чыкътылар. Энди чёльге баарь къокъусы кельди. Чобанлар озь малларыны истеген отлакъларына чыкъара ве кунь кечирелер. Бекберген Шасенемни биринджи кере къошаргъа къар ёлу-ачмагъа чыкъкъан адамлар арасында корьген эди. Сонъра онынъле бир къач кере юз-юзге расткелишти ве ниает Оразбайнынъ сонъки кере алекет чыкъарып кеткенини ве Шасенемнинъ янъгъыз къалгъаныны ишиткен эди. Алий малюматлы, медений ве кемалатлы тешкилятчы бу йигит Шасенемни о вакъыт корип бегенген эди. Э, бегенмек, бу даа бир шей демек дегиль. Дюньяда чокъ шей бегенесинъ ама, эписи янынъдан келе-кечелер. Сен бегене-бегене отура да къаласынъ. Бекберген де ойле. Шимдилик Шасенемни бегенип юре, ама, арада даа олгъан шей ёкъ. Ярын не оладжакъ, оны ярын бакъармыз. Лякин, онынъ юрегине бугунь саба корьген вакъиасы ич раатлыкъ бермей. Олар саба эрте Турсунбекнен Маркъай-Къудукъ ёлундан келе эдилер. Шасенемнинъ эви алдында къадын шаматалары ишитильди. Бойле шаматагъа олар энди бир къач кере расткельген эдилер. Чаре ёкъ, ёлдан кечип кетмезсинъ, эбет. Азбаргъа кирдилер. Бакъсалар, Оразбайнынъ элинде балта, баса-бас къапуны парлай. Бекберген онынъ къолундан балтаны тутып алды ве озюни итеклеп софадан чыкъарды.— Сен неге шай къутурып юресинъ?— дедилер онъа.

— О сизинъ ишинъиз дегиль!— деп серт джевап къайтарды Оразбай.

— Бизим ишимиз дегиль, ама, укюмет бу эвни санъа балтанен урып парламакъ ичюн бермеди.

— Меним эвимде башкъасынынъ иши олмасын!— деди о козьлерини акъыйтып.— Анавы чызмаларны коресизми? Танъ аткъанындан

бери беклеп турам, къапудан башыны косьтерсе, мынавы балтанен ишини бакъаджагъым, ама косьтермей. Шасенем саба къапуны ачып чыкъаятыр эди, мени корьгенинен кери къайтты. Ач къапуны, деп бир къач кере къычырсам, ачмады. Сонъ манъа даа не къалды, парлап кирерим ве экисининъ де каллясыны алып къолларына туттурырым,— деп Оразбай кене балтагъа узанды.

— Я о кимнинъ чызмалары экен?— дедилер онъа.

— Онынъ менимчюн фреркъы ёкъ. Ким олса, олсун!

— Ойле олгъанда сен бу ерде тур, биз ичери кирейик. Эр шейни сенинъ козюнъ алдында аль этейик, яхшымы?

— Яхшы.

Оразбай эки козюни пенджереге тикип къалды. Бекберген ве Турсунбек яваштан къапуны тыкъырдаттылар. Къоркъудан эли-аягъы къалтырап къалгъан Шасенем, Бекбергеннинъ сесини эшиткенинен къапунынъ мандалыны тартты. Олар ичери кирип етиштиралмадылар, Шасенем агълап Бекбергеннинъ бойнуна сарылды, онынъ артындан агълап Арзыгюль чыкъты. Олар бираз тынчлангъан сонъ, анъладылар ки, эвде башкъа кимсе ёкъ. Арзыгюль софагъа чыкъкъанынен алельаджеле шу кирза чызмаларны аякъларына сокъып кетеджек олды. Шасенем оны токътатты.

— Бекберген агъа, Турсунбек агъа,— деди Шасенем козьяшларыны силип.— Ялварам сизге бу серсем эрифтен мени къуртарынъыз. О меним ,акъайым дегиль. Мен янълышкъан экеним. Яшлыгъыма барып алдангъан экеним, бу козю къанлы, къальби къыйыш махлюкътан мени азат этинъиз. Козюм алдындан джоюл!— деди о кенарда баягъы сувып, ырджайып тургъан Оразбайгъа.— Бугунь сени судкъа береджегим. Мени дегиль, анавы къыз баланынъ да отюни патлатаяздынъ, шимди бабама, милициягъа хабер этеджегим!..

— Сиз отурынъыз Шасенем апа, мен милицияны рациянен чагъырырым,— деди Арзыгюль. Бекберген ве Турсунбек бу вакъианынъ шааты олып, индемей отурдылар. Оразбай озюнинъ акъсыз делиликке урунгъаныны корип, ерге тюкюрди де, сёгюне-сёгюне азбардан чыкъып кетти.

Бекберген ве Турсунбек Шасенемни тынчландырып къалдылар. Сонъра олар, ёлда Ерназаргъа кирип, бу меселени корьгенлери киби айтып, анълаттылар. Ерназар яхшылыкъ умют этип, огълуны зорнен оплап кетиргенини айтып эфкярланды ве меселенинъ бойле олып чыкъкъанына юректен ынджынды.

Къуртмолла аякъмашинасынынъ артына багълап бир къоюн кетирди. Оны ерге тюшюрип ашчыдан пычакъ ве къайракъташ алып бир къач кере къайрап, баш пармагъынен пычакънынъ кескинлигини тешкерди.

— Не исе, чобан таягъы ашамадан бир къоюн бизге де къысмет олды,— деди о мусафирлерге бакъып.

— Соймагъа билесинъми? Бер мен союп берейим,— деди Бекберген еринден турып.

— Сиз, бизим къонагъымыз оласыз. Озюмиз сойып, озюмиз сыйлайыкъ. Отура беринъ еринъизде,— деди Къуртмолла.

— Мал соювда бизге жетер жокъ,— деди о текрар.

— Биз де чокъ артта къалмаймыз,— деди Къуртмолла пычакъны къоюннынъ богъазына онъайтлап.

— Билемен, билемен достум, сиздер джер-джемиштен, биздер малдан артта къалмаймыз. Къаракъалпакъ бир озю атны жыкъар, бир чакъынен тымар этер, етни сюегинден ажратып алдынъа салыр.

— Биз де шу несильденмиз. Лякин экисини де бир минсиз беджеремиз. Ер-емишни дегиль, тютюнджиликте де дюньяда устюмизге кимсени чыкъармамыз. Бизим коюмизнинъ ортасында балабан тютюн арасы бар эди. Тютюнни танъ аткъанда къырып, тарпилерге толдурып аранынъ козьлерине кетирип бошатыр эдилер. Тютюн тизмеге кельген къадынлар, къартанайлар, мектеп талебелери тарпини авдаргъанда

тыгъырып кеткен чайыр армутлары, акълапларыны теменлеринин уджларына санчып ашар ве зевкъланыр эдилер. Буны тютюн къырыджылар аселет япар эдилер. Чюнки, кимнинъ тарписининъ тюбюнден армут чыкъса, башта онынъ тютюнини тизмеге отурыр эдилер. Эллери зифирли олгъанындан армутларны темен уджуна санчып ашар эдилер. Тютюнни де сиздеки киби, келиши гузель дегиль, сорт-сорт сайлап теменлерге тизер, йипке сюзер, беш еринден косекнен сырыкъкъа багълап, араннынъ алдындаки сергилерге къурутмагъа чыкъарыр эдилер. О тютюн къуругъандже алла сакъласын бир тамчы ягъмурдан. Ава булутладымы, сырыкъларны аранларгъа кирсетир, ягъмур ягъып кечкен сонъ, кене сергилерге чыкъарып тизер эдилер. Гедже апансыздан ягъмур астына къалмасын деп, сырыкъларнынъ устюне къасырлар тёшеп къайтыр эдилер. Къышта демет ясалыр эди. Энди сорт-сорт къурутылгъан тютюнни иплерден билек астына басып чыкъаргъан сонъ, эр бир япрачыкъны бирер-бирер сортларгъа айырып, тизлерп устюне демет ясап, деметнинъ башыны сыджакъ сувгъа джибитильген мысырбогъдай орекеснинъ ичиндеки беяз къамышнен багълап, махсус таин этильген «спец»ке теслим этер эдилер. Спец оларны бир даа тешкерип, арасына къыстырылып кеткен бир дане сортсыз япракъны узип алыр да, сонъ тайгъа бастырып къояр эди. Мына биз тютюнджиликте бойле иш алып бара эдик. Догърусыны айтсам ойле юксек дереджеде тютюн асрав медениетини дженктен сонъ бир ерде корьмедим. Багъчаджылыкъта исе, оны айтмагъа керекмей, озюнъиз де яхшы билесинъиз. Турсунбек агъалар Сеит-Гъазынынъ багъчасыны, Булунгъурнынъ юзюмлерини барып корьгенлер. Ойлеми, Турсунбек агъа?

— Эбет, эбет, Назимни шунынъ ичюн мында кельгенини арзулаймыз,— деди Турсунбек.— Сеит-Гъазы агъалар киби багъчеванлардан беш-он адам бу ерге кельсе, биз эминмиз ки, Къос Бурунда да багъчалар ешерир.

— Башы сув,— деди Къуртнезир.— Биз сизни сувнен темин этеджегимизге эминмиз. Сиз озь планларынъызны тизе беринъиз. Къысмет олса беш-он куньден бизим чешмеден сув фышкъырыр.

— Сонъ бар да, бир къоюн даа сойманъыз, бакъайым,— деди Къуртмолла. Мусафирлер кульдилер. О къоюннынъ ичини-багърыны авдарып чыкъарды, отюни алып бутюнлей агъызына ташлады ве эрик киби ютып йиберди.

— Энди мал соймагъа бильгенинъни анъладым,— деди Бекберген.

— Мен оны бабамдан огрендим. О бир вакъыт малнынъ отюни ташламаз эди. Файдасы ола, ют йибер, дей эди. Файдасы олдымы, бильмейим, бутюн омюри «ынъ» демейип яшады, сексен секизге келип учь кунь ичинде вефат этти...

Къоюн тымар этильди, къазангъа ташланды, мусафирлер Къуртнезирнен тезьянынъ янына кельдилер. Онынъ чалышув ритмини, буравнынъ айланувыны ве дигер къысымларыны козьден кечирдилер. Къуртнезир ер астындан акъып чыкъмакъта олгъан шингенликни авучына алып бакъты.

— Шимдилик ишимиз яхшы кете,— деди о.— Киреч ташлы ер къатламына тюштик. Чыкъ-чыкъ балабан къабурчакълары да бар. Мында итимал вакъты иле денъиз олгъандыр. Денъиздеки айванат дюньясы, бу къабурчакълар асырлар девамында киреч ташлы ер къатламына айлангъанлар. Бурав бу къатламны яхшы теше. Мында хавфсырамагъа шей ёкъ, дивар къавий пекитиле, эп теренлешемиз. Мына бу шингенликни анализ япып шу денъизнинъ къач яшында экенини бильмек мумкюн. Асткъа тюшкен сайын, йымшакъ ер къатламына расткельсейдик, бизге даа башкъа бир шей керекмей.

— Я сиз неден хавфсырайсыз?— деди Турсунбек.

— Ишимизнинъ энъ дешетли ери шу ки, ер астына ярым километр къадар тюшкен сонъ, вакъты иле зельзеле себебинден асыл олгъан ер асты чатлакъларгъа, я да мейдангъа кельген дагъ-къаягъа расткелине. Бу ишимизни, эльбетте, къыйынлаштыра. Бу ерлер геофи-

зик тешкерювлеринден кечтилер, ама, не десенъ ола билир. Янъылмагъан бир алла. Бизге о къатты джысымны тешип сув чанагъына тюшмек керек. Дагъ-къая олгъан ерде, табиий сув чанагъы олмай. Демек, даа теренге далмакъ керек. Ер астында асыл олгъан сув чанагъына тюшмегендже биз сизни сувгъа гъаркъ эталмаймыз. Мына бизни раатсызлагъан шей неден ибарет. Ола билир бир, бир бучукъ ай чалышырмыз. Сонъра, тезьямызны башкъа ерге авуштырырмыз. Шимди бойле хавфлы аллар сийрек ола ама, эр алда расткелемиз. Бу иште гидрогеологлар янъылмасалар бизге ер астына далмагъа ёл ачыкъ ола. Ама олар янъылсалар, биз де къыйнала билемиз. Шимди тезьямыз пек яхшы чалыша, умют этемиз ки, сиз багъчанъызнынъ чукъурларыны къазып битиргендже биз сув чыкъарырмыз.

— Сизинъ артезианларынъыз эсасен отарларда малларны сувнен темин этмек ичюн къазыла,— деди Турсунбек.

— Шимди бир кереден учь артезиан къазыла.

— Фермамыз кенишлеген сайын, шубесиз, бизге учь артезиан азлыкъ этер,— деди Бекберген Жаксымуратов.

— Биз шимди учь-беш чобанны бир артезианнен темин этсек, вакъыты келир, эр бир чобаннынъ озь артезианы олур.

— Ёкъ, джаным,— деди Къуртнезир онынъ сёзюни болип.— О къадар артезианнынъ сизге ич кереклиги ёкъ. О вакъыт сизинъ Къос Бурун да, Маркъай-Къудукъ да денъизге чевирилирлер. Мал бакъмакъ ичюн он, он беш километрде бир артезиан олса етер. Мал куньде бир-эки кере сув иче, ама артезиан токътамай фышкъырып тура. Ана шу арткъач сувдан сизге файдаланмагъа бильмек керек.

— Биз шунынъ ичюн, биринджи адым оларакъ, бу йыл беш гектар багъча планлаштырдыкъ. Бакъайыкъ, бельки бираз да мысырбогъдай экермиз,— деди Турсунбек.

Олар тезьянынъ этрафыны доланып, саба чай ичкен ерлерине къайтып кельдилер. Ашчынынъ къазаны чокътан къайнагъан, йымшакъ пиширильген этлер сюзюлип табакъкъа бошатылгъан. Къуртнезир уйлелик ашкъа буравджыларны чагъырды. Тюневинки агъыр ишнинъ яхшы нетиджеленгени ичюн, тезьянынъ ритмли чалышкъаны ичюн мусафирлернинъ хатири ичюн, бу ишни башлагъанларындан бери бугунь уйлелик аш башында биринджи кере къаде котердилер.

ОН АЛТЫНДЖЫ БАБ

Бугунь раатлыкъ куню. Мемедеминъ агъанынъ эвини мусафир басты. Ниметулланынъ бабасына кирип чыкъмагъаны эки афта олгъан эди. О къадыны ве эки къызынен кельди.

Къуртнезир Нукъустан труба алып кельген вертолетнен идареге — узакъ отлакъларда къую къазув ве мелиоратив ишлер конторасына кеткен эди. Ишини битирген сонъ, бир куньге олса да, барып бабамнынъ хатирини сорайым, деп кельген. Сеит-Гъазы багъчада баарьлик арыкъларны темизлев ве анги ерлерде янъы арыкълар ачмакъ ишлеринен айланып юрди де, мусафир кельгенини джаны дуйса керек, юрюшини эвге тараф бурды.

Къаве ичильди. Чиберек тедариги башлады. Лякин Селиме апте ашыкъмай. Не ичюндир Назим аля даа корюнмей. О кельмегендже софра къоймагъа истемей. Ана баласынынъ эр кеснен берабер отурып чибереки сыджакъ олгъанда ашагъаныны истей.

— Назим къайда я?— деди Ниметулла «афиетлер олсун» айтылгъан сонъ. Бир къач сание кимсе агъызыны ачмады. Дерсинъ Ниметулланынъ суали эвнинъ диварларына айтылды. Бираздан Сеит-Гъазы къашларыны тюйип, бетини джиддийлештирип:— Бала кечикип келе башлады, сонъу хайыр олгъайды,— деп ташлады.

— Кечикип башладымы, эвлендирмек керек,— деди Ниметулла.— Бала дегиль о. Институт битирди, арбий хызметини эда этти, даа салланып юргени не? Къыз къытлыкъмы дюньяда.

— Къызлар чокъ, лякин севгенинъ бир дане,— деп лафкъа Мемедемин агъа къошулды.

— Севги?... А, о сонъундан да келир,— деди Ниметулла бираз шашмалап.

— Ана сютюнен кельмеген, тана сютюнен кельмез,— деди Мемедемин агъа.

— Сиз Назимнинъ «севгисине» чокъ аралашманъыз. О козю ачыкъ огълан, озь ишини биледир,— деди Къуртнезир.

— Не къадар бильсенъ де, онынъ яшында алданмакъ мумкюн.

— Мен онынъ алдына чыкъмайым,— деди Сеит-Гъазы ачувнен.— Кимни севсе, оны алсын.

Селиме апте акъайларнынъ лакъырдысына къошулмайджакъ олды, ама, Сеит-Гъазынынъ ойле дегенини ишитип кетеяткъан еринде тарс токътады.

— Санъа коре истесе Эсма олсун!— деп акъайынынъ бетине бакъты.

— Эбет, истесе Эсма олсун. Алтын бюртюги киби къыз.

— Алтын киби дегиль, кумюш киби бем-беяз десе.

— Шимдики девирде ойле сойларына айрыджа козь ташлайлар.

— Айса, бельки сенинъ де бардыр...

— Айды, сен бар чиберегинъни бакъ, акъай лафына бурун сокъма.

— Мен баламнынъ бахты ичюн къайда олса бурун сокъарым,— деп Селиме апте ашханеге кирип кетти.

Азбар къапудан Назим корюнди. Селиме аптенинъ чырайы кульди, бутюн океси язылып кетти.

— Къолларынъны юв да софрагъа отур, анда эмдженълер...— деди, Селиме апте Назим софагъа кирер-кирмез.

Чиберек ашалып, чай ичилип, софра джыйылгъан сонъ, Назим къалеми ве дефтерини алып, энди икяесини айтып башлагъан къартбабасынынъ янына келип, курсю башына багъдаш къурып отурды. Мемедемин агъанынъ одасында оларгъа кимсе кедер этмей. Къартнынъ агъызындан насыл ишиткен олса, Назим дефтерине ойле де язып алгъан.

Дёрдюнджи дефтер. «Вели Одаман ве Марианна сексен къоюн алып ёлгъа чыкътылар. Баягъы ёл юрип, Тонкъадан кечип Ор ёлуна тараф бурулалар. Вели огден къоюнларны, Марианна исе артындан бедерканы айдап яваш-яваш кетелер. Не ерде акъшам олса, о ерде геджелейлер. Велинининъ аягъында тасмалы чарыкълар, омузында ыргъакълы чобан таягъы, белинде капаралы къушакъ ве чанта. Марианна устюне бюрьме белли, узун этекли, бутюн кокюси ве герданыны къапаткъан къызыл тюсте юнь антерини кийген. Беяз сигей юнинден орюльген сачакълы шалынен омузларыны орьткен. Чешит мемлекетлернинъ модалы шляпаларыны кийип алышкъан къыз, шимди башына фырланта багълагъан, аякъларына исе, ичи юнли, къыскъа къонучлы ботилер кийген. Къырмызы фырланта астындан омузлары устюне къабарып джайылгъан сим-сия сачлары, ана-бабасынынъ яныгъындан бираз сёнюккен ири, тёгерек джейран козьлери янъы догъгъан ай киби, уджлары инджертилип къайрылгъан сия къашлары, ильк баарьде къар астындан ачылып чыкъкъан тазе, назик акъбардакъ киби бети бедерка янашасындан адымлагъан сельби бойлу Велининъ юрегине кунь сайын ашыкълыкъ дуйгъулары ашлай. Балалыкъ чагъындан бери Марианнада корип алышкъан дюльберлик чизгилери шимди онъа даа назик, даа тесирли, даа дюльбер олып корюнелер. Вели бедерканынъ кенарындан тутып, индемей адымлай. Кимерде Марианнанынъ бетине бакъа, онынъ салыкъ чырайыны эслеп аджый, бу къызнынъ баба юртуны терк этип, бутюн вариетини ташлап, бир чобаннынъ артындан чалынаджакъ къурбан киби озюни теслим этип кеткенине тааджиплене ве терен тюшюнджелерге дала.

Ёлнынъ эки тарафы да ем-ешиль пиченлик. Кимерде пиченлик бите, ешиль къадифе тёшельген киби къыртыш башлай. Къыртышта

къоюнлар отлай ве эп огге догъру кетелер. Пиченликтен бурулып ёлгъа чыкъалар, енгильден тоз чанъгъытып адымлайлар. Бугунь баягъы месафе кечильсе керек, къоюнлар бир-бирлерининъ арасына башларыны тыкъып уюриле ве токътап къалалар. Вели оларнынъ болдургъаныны ве сувсагъаныны анълады. Гедже лемек ичюн онъайтлыджа ер къыдырып кете. Узакъта, йылгъа ичинде сув киби йылтыравукъ бир шей корюнди. Вели къоюнларны о тарафкъа айдады. Буюк къыртыш чёльни кечип энишке бурулдылар. Кунеш шавлелеринден джам киби йылтырагъан ер, якъынлашкъан сайын гольге бенъзеп башлады. Албу исе, бу голь дегиль де, ягъмурдан сонъ асыл олгъан сув тыйнагъы экен. Къоюнлар бир-бирини итеклеп, балчыкъкъа батып тойгъандже сув ичтилер. Кунеш байыр артына сакъланды, чёльге акъшам салкъыны тюшти. Тыйнакътан чыкъкъан къоюнларны тюм-тюз къыртыш ерге йыгъыштырып, Вели бедерканы кенаргъа чекти, атны туварды, аякъларыны тыршавлап отлакъкъа йиберди. Бедерканынъ артында илинген къопкъаны алып атны суварды ве озьлерине геджелемек ичюн бедерканынъ астына ер азырладылар. Марианнанен экиси джапларда осьген къокъулы къыр пичениинден юлкъып кетирди ве астларына тёшедилер. Омузларына Велининъ тонуны алып, баягъы вакъыт атеш башына отурды ве хоргъа къартоп пиширип, къакъачнен берабер буюк иштиа иле ашадылар.

Къоюнлар бир-бирине сыйыкъып юкъусырайлар. Марианнанынъ алып чыкъкъан беяз тарашчыгъы оларны къаравуллай. Бедеркадан отуз адым къадар ерде атнынъ гъырт-гъырт этип отлагъаны ишитиле. Кок айдын, йылдызлар парыл-парыл яналар. Марианна ушюген сайын Велиге таба янтая. Узанып ятмакъ истей ама, башынынъ астына къоймагъа шей ёкъ. Вели еринден турып, бедеркагъа илип къойгъан чантасыны алды. Ичиндеки одыр-будырыны бошатып йымшакъ пичен толдурды.— Мына ястыкъ,— деди о Марианнанынъ башы астына тыкъып. Сонъра экиси де тонгъа сарылып, къучакълашып яттылар. Марианна Велининъ бойнуна йылан киби сарылып, кокюслерини онынъ кокрегине басып, козьлеринден, янакъларындан, дудакъларындан опьти.— Ах, меним батырым, ах мени казаклардан къуртарып алгъан шанлым, къуврчыкъ баш севгим, джаным-джигерим,— деп башыны онынъ юнли кокреги устюне къойып, юкъугъа далды. Лякин, бир-бирининъ къучагъында алевленип янып тургъан эки атеш юрекнинъ козюне юкъу кирмеди. Олар бутюн гедже ах чекип, татлы-татлы опюшип, бир-бирини къучакълап, эзнетлеп, къыйнап, сабагъа якъын бонъайып, юкълап къалдылар. Тарашчыкъ келип экисининъ арасына кирмеген олса, къушлукъ маалинедже юкълайджакъ эдилер. Чырайы мораргъан, сачлары чубалгъан Марианна козьлерини ачып, янында арслан киби йигит яткъанына ве бутюн гедже онынъ атешли опюшлерине берильмейип озюни туткъанына айрете къалды. Онынъ юрегиндеки севгиси къат-къат кучьленип кетти. Марианна сыджакъ тон ичинден чыкъып, антерини сыйпап тюзетти, сачларыны башы устюне топлады, къопкъаны алып сувгъа кетти. Бираздан Вели де козьлерини ачты. Онынъ алы мушкюль эди. Котерилип тураджакъта бегенинде насылдыр бир агърылар дуйды. Йигит олып къыз къойнунда ятмакъ ичюн буюк чыдам ве сабыр керек. Вели чыдады. Бу биринджи кере дегиль. Марианнанынъ онъа гонъюль берип кельгенине бугунь къыркъ бир кунь олды. О сырыны гизлемеди. Велини севгенини, омюр билля онынъле къалмагъа разы олгъаныны айтты. Бутюн арекети, атешли севгиси шуны косьтере ки, Марианна онъа теслим олмагъа чокътан азыр. Лякин, Вели эп озюни тута, келеджекни, такъдирини тюшюне. Вели бельки бойле алгъа къалмаз эди, эгер паннынъ имениеси дарма-дагъын этильмеген олса. Шимди ойле олып чыкъты ки, Марианна санки онъа меджбур олып сарылды. Асылында, эльбетте, ойле дегиль. Марианна онъа юрегини ачкъанда даа бу алекет чыкъмагъан эди. Пан Прокопчук ве Элизабетта ханым сагъ эдилер. Эки дюнья бир олса, пан къызыны чобангъа бермез эди. «Меним эвим-юртум олмаса, он беш йыл

гъурбетликте юрсем, малым-мулькюм олмаса, баба мекянындан Джелял бей тарафындан къувулгъан олсам, о да пан Прокопчукнынъ досту олса, олар манъа къыз берирлерми? Я алла, бакъ сен меним бу такъдириме, озюнънинъ гунясыз факъыр къулунъа раим эйле, къорлама мени, ач манъа да къысмет къапуларыны!.. Мен бу къызны алсам, мени гуняхкяр эйлемезсинъми? Озю бир бульбуль олып, кокрегиме келип къонды, не эйлейим? Бай къызына эвленейимми? Я мен о такъдирим иле къайда барып баш сокъарым? Бир тонда эки тен олып юрейикми? Буны манъа ляйыкъ коресинъми, ярабби?!»

Вели голь янына барып абдест алды, къыбла бетке чевирилип къыртыш устюнде намаз къылды ве озюнинъ бильген бир къач дувасыны окъуп, къоюнларгъа тараф уфледи. Саба салкъынында тонгъа сарылып отургъан Марианна онынъ япкъан ибадетини четтен сейир этип турды.

— Сен манъа да огрет,— деди Марианна Велиге якъын келип.

— Юрегинъде олса огренирсинъ,— деди Вели ве атны екмеге башлады. Марианнаны къучагъына алып бедеркагъа ерлештирди, тельбевни онынъ къолуна берип, озю къоюнларны буюк ёлгъа тараф айдады. Ёлгъа чыкъар-чыкъмаз узакътан тоз чанъгъытып кельген атлыларны корьди.

— Булар баскъынджыларгъа бенъзей,— деди о Марианнагъа якъынлап.— Башынъны бир шейнен сарып багъла, бетинъни сакъла, устюнъден тонны ташлама!

Атлылар эки тарафтан айланып Велининъ алдына чыкътылар. Олар Дженишкеде олып кечкен вакъианы ишитип ёлгъа чыкъкъанлар. Кимдир оларгъа: «Вели деген бир басурман паннынъ къызыны алып къачты»— деген. Вели шашмаламады. Ат устюнде онъа якъын кельген казаккъа тикленип:— Бир къоюныма тиерсинъ, мынавы таякънен эпинъизнинъ башынъызны эзерим,— деди.

— О-о! Курешмеге билесинъми?— деди атлы онынъ лафына хошланып.— Бешимизден учюмизни йыкъсанъ ханым сенинъки, йыкъалмасанъ бизимки.

Ойле дегенде казаклардан бири Марианнанынъ бетини ачаджакъ олды. Марианна апансыздан онынъ юзюне тюкюрди. Казак къамчысыны котергендже Велини курешке чагъыргъан казак къычырып оны токътатты.— Чыкъ курешке!— деди онъа башыны саллап. Казак Марианнагъа къыйыш-къыйыш бакъып, омузындан курткасыны, тюфегини, патронларыны ташлап, мейдан къыртышкъа чыкъты. Вели чантасыны бедеркагъа фырлатып атты ве кенъ адымларнен келип казакнынъ белине япышты. Оны кокюсине сыкъып эки метр къадар тёпеге котерди де, айландырып аркъасы устюне ойле шыпырды ки, казак еринде ятып къалды. Экинджиси устюндеки кольмегини ташлап, авучларына тюкюрип Велиге келип япышты. Вели онынъ къайыш къушагъы арасына пармакъларыны тыкъкъанынен казакнынъ бели сынгъан киби майышты ве бир кереден ерге авдарылды. Учюнджиси пек мазаллы эди. Узун мыйыкъларыны сыйпап, шишман къурсагъынен Велиге келип окъталды. Вели онынъ омузлары астындан тутты ве башыны ашагъы басып, штанынынъ артындан япышты да, бираз юкъары котерип юзю къоюн ерге басты. Четте ат устюнде тургъан казак:

— Эй, йигит, кель бу якъкъа!— деди Велиге. Вели чобан таягъыны къолуна алып онъа якъын кельди.

— Къызны къайда алып кетесинъ?— деди онъа къыйыш-къыйыш бакъып. Вели индемеди.

— Алтынгъа сатаджакъсынъмы!

Ойле дегенде Вели таягъыны авагъа котерди. Буны корьген Марианна бедерка ичинде аякъкъа турып къычырмагъа башлады. Марианнанынъ сеси Велининъ таягъыны ашагъы тюшюрди.

— Мен баскъынджы дегилим!— деди Вели ачувындан къалтырап.— Мына паннынъ имениесинден чыкъкъанда манъа берильген весикъа. Ма, окъу, сенинъ кибилери мени ве къызны азат этип бу кя-

гъытны бердилер, анда къоюнлар да косьтерильгендир. Къызнынъ исе озюнден соранъыз, сатылмагъа кетем десе, ал къайтынъыз, керекмей манъа!

Бойле дегенде Марианна устюнден тонны ташлап, бедеркадан сычрап тюшти ве келип Велининъ бойнуна сарылды.

— Ёкъ, ёкъ, олерим, кери къайтмам! Мен онынъ апайы олам!— деп къычырды.

Казак весикъаны Велиге узатты, Вели алмады.

— Сен йигит, атаман олсанъ, шу кягъытнынъ кенарына яз. Бизим алдымызгъа санъа ошагъан башкъа баскъынджылар чыкъмасын!

Казак озюндже бир къач сёз язды, имза ерине баш пармагъыны атынынъ къатранлы къайышына окъалап басты.

Вели кягъытны алып Марианнагъа узатты. Атлылар зий-чув олып, тоз чанъгъытып кери къайттылар. Марианна Велининъ ачувыны татлы опюшлеринен ятыштырды. Вели озюне кельди, бедерканынъ кенарындан тутып, энди олардан баягъы узакълашкъан къоюнларнынъ пешинден кеттилер.

Акъшам устю, буюк ёлдан четке бурулып кеткен топракъ ёлчыкъ бою кетерек, бир кучюк койчикке келип чыкътылар. Бу койчикте олгъаны-оладжагъы йигирми-йигирми беш хане бар эди. Эвлер эписи топракътан ясалгъан. Таванлары устюнде мысырбогъдай, куньайлян къорайлары обалангъан. Балчыкъ диварларнен къораланып алынгъан азбарлар ичинде мал аранлары, тандыр оджакълары, оларнынъ янында къурутылгъан тезек къалавлары, чёюн ве къазан аякълар корьмек мумкюн. Койнинъ ашагъы башында буюк чанлар ве ашлавлар янындаки къуюдан бир ногъай баласы ат айдап сув чекмекте. Вели Одаман къоюнларыны къуюя тарафкъа айдады. Къоюнлар ашагъы тарафта мал сувармакъ ичюн махсус япылгъан ашлавлардан темиз, салкъын сув ичип тойдылар. Сонъра къуюдан юзь адым къадар четке чыкъып атны туварды ве Марианнаны о ерде къалдырып кене къую башына къайтып кельди. Сув чекмекте олгъан бала кенардан бакъып тургъан эджнебий адамны корип атны токътатты. Вели баланынъ янына келип:

— Бу койнинъ ады не?— деп сорады.

— Къарлыджар,— деди бала онынъ козьлерине тикилип.

— Коюнъизде молла бармы?

— Молласыз кой оламы?— деп суальге суальнен джевап къайтарды бала.

— Молла акъайнынъ эвини манъа косьтерирсинъми?

— Йигирми беш метий даа айдайым, сонъ...

Вели къоюнлары янына къайтып кельди. Марианнагъа бир шейлер айтып, онынъ омузлары устюне ташлагъан шалынынъ уджларыны тюзетти ве кулюмсиреп,— Бу гедже Къарлыджарда мусафир оладжакъмыз,— деди.

Марианна Велининъ козьлерине муляйим назар ташлап,— Менимчюн эписи бир,— деди.

Олар нелердир лаф этип тургъанда бала атыны туварды ве аркъасына минип Велиге къычырды. Вели баланынъ артындан кетти. Койнинъ та о бир четинде, къурулышынджа башкъа эвлерден бираз айрылып тургъан буюк къаралты янына келип, бала атындан тюшти. О азбаргъа кирди ве:— Моллакъам, моллакъам!— деп эки кере къычырды. Софагъа башында къалпагъы, къолунда теспи, аякъларында мести олгъан учкъур штанлы, кенъ джавурлы кесментик бир адам чыкъты. Бала онъа бир шейлер айтты ве Велини къапудан кирсетти атына минип кетти.

— Елджусызмы?— деди молла Велинен къол тутушып.

— Елджумыз. Елумыз узакъ,— деди Вели.

— Киринъиз, алла мусафирине къапумыз ачыкъ. Экиси де софагъа кирди ве ерге тёшельген темиз миндер устюне багъдаш къурып отурдылар.

— Къулагъым сизде,— деди молла тесписини тизи устюне къоюп.

— Сексен къоюным бар моллакъам, оларны айдап кетем. Коюм узакъ. Бир айлыкъ ёл...

Молла «сексен къоюн» деген лафны ишиткенинен мусафирге таба джылышты ве онынъ къасеветли бетине бакъып ырджайды.

— Эй, биз не ичюн софада отурамыз, къана, эвге буюрынъыз,— деп молла еринден турды ве эки къанатлы, боялы къапусыны ачып, Велиге тёрден ер косьтерди.

— Ёкъ, ёкъ, моллакъам, мен янъгъыз дегилим. Чокъ отурмагъа вакъытым ёкъ. Къуюо башында...

— Зарар ёкъ, къоюнларынъа бир шей олмаз, мына бойдан-бой ахырлар,— деди молла онынъ лафыны болюп.

— Къоюнлардан башкъа, атым, арабам...

— Эй, атынъыз да бармы?

Ойле олса, арабанъызны азбаргъа айдап кетирмейсизми?

— Меним сизге ёлум тюшти, моллакъам, сиз мени бу къасеветтен къуртармасанъыз, кимсе къуртарып оламаз.

— Догъру айтасынъ, джигитим, элимден базы бир шейлер келе, шукюр яраббиме.

— Мен сизинъ эвинъизде никя къыйдырмакъ истейим...

— А-а, къыз къайда?

— Арабада.

— Анасы, бабасы разылармы?

— Эписи разылар. Мен койге баргъан сонъ никя къыйдырмакъ, къоюн союп дува япмакъ истей эдим ама, къыз пек азарлана, бир ай даа ёлда оладжакъмыз, шунынъ ичюн...

— Догъру, джигитим, догъру. Бир-биринъизни севип, разы олгъан сонъ, сизни къавуштырмакъ керек. Атешнен барот бир ерде турмаз. Даяналмазсыз, гуняхкяр олурсыз, онынъ да азабыны биз чекеджекмиз. Къыяйым, джигитим, сизни мурадынъызгъа еткизейим. Манъа чокъ шей керекмей, бир къоюн берсенъиз, етер. Келининъ ады не?

— Марианна,— деди Вели ич бир тюрлю яманлыкъ тюшюнмеден. Молла бирден ачувланып аякъкъа къалкъып кеткенини дуймай къалды.

— Марианна?! Сен меним эвиме кяфир кетиреджек оласынъмы? Керекмей, къоюнынъ да озюнъе олсун, тез эвимни бошат!

Вели неге огърагъаныны бильмеди. О йигирми беш йыл эджнебилер арасында яшап, оларнынъ бутюн урф-адетлерине алышты, тилини огренди. Къызнынъ севгисине инанды, озю де оны юректен севди. Энди не япсын? Молланынъ бойле абдырап кеткенине бакъып, Марианнаны ёлда къалдырсынмы? Онынъ акъикъий севгисини аякъ астына таптасынмы? Ёкъ, Вели ойле йигитлерден дегиль. Ойле япаджакъ олса, Марианнаны озюнен берабер алып чыкъмаз эди.

Вели еринден турды, моллагъа къол узатып сагълыкълашаджакъ олды. Молла кери чекильди, къолуны бермеди. Сонъра, тесписини чекерек, Велини токътатты да къулагъына эгилип:

— Бир шартнен. Эгер къыз адыны денъиштирмеге разы олса, къуранда ает бар,— деди.— О вакъыт бу иш ичюн учь къоюн берирсиз.

— Мен о къоюнларны ёлдан тапмадым, моллакъам. Эр бир къоюн ичюн бир йыл ишледим.

— Сексен къоюным бар дединъ де?

— Эллиси къызнынъ.

— Он беши даа?

— Ойле пек теренге далманъыз, тарихы буюк.

— Яхшы экен де. Бир къоюн сенден, экиси келинден. Никя къыярмыз, эвимизде сизни келин-киев этермиз. Тотай дженгенъиз гугюм къайнатып берир, сув долафымыз бар, даа не керек?

— Мен Марианнанен лаф этип бакъайым,— деди Вели ве сувукълыкънен босагъадан атлап, чыкъып кетти.

Молла тесписини чеке-чеке эвге кирди, тотайы — Эльти анайы чагъырды. Олып кечкен лакъырдыны онъа айтып анълатты.

— Сен пек нефисинъе къачкъансынъ, эфендим,— деди онъа тотайы.— Бир къоюн сорасанъ етмейми? Ады не олса, олсун. Алланынъ эмиринен олгъан шейге къаршы кетильмез.

— Айса, бар артындан, чагъыр кельсинлер,— деди молла пешман этип. Эльти ана башына орьме шалыны япынып азбардан чыкъкъандже Вели энди къуюгъа якъынлашмакъта эди. Эльти ана онынъ артындан кетти. Вели бедеркада шалына бурюнип отургъан Марианнагъа бу меселени айтып анълатты. Марианна бир сёзсиз разы олды.

— Адымны озюнъ истегенинъ киби къой, мен разым — деди Марианна къуванып. Шу арада Эльти ана келип чыкъты. Велиге моллакъайнынъ фикири денъишкенини; малларны эвге айдап кельмеге разы олгъаныны айтты. Вели Марианнанынъ джан-гонъюльден разылыкъ бергенине къуванды ве алель-аджеле атны кетирип екти. Олар молланынъ азбарына келип янашкъанда акъшам эзаны окъулгъан мааль эди.

Ибадеттен сонъ молла софадан чыкъып, къоюнларны къапатмакъ ичюн аранынъ къапусыны ачты. Къапудан итеклешип кирген къоюнларны бирер-бирер сайды. Тотай енге бедеркадан тюшеяткъан Марианнаны къолундан тутып ярдымлашты. Марианна ерге тюшкенде молла оны башындан аягъынадже козь къыядан эследи. Онынъ къаршысында тургъан узун сачлы, нидже белли, толу кокюсли, ири козьлю дюльберни корип бир къач сание агъызы ачылып къалды. Тотай енге Марианнаны тез-тез эвге давет этти. Вели Одаман атны туварды, бедеркадаки одыр-будырларны софагъа ташып къойды. Къол, бет ювулып къара къаве ичильген сонъ, молла кишилик эвге кирип ятсы намазына уйды. Сонъра къапуларны, пенджерелерни япып,— Энди кеч олды, эвимизге адам кельмез, гъалиба,— деп куньдюзден бери азырлыкъ кореяткъан эсас ишине — никя къыймагъа тутунды. Молла тотайыны да шаатлыкъкъа чагъырды. Оданынъ ортасына курсю къойып, онынъ устюне орьнекли юзбез тёшеди. Бир тарафына озю, дигер тарафына Велини отуртты. Юзбезнинъ тюбюне баш пармакъларыны бирбирине тиреп, хачлап къол тутуштылар. Молла адетий сорув-суаллерге башлады.

— Келинимизнинъ ады не олды?— деди о Велининъ къолуны сыкъып.

— Мерьем,— деди Вели.

— Разысызмы, адынъыз Мерьем?— деди молла Марианнагъа бакъып.

— Разым,— деди Марианна.

— Алланынъ эмиринен бир-биринъизни севип-сайып яшамагъа разысызмы?

— Разымыз,— дедилер экиси де.

Молла сорув-суальни битирген сонъ, къуранны ачты, бир эки аетлер окъуды ве учь кере опюп, манълайына тийсетти.

— Айни шунынъ киби опюп, манълайынъа тийсет,— деп къуранны башта Велиге, сонъ Марианнагъа узатты.

Марианна сакътлыкънен молланынъ дегенлерини япты.

— Мына, къызым,— деди онынъ козьлерине бакъып молла.— Энди Велининъ къолуны ве бизим къолларымызны опь. Алла сизге узун ве хайырлы омюрлер берсин. Бу дакъикъадан ибарет, сиз эр ве къадынсынъыз, алла хайырлы этсин!

Марианна башта молланынъ, сонъра Эльти ананынъ ве акъайы Велининъ къолларыны опьти, онынъ артындан Вели де къол опип чыкъты. Бираздан козь айдын софрасы къурулды. Тотай енге сары бурма ве тазе къатыкъ чыкъарды. Ашап тойгъан сонъ, фындыкъ, джевиз ярдылар, речелли бекмезнен чай ичтилер. Молла тотайына козь къыпты, о ериндден турып Мерьемни чагъырды ве бу гедже онынъ келин оладжакъ одасына алып кетип къапатты. Вели яры геджеге къадар молланен лакъырды этти. Башына келип-кечкенлерни, пан Прокопчукнынъ къолуна насыл тюшкенини, Джелял бейден къамчи

ашап койден къувулгъаныны, бабасынынъ ачлыкъ чекип вефат эткенини, он беш йыл гъурбетликте ыргъатлыкъ эткенини ве андан Марианнанен берабер зорнен къуртулып къачкъаныны, шимди исе койге, кене бейнинъ къолуна къайтып бармагъа истемегенини ве бу дюньяда озюне яшамагъа ер тапалмай юргенини айтып анълатты.

Эльбет, Вели Одаман ал-эшкъалыны айтаракъ, молладан бир ярдым, я да имдат беклемей эди. Молла шу девирнинъ руханийлер менфаатыны къорчалагъаныны, Вели киби чарыкълыларгъа мыскъылнен бакъкъаныны эр кес биле эди. Лякин, молланынъ Велиге йымшакъ муамеле косьтерювинде олгъан айнеджиликни даа анълап оламай эди. Эльбетте молланынъ вакъуф ерини ве дигер ишлерини бир минсиз беджереджек, Вели киби бир адам онынъ къолуна тюшип къалгъанына о гедже-куньдюз дуваджы эди. Бу ниетини ичинде шимдилик сыр этип туткъан молла Вели Одаманны сабырнен динълеген сонъ:

— Истесенъиз бизим коюмизде яшанъыз,— деп ташлады.— Бал айыны бизде кечиринъиз. Сен ёл ичинде къаладжакъ йигитлерден дегильсинъ. Сексен къоюн, ат, араба... Бу фукъарелик дегиль,— деди молла ийлекярлыкъ иле.

Вели онынъ айткъанына яры инаныл, яры инанмаса да, бир къач вакъыткъадже мында къалмагъа меджбур эди.

Яры гедже авды. Эльти ана бутюн урф-адетлер боюнджа эр джеэттен азырлангъан. Оданынъ ортасына йымшакъ килим, онынъ устюне сигей юнюнден толдурылгъан тёшек къойгъан, пуф ястыкъ, беяз чаршаф чыкъарып тёшеген. Оданынъ бир кошесинде, тёгерек бакъыр леген ичине гугюм къыздырып къойгъан, онынъ янына къуман, сабун ве балабан бакъыр къалай тура. Мерьемни союндырып, озюнинъ келинлик кунюнден къалгъан оялы тюб кольмегини кийдирген.

Эльти ана ве молла озь одаларына кеттилер. Вели азбаргъа чыкъты. Атны, къоюнларыны козьден кечирди. Къоюнлар бир-бирине сыкълашып юкъламакъта, ат исе башыны ашлав ичине тыкъып, гъыртылдатып палав чайнамакъта эди. Этраф чым-чырт. Патта-сатта сыгъыр манъравы, копек давушлары ишитиле. Ачыкъ кокте йылдызлар парылдай, ай шу кучюк койчикнинъ эвчиклери устюнден озюнинъ зайыф шавлелерини сепмекте. Кой татлы юкъугъа далгъан. Ялынъыз Мерьем юкъламай. Онынъ юреги кокюс къафесини тешип чыкъаджакъ киби дюкюльдей. Бу къыз бала къоркъу баскъан дюльбер козьлеринен де пенджереге, де къапугъа бакъа. Беклей, озюнинъ севгили йигитини беклей. Шу арада яваштан къапу ачылды. Ичери бойнуны эгильтип Вели кирди. О пенджере янына келип, ай ярыгъында урбасыны ташлады ве ёргъаннынъ бир четини котерип, Мерьемнинъ сыджакъ къойнуна сокъулды. Ай булут артына сакъланды. Оданы къаранлыкъ басты. Лякин бу эки асрет юрек севги атешинден ярыкъланды...»

Назим, дефтерини ястыкъ тюбюне сакълап, Къуртнезир эмджесини озгъарып кетти. Онынъ эви Арыкъ-Чешме мааллесининъ та ашагъысында эди. Къайткъанда ёлда эгленмемек ичюн аякъмашинасыны алып, Къуртнезирнен лаф этип кеттилер. Къуртнезир онъа Къызылкъумда къую къазгъаныны, шу совхознынъ буюк келеджеги олгъаныны, янъы багъчалар, багълар отуртмагъа азырлыкъ корюльгенини, лякин мутехассыслар, ишчи къолу етишмегенини айтып анълатты. Сонъра, совхоз идареси Турсунбекнинъ теклифинен Назимни совхозгъа ишке давет этип мектюп ёллагъаныны айтты.

— Мектюп алмадым,— деди Назим омузларыны къысып.

— Бир тюшюнип бакъмакъ керек. Мен мында тарсыкъам. Ишимнен мемнюн дегилим. Бу багъча ве онынъ этрафындаки адамлар ялынъыз бабамны билелер. О кельгенинден бери мында чалыша ве озюни кереги киби танытты. Манъа онынъ янында айланып юрмеге не аджет бар? Мен институт битиргенимден не анъладым? Эльбетте, бираз четке чыкъып чалышмакъ керек. Ишлеген сонъ, ишинъни севмелисинъ, онынъ къуванчыны корьмелисинъ, догъруму эмдже?

— Пек догъру айтасынъ Назим. Мына, менден — эмдженъден унер

алса я. Коресинъми, меним аякъ басмагъан ерим къалмады. Мен о ишни севем. Халкъкъа файда кетиргениме къуванып чалышам, ишимден зевкъ алам. Къум чёлюнде сув чыкъармакъ не демек? Мен чёллерге джан берем. Тезден бир къую даа теслим этеджекмиз. Анда иш пек чокъ, планлар буюк. Шимди бизим къую къазгъан еримиз шу совхознынъ меркези оладжакъ. Бутюн уфакъ мал ходжалыкълары бирлештириледжек. Анда чешит биналар, яшамакъ ичюн эвлер къуруладжакъ, къыскъасы джансыз чёль джанландырыладжакъ. Бир келип кетсенъ эписини озь козюнънен корерсинъ.

— Мектюп кельсин де, бельки барырым.

Келеджекте Нукъуста бизим идареге кирсенъ, андан бизге машина къатнай, вертолёт келе, ёлда къыйналмазсынъ.

— Бакъармыз, эмдже.

— Мен бу йыл бутюн яз ве къыш анда чалышаджагъым. Япыладжакъ ишлеримизнинъ, сонъу ёкъ. Я сеничъ Эсманъ не олур экен?

Бойле дегенде Назим эмджесине тикленип бакъты. «Даа арада бир шей ёкъ, эмджем буны къайдан биле экен» деп тюшюнди.

— Менде ич бир тюрлю Эсма ёкъ,— деди Назим кестирип.

— Ёкъ, деме, олмакъ керек,— деди Къуртнезир.— О къыз сени севе. Менимдже Эсма яхшы къыз.

— Мен де оны бегенем ама, анам...

— Тек бегенмекнен иш битмей, севмек керексинъ.

— Онынъ институтта эки йылы даа бар.

— Институт маниа дегиль. Эсасы севги. О заваллы энди ташыйташый къуюнъызда сув къалдырмады. Сен буны анъламайсынъ, сокъурлыкъ этесинъ.

Назим эмджесини эвине къадар озгъарып, аякъ машинасына минип къайтты. Ниметулла узакъта яшагъанындан бу гедже мусафир олды. Назим эвге кельгенинен Ниметулла эмджесине Къызыл-къум меселесини айтты. О да шу диярнынъ чобанларынен Ташкентте, айванасравджылар мушаваресинде олгъаныны, къаракульджилик саасында чобанларара теджрибе алышып-беришюв бригадасынен язда Къызылкъумгъа кетеджегини айтты.

— Эпинъиз Къызыл-къумлы оладжакъ экенсинъиз,— деди Сеит-Гъазы кулюмсиреп.— Айдынъыз, яхшы адамнынъ ятар вакъыты олды. Саба ишке кетеджекмиз.

Назим къартбабасынынъ янына кирди. Мемедемин агъа пуфулдап юкълай эди. О бугунь бир саат сёйленди. Болдурды, эльбетте юкълайджакъ. Назим къартнынъ икяесини язып алгъан дефтерини къатлап, озь одасына кирди. Бу энди дёрдюнджи дефтер эди. Ама къарт даа икяесининъ сонъуна чыкъмады. «Сагъ-селямет олгъайды гъарип де, шу икяени айтып битиргейди. Эр кунь зорламагъа олмай. Къарт ялынъыз озюнинъ кейфи кельгенде сёйлене. Шунынъ ичюн иш созулып кетти. Зарар ёкъ, мен о дефтерлерни темизге чекип, машинкагъа бастыраджагъым. Онъа къадар икяенинъ сонъуна да чыкъармыз».

Назим озюнинъ кроватына барып ясланды. Онынъ козь къапакълары агъырлашкъан эдилер. Лякин, акъылына Эсманы тюшюргенинен юкъусы къачты, хаял дерьясына далды.

ОН ЕДИНДЖИ БАБ

Къызыл-къум диярында баарь. Эльбет, мында багъчалар ешермей, къырлар чешит чечеклернен безенмей, дагълардан селлер акъмай, озеньлер ташмай. Лякин, мында да эр мевсимнинъ озюне хас дюльберлиги, озюне хас къуванчы ола. Къос-Бурун ве Маркъай-Къудукъ арасындаки йылгъанынъ джапларында къыр чечеклери ве ешиль отчыкълар пейда олдылар. Джапларнынъ устюнден башлагъан къумлукъ чёллерде базы саксаулларнынъ тюбюнде къар обачыкълары, базыларында дымлыкъ, куньдогъуш тарафларында исе, ешилликлер пейда олды. Сув тыйнакъларынынъ этрафларында къогъа, хальуен отлары

баш котергенлер. Саксауллар арасында джингъые, жантакъ ве дигер осюмликлер тазерип чыкъмакъталар.

Аскъар чобанны энди къошарда тапып оламазсынъ. О къоюнларны узакъ отлакъларгъа айдап кетти. Къоюнлар март айындан башлап къозуладылар. Аскъар чобан эр кунь беш-он къозу ала, базылары эгизлей, базылары бирер дане къозулайлар. Онынъ отарында алты юз анабаш къоюн отлай. Бирер данеден къозуласалар биле, алты юз баш даа мал артаджакъ. Даа эгизлегенлер де бар. Аскъарнынъ энъ садыкъ ярдымджысы омюр аркъадашы Сулухан эди. О да бу йыл баарьде онынджы баласыны тапты. Он баланынъ анасы Сулухан эрге чыкъкъанындан бери чобан ярдымджысы олып ишлеп кельди. Бу йыл баарьни о да озь юртында, озюнинъ янъы дюньясы янында кечирмекте. Аскъар таягъына таянып къоюнларынынъ тазе отлакъларда джайралып кеткенине бакъып фералана да, бинъ-бир тюрлю тюшюнджелерге дала. «Алты ай бу къозулар озь аналарынен юреджеклер. Сонъ балаларыны айырып аладжакъмыз. Янъы чобан керек оладжакъ. Оны кучюк огълума берирмиз. Сонъра юнь къыркъыладжакъ. Ыргъачыларны айырып истисал отарына къошаджакъмыз. Оларнынъ ичиндеки тиш хасталыгъынен къартайгъан сойларыны сечип алып этке теслим этеджекмиз. Зарар ёкъ, шимди мал хасталыгъы бир тамам гъайып этильди. Къоюнларымыз илим ве техника ярдымы нетиджесинде юз йыллардан бери бизни буюк зараргъа огъраткъан сибирь ярасы, ичек, бавур къурты киби хасталыкъларднн къуртулдылар. Шимди биз де эвельки чобанлар дегильмиз. Малнынъ неден хасталанаджагъыны эвельден билемиз. Мына козюм огюнде сув тыйнагъы. Къоюнлар отлай-отлай эп тыйнакъкъа тараф бурулалар. Не ичюн? Чюнки, тыйнакънынъ этрафында къогъа, хальуен отлары ешерип турмакъта. Чобан мукъайт олмаса къоюн бу отларны севип ашай да, ичек, бавур къурты хасталыгъына огърай. Чюнки, о хасталыкънынъ ашератлары бу отларда сакълана ве инкишаф этелер. Къоюнларны бу дерттен къуртаргъан ветеринария усуллары да бар, эльбет, лякин онъа илядж берип отургъандже, отлакъта козь ачыкъ олсанъ, даа яхшы дегильми? Мен бу йыл къыштан чыкъкъандже нелер чектим. Къоюнларым озь кубреси устюнде къышладылар. Бунынъ эмиетини бильмей, сувукътан гъайыпкъа огърагъанлар да олды. Эски кубре пек джыллы ола. Онынъ усть къатыны кочюрип аласынъ, къойлар астында къалгъан кубренинъ сыджагъындан нефес ала ве бир тюрлю сувукътан къоркъмайлар. Бундан къач йыл эвельси пек къатты къыш олды. Къызыл-Ордалыларнынъ къоюнлары аранларда бузлап къалдылар, менимкилери исе, мына шу кубре устюнде къышлап чыкътылар. Меним Сулуханым бу йыл ярдымгъа кельмесе де, огъуллар ярдым этерлер. Мен ольгендже олар да макътавлы чобанлар олып етиширлер. Буюклери энди озьлерине айрыджа отар давасы этелер. Совхозымызда мал арткъан сайын бойле яш, окъумыш чобанлар да керек оладжакъ. Мен огъулларымнынъ шеэрде окъуп, кене яныма къайтып кельгенлерине къуванам. Шунынъ ичюн баланы бешиктен тербиелеп башлайджакъсынъ. Бир йыл бизге узакъ отлакълардаки чобанларгъа меркезден комиссия кельди. Оларнынъ ичинде эким де бар экен. Юрт-юрттан юрип, яшайышымыз, турмушымызнен меракъланалар. Ава пек сыджакъ эди. Тышта къум устюне басылмай, юртнынъ ичинде исе, нефес алмакънынъ чареси ёкъ. Мусафирлер меним юртума да кирдилер. Мен буны истемей эдим ама, кирдилер. Юртнынъ ортасында, бешикте сыкъылып къундакъ ичинде бала ята эди. Мусафирлер киргенинен Сулухан, баланы назарламасынлар, деп бешикнинъ устюне ёргъан ташлап юрттан чыкъты. Бала агълагъанда, агълай, санки йыртыладжакъ. Эким даянамады, бешикнинъ янына келип:

— Баланынъ устюни ачынъыз,— деди манъа.

— Керекмей ачмагъа, анасы орьтип кеткен,— дедим мен.

— Бала сыджакъкъа чыдамагъанындан агълай, ачынъыз, олер сабий,— деди эким текрар.

— Ольсе, олер, къалса акъикъий къаракъалпакъ олур,— дедим.

Мусафирлер индемедилер. Бираздан чыкъып кеттилер. Мына шу балама бу йыл алты юз токълу берип бакътыраджакъ олам. Мен эминим ки, о да бабасынынъ юзюни къызартмаз. О вакъыт комиссия азалары чобанларнен субетлешип, юртларнынъ ерине вагончыкълар бермек къарарына келингенини айттылар. Вагончыкълар ичинде земане газ собалары, кроватьлары, радиолары, кузьгюсине баргъандже яшамакъ — ичюн керек олгъан биринджи зарур шейлернинъ эписи олгъаныны айттылар. Эгер чобанлар разы олсалар, тез вакъытта юртларны шу вагончыкъларнен денъиштириледжегини бильдирдилер. Чобанлар бираз тюшюнип-ташынгъан сонъ, эписи бир агъыздан бойле дедилер:— Эгер сиз бизим юртларымыздан айырсанъыз, бу чёльде бир чобан къалмаз!»

Чобан ичюн юрт бойле къыйметли, бойле эйбетли экен. Эр алда шимдилик ойле. Эльбетте, юз йыллар девамында къулланылып келинген юртны бир кереден аяттан котерип аталмазсынъ. Онынъ файдалы ве онъайтлы тарафлары пек чокъ. Буны чобанлар яхшы билелер. Бир мисаль кетирейик. Шимдики заманда чобанлар бир ерде, яни сув чыкъкъан ерде йигирми, отуз куньден зияде туралмай. Бу не демек? Чобаннынъ алты юз къоюны бар. Бир ай девамында айни шу отлакъта юрген къоюн о ерни там-такъыр этип башлай. Демек, къоюнны башкъа отлакъкъа авуштырмакъ керек. Авушмакъ ичюн бутюн варынъварлыгъынен кочип, бир айгъа олса да темель тикмек керексинъ. Юрт ойле тюшюнип-ташынып, асырлар девамында сынавдан кечирильген ки, анда арткъач, я да эксик бир шей олмай. Онынъ тёпесине къоюлгъан агъачлар, чевресини орьткен килимлер, пенджереси, къапусы, оджагъы, ичерсиндеки донатмалары, тёшеги, ястыгъы ве иляхри, неси олса да, эписи бир я да эки девенинъ аркъасына юкленерек, «къуш учса къанаты, адам юрсе аягъы куйген ерлерден» кечип, озюнинъ истеген еринде янъы мекян къура. Юртны сёкип девеге юклемек, я да деведен бошатып янъыдан къурмакъ ичюн эки адамгъа бир къач саат вакъыт етерликтир. Атта, ойле ола ки, сув башына — ат, араба, трактор кирип оламайджакъ ерлерге девени кетире, ерге чёктире, шу ань юкюни бошатып, юртны тиклейлер. Вагончыкънен бойле кочип юрмек ичюн башкъа шараит, башкъа икълим керек. Онъа ат, я да деве екмезсинъ, трактор керек. Истеген еринъе де ерлештиралмазсынъ, авдарылыр, я да батып къалыр. Не олса да чобанлар шимдилик юртнынъ тарафдары олып къалалар. Ама, айни шу ерде, не ичюндир, буравджылар вагончыкъларда яшай ве чалышалар. Олар да бир, бир бучукъ айдан сонъ ер авуштыралар. Бунынъ себеби, анълашылгъанына коре терен тарихкъа далып кете. Къаракъалпакъ халкъы эвель-эзельден бунъа алышып кельген ве бугунь де узакъ чёллерде кочебелик этип мал асрагъан чобаннынъ бутюн омюри шу юртнен багълыдыр.

Бегдияр Надырович ве дигер партия ве девлет хадимлери бу меселелерни чокъ йыллар девамында огренип кельдилер ве ниает бу сынъырсыз чёллерни халкъкъа хызмет этеджегине эмин олдылар. Бунынъ ичюн ири комплекс ходжалыкълар къурмакъ, кичкене фермаларны бирлештирмек, меркезлештирильген мал асрав хозяствосы мейдангъа кетирмек макъсадынен иш алып баралар. Бунынъ ичюн башта сув керек эди...

Къуртнезирнинъ буравджылары отуз беш кунь дегенде озь макъсадларына ириштилер. Баарьнинъ ильк куньлери Къос-Бурунда беш юз метр ер астындан салкъын, шербет сув фышкъырды. Сув ойле тазйыкънен тёпеге ынтыла ки, горизонталь шекильде айландырылгъан йигирми сантиметрлик трубадан чыкъкъан сув беш метрлик месафеге ура. Бу мунасебетнен бугунь Къос-Бурунда тантаналы байрам отькерильмекте. Сув башында топлангъан джемааткъа Бегдияр Надырович узундан-узун нуткъ сёйлеген сонъ, партия ве укюметнинъ къарары боюнджа бугуньден итибарен эски Къос-Бурун чобан дурагъына «Алгабас» ады берильгенини, совхоз идареси шу куньлер ичинде мында

кочип келеджегини илян этти. Сонъра Къуртнезирнинъ бригадасына совхоз адындан пара мукяфаты ве бир къоюн бахшыш берильди. Тантана кеч вакъыткъа къадар девам этти.

Арадан эки афта къадар вакъыт кечти. Совхоз идареси ве онынъ хадимлери янъы япылып биткен эки къатлы бинагъа кочип ерлештилер. Идаренинъ софасына бойдан-бой: «Бугунь кешегиден, эртенъ бугунгиден жакъсыракъ ислейик!» шиарыны тарттырып ильдилер.

Дирекция озь ишини тешкилятий меселелерден башлады. Ерназарны биринджи ферманынъ мудири вазифесинден азат этип, Маркъай-Къудукъ фермасына авуштырдылар. Маркъай-Къудукъта янъы чалышып башлагъан яш коммунист Бекберген Жаксымуратовны Алгабас фермасына мудир таин эттилер. Оразбайны исе, бригадирлик ишинден бошаттылар. Бойлеликле, серин елли баарь куньлери «Алгабас» совхозынынъ эмекчилери къыйын шараитта, республиканынъ меркези — Нукъус къалесинден беш-алты юз километр узакълыкътаки сынъырсыз Къызыл-къум чёлю ортасында «Алгабас» адлы янъы совхознынъ темелини къоймагъа башладылар.

Галия Абдулина къызы Шасенемнинъ аиле меселеси бойле олып чыкъкъанына юректен окюнди. Бегдияр Надыровичнинъ бу ишнен якъындан огърашмагъа вакъыты олмады. Шасенем онынъ бирден-бир къызы. Эвлядынынъ бахтсызлыгъы анги ана-бабанынъ юрегине атеш ташламагъан? Оразбай шу куню резиль олып кеткен сонъ, Шасенем оны судкъа берип, ресмий суретте айырылды. Оразбай баягъы вакъыт къачакълап юрьди. Разылыкъ бермек истемеди. Ниает, бир кунь оны балыкъчы Костя акъайнынъ эвинде якъалап, судкъа алып кельдилер. Къанун боюнджа тюшюнип-ташынмакъ ичюн учь ай даа муддет бердилер. Шасенем шу учь ай ичинде азды-тозды, Къос-Бурунда янъгъыз ятмагъа къоркъты ве не къадар къыйын олса да, бир къач кере анасына барып къайтты, Арзыгюльде ятты, чокъусы куньлерини исе, къайнатасы Ерназарнынъ эвинде кечирди.

Ерназар огълунынъ бир кереден бозулып кеткенине ич инанып оламай. Ёкъса, Шасенемни къарардан зияде севгени ичюн бойле нишарет шейлер этеми? Ёкъса, бу куньджюликнинъ бир асылы, себеби бармы? Ич бир тюрлю сувгъа яткъызып оламай. Озюнен лаф этсе,— Сиз меним ишиме къарышманъыз,— деп къуртула. Сонъ вакъытта исе, о Шасенемни дегиль севмек, атта онъа суикъастлыкъ этеджек олып юрди. Шасенемнинъ къоркъып, сакъланып юргенинде, эльбетте, эсас бар эди. Шунынъ ичюн Ерназар огълунынъ койден чыкъып кеткенине аджынса да, бир тарафтан индемей разылыкъ берди. «Белядан бир адым узакъ юрсин» деди.

Бойледже айырылыштылар. Арада башкъа дава олмакъ мумкюн дегиль. Шасенемнинъ эвиндеки эшьялар эписи шеэрден кетирильди. Озюнинъ джаны истегени киби шеэр низамы — леззетиндже донаткъан ятакъ ханесинде кенъ ве дюльбер тахта, шифоньер, трюмо ве эки тумбочкадан башкъа бир шей ёкъ. Эв алдындаки юртны исе, Оразбай озю къурды, озю донатты. Ресмий айрылыкъ вакътында Шасенем Ерназаргъа риджа этти ки, келип юртны кочюрип кетсин. Бундан сонъ Оразбайгъа бу азбаргъа кирмеге ве шей давасы этмеге ёл къалмады. Энди бу ернинъ совхоз меркезине айланмасы ана-бабасынынъ мында кочип кельмеси Шасенемнинъ къырыкъ гонълюни баягъы котерди, озюнинъ севимли зенаатына джан-юректен сарылып ишлемеге ёл ачты. Арзыгюль исе, бу денъишмелерге даа зияде къуванды. О санки къанатланды да коклерге учаджакъ киби олды. Бунынъ себеби шу ки, Бегдияр Надырович озюнинъ шофери Айдосны да «Алгабас»къа алып кельди.

Бегдияр Надыровичнинъ эвинде бу меселе акъкъында лаф чыкъса:— Куньджюликнинъ акъибети бойледир,— деп ташлай Галия Абдулина.— Куньджюлик инсанларны делирте, чешит тюрлю джинаетликке алып бара.

— Куньджюлик — асылында озю делилик дегильми?— дей онъа Бегдияр Надырович.— Шизофрения! Тек бир феркъы бар. Шизофрения

дертине дерман ёкъ, куньджюлик дерти исе, вакътыиле кечип-кете билир. Сонъ озюнинъ япкъанларындан озю утаныр ама, иш-ишинден кече де кете. Куньджюлик чешит саaларда ола. Меселя бизде чобанлар бир-бирлерини куньлеселер, бир-биринден устюн олмагъа тырышсалар бу яхшы шей. Аскъар чобан бу йыл юз анабаштан юз къыркъ къозу алды. Бу шимдилик бизде рекорд. Башкъа чобанлар да оны куньлеп ойле япсалар, бунъа ким къуванмаз. Лякин зиялылар арасындаки куньджюликке — зайыфлыкъ, дейлер. Бу не демек? Эгер сен бир де бир языджынынъ эсерини, яхутта артистнинъ ойнагъаныны куньлесенъ, демек сен онынъ дереджесине етип оламагъансынъ, ондан артта къаласынъ, ондан зайыфсынъ. Ама сен куньджю адамгъа бу сёзлерни айтып бакъчы, о чаре тапса сени бир къашыкъ сувгъа богъар. Менимдже аиледеки куньджюлик де шунынъ озю — зайыфлыкъ. Сен апайынъны биревден куньлесенъ, демек, о адам сенден къат-къат устюн экен. Сенден гузель, сенден беджерикли экен. Яни сен озюнъни онынъ алдында зайыф коресинъ. Озюнъдже оны акъаретлемек ерине севип-сайгъан омюр аркъадашынъны акъаретлейсинъ, озюнъни де шу адамдан ашагъы олгъанынъны исбат этесинъ. Мына биз сенинъле омюр кечирдик, бир-биримизни не ичюн куньлемедик, Галия?

— Сен де куньджю эдинъ. Унуттынъмы?

— О къадарлыкъ эр бир яш аиледе ола билир. Бир-биринъни севип-сайгъан сонъ... Атта копек де озь чанагъыны ябанджыдан къызгъана. Сен Галия, гузель эдинъ, эр кес санъа бакъа эди...

— Шасенем гузель дегильми?

— Тыпкъы сенинъ яшлыгъынъ, Галия.

— Онъа да ойле бакъалар ки, корьмелисинъ.

— Адамларда козь олгъан сонъ, бакъаджакълар эбет. Бакъув — бу даа намуссызлыкъ дегиль. Бизим Шасенемнинъ яман тарафыны мен ишитмедим. Лякин шу куньджюлик деген хасталыкъ намуслы адамны да баштан чыкъара биле. Сен акъсыз ерде эр кунь апайынъны миййини чокъып турсанъ, оны ашшаласанъ, апай да инсан, даяныр, даяныр да бир кунь ола санъа корьсетир... Мына энди истесенъ куньле, истесенъ куньлеме, деп сенден интикъам алыр. Куньджюликнинъ де бир сынъыры олмакъ керек. Себебсиз, асылсыз куньджюлик омюр ашамакътыр. Онынъ акъибети аджыныкълы ола. Оразбайнынъ япкъаны да ойле олып чыкъты, атта къолуна балта алды. Делилик дегильми? Демек, о Шасенемге ляйыкъ адам дегиль, экен. Буны озю тасдыкъладЫ.

— Шасенем медениет корьген, анълы, земане къызларындан бири. Оразбай киби союна тиеджек къыз дегиль эди, ама...— деди Галия апа кокюс кечирип. Бегдияр Надырович къызынынъ такъдирине яныкълагъан Галиянынъ бетине бакъты да; оны тынчландырмакъ ичюн:

— Айды, къызынъны чокъ макътама, назарларсынъ, ана назары пек яман ола дейлер,— деп кульди. Сонъра олар яхшы, темиз урбаларыны кийип, янъы мекяннынъ къумлы сокъакълары бою адымлап, Шасенемнинъ эвине кеттилер...

Директорнынъ башында олгъан къасеветнинъ, тюшюнджененинъ эсабы ёкътыр. «Янъы совхознынъ темелини тикмек, отарларны кенишлетмек, ем меселеси, люцерна-мысырбогъдай чёлю мейдангъа кетирмек, багъ-багъча ишлери... Онынъ уджы-буджагъы ёкъ. Мында кичкене ходжалыкъларнынъ бирлешюви саесинде чокъ халкъ яшамасы козьде тутула. Мектеп, клуб, балалар багъчасы... Чокъ ишлер япылды ве даа чокъ ишлер япыладжакъ. Айванасравджылыкъны инкишаф эттирювнинъ юксек сурьатлары даа бутюн хозяйстволарда эльде этильмеди. Озьбекстан Компартиясы Меркезий Комитети бу мунасебетнен бир сыра районларнынъ ёлбашчыларыны кескин тенкъид этти. Республиканынъ партия, совет, кой ходжалыгъы органлары, колхозлары ве совхозлары айванасравджылыкъны памукъчылыкъкъа кедер этмеген бир алда илерилетмек тедбирлерини корьмектелер. Бу саада бизлер бириндджи планда турамыз. Бизим топракъларда памукъ ёкъ. Ойле олгъанда

айванасравджылыкъ мында озюнинъ кенъ къанатларыны джаймакъ керек. Биз санайы комплекслерни ве хозяйстволарара ишханелерни илерилетюв эсабына осюмнинъ эсас къысымыны эльде этермиз. Янъы къудретлеримизнинъ белли бир къысымы хусусан къумлыкъларда айванасравджылыкънынъ шекилленювине ве илерилевине муим дереджеде ярдым косьтере билелер. Анълашыла ки, айванасравджылыкъны инкишаф эттирюв вазифеси санайы комплекслерини ве хозяйстволарара ишханелерни мейдангъа кетирмекнен сынъырланмай. Фермаларны буюльтюв ве реконструкция япув ишиии мында бириндджи невбетке къоймакъ шарттыр. Озьбекстанда етиштирильген этнинъ учьте бир къысымыны къоюнджылыкъ бере. Бу саанынъ ава хашымына бакъмадан эппейи осьмесини темин этмек ичюн республика ве мааллий органлар къоюнджылыкънынъ маддий-техника базасыны пекитмектелер. Чёллердеки сюрюлерни емнен темин этмек макъсадынен ихтисаслаштырылгъан ходжалыкълар мейдангъа кетирильмекте. Узакъ яйляларда къыздырылгъан къошарлар къурулмакъта. Бешйыллыкънынъ сонъунадже суварылгъан яйляларнынъ колеми бир къач миллион гектар артаджакъ. Чёль отлары ве осюмликлеринниъ мейданы йыл-йылдан кенишлетиледжек. Къоюнджылыкъ ходжалыкълары къаба емни тымар этюв, азырлав ве оны айванларгъа берюв техникасынен темин этильмек керек. Буларнынъ эписи республикада къоюн ве эчкининъ сайысыны еди миллионгъа етиштирмеге имкян береджек. Къызыл-къум диярында къурулмакъта олгъан комплексли «Алгабас» совхозы бешйыллыкънынъ сонъунда къоюнларнынъ сайысыны шимдикинден эки кере даа арттыраджакъ. Совхоз бу ишлернинъ эдасына киришкен сонъ, къоюнларнынъ сайысы юз йигирми бинъге бараджакъ. Девлетке бир йылда элли бинъге якъын юксек кейфиетли къаракуль териси теслим этиледжек. Ем-пичен азырлав ишлери де бойле муим ерде тура. Белли ки, емсиз мал асралмай. Шимди ем-пичен санайысынынъ ишини яхшылаштырувгъа догърултылгъан бир сыра къошма тедбирлер корюльмекте. Олардан бириси якъында ер астындан фышкъырып чыкъкъан артезиандыр. Бойле чешмелер совхоз чёллеринде онларнен оладжакъ. Бу сувлар тек малны суварув дегиль, онларнен гектар ем азырламагъа имкян догъураджакъ».

Бегдияр Надырович бу ишлернинъ эписини акъылына, козь огюне кетире ве геджелери юкъусындан уянып, софагъа чыкъа да, Галия апа корьмеген арада тютюн чекмеге меджбур ола.

Олар Шасенемнинъ эвинде чокъ отурмадылар. Къызнынъ гонълюни, рухыны котердилер, турмушыны козьден кечирдилер. Саба эрте турмакъ, ич олмагъанда бир къач отаргъа барып кельмек ичюн такъат топламакъ керек. Сагълыкълашып чыкътылар. Бакъсалар къапу алдында Турсунбекнен, Бекберген туралар. Олар Маркъай-Къудукъта аягъыны эзген тракторджыгъа Шасенемни алып кетмек ичюн кельгенлер. Шасенем меселени анълады ве тез-тез кийинип, озюнинъ эвинде тургъан медицина сандычыгъыны алып чыкъты. Ярым саат кечер-кечмез хастанынъ янына кельдилер. Шасенем яранынъ ойле пек къоркъунчлы олмагъаныны корьди, хастаны тынчландырды, темизледи ве иляджлап багълады.

(Девамы бар).

Эрвин Умеров

ЙЫЛДЫЗЛАРГЪА ДОГЪРУ

Повесть.

— Райкомдан телефонограмма кельген эди. Сени Ташкентке, айванасравджылар топлашувына ёллайлар. Ананъа шуны айтмакъ ичюн чагъырткъан эдим. Ёллукъ шейлеринъни азырласын демек истедим.

— Бойле сыкъылет вакъытта о да насыл топлашув экен?

— Мунм слёт. Мытлакъ бармакъ керек, дедилер тёпеден. Эалини ашайт махсулатларынен темин этюв акъкъында къабул этильген къарарнен багълы. Бу саагъа энди айрыджа дикъкъат этиледжек, гъалиба.

— Къачан кетмек керек?

— Ярын анда олмалысынъ. Бугунь энди поездге кечиктинъ. Райкомгъа кирерсинъ. Самолёткъа бронь берирлер. Бу тарафтан раатсызланма, эр шей еринде олур.

Тензиле апте эркеклер янына кельди.

— Исмаиль, Булат, къана тез зембильни кетиринъиз, Гульджианны анаву патырдавукъкъа минсетинъиз.— Къартий огълунынъ бойнундан къучакълап, манълайындан опьти.— Аферин, балама, хастаны экимлер киби тедавийлегенсинъ. Эким атьта бинтлерни чезип отурмады. Рентген япмакъ керек, деди. Умумен, хавфлы дегиль экен. Лякин эзик, чыкъыкълары тюзельгендже баягъы ятмакъ керек оладжакъ. Башыны да тешкермек лязим, эбет. Айтчы, Исмаиль, Гульджианны мында кетиргенде ёлда окъшымадымы, къусмадымы?

— Ёкъ.

— Шукюрлер олсун, демек мийи сарсылмагъан. Айды, давранынъыз, оны тез-тез хастаханеге алып кетмек керек.

Сим-сия кокте ири парлакъ йылдызлар сепильген. Гуя олар башынънынъ устюнде асылып туралар, къолунъны узатып, узь де ал. Къаранлыкъ гedжени сарсытып, юксекте демир къуш учмакъта. Учуджы, шлемофонында янъгъырап тургъан радиомаякны динълеерек, машинасыны идаре эте. Онынъ артында, салонда, демир скемлечиклерде дёрт адам отура. Оларнынъ къаршысында, ерде, зембиль устюнде къадын ята.

— Сабыр эт, къызым яныкъламагъа шей ёкъ,— дей демир скемледе отургъан къартий ве узун, индже, дамары къабарыкъ элинен дживаннынъ манълайыны, сачларыны сыйпай.— Шукюр эт, балам, ойле белядан сагъ къалгъансынъ.

— Мен онъа дегиль...— Гульджиан зорнен дудакъларыны къыбырдатты.— Огъулчыгъымны хатырладым. Ишлеримиз энди бите, тезден эвге къайтырым, корюшюрмиз, деген эдим... энди хастахане, тёшекте ятмакъ...

Тензиле апте Гульджианнынъ манълайыны сыйпады. Гульджиан онынъ не дейджегини анъламады, лякин къартийге тешеккюр иле йылмайды.

Сонъу. Башы 1—2-нджи санларда.

— Исмаиль, топлашувынъ биткенинен Гульджианларнынъ эвине барырсынъ. Ходжасыны бильмейим, о иш адамыдыр, лякин анасынен огълуны алыр да, Къушучаргъа кетирирсинъ. Анъладынъмы?— деп хытап этти Тензиле апте.

— Анъладым,— деди Исмаиль,— эмиринъизни эда этерим.

— Яхшы олур эди...— деди ёргъун сеснен Гульджиан, ве тешеккюр бильдириджи назар иле Исмаильге бакъты.

Гульджиан, адресинъизни айтынъыз, язып алайым,— деди Исмаиль, джебинден дефтерчигини чыкъарып.

— Язынъыз. «Чиланзар массиви, докъузынджы квартал, учь юз экинджи эв, етмиш алтынджы квартира». Отьмек тюкянынынъ къаршысындаки бина. Беш къатлы панель эв...

— Айды, мен оны тапарым. О кварталда «Ленин байрагъы» газетамызда ишлеген бир достым яшай. Институтта окъугъанда онъа чокъ бара тургъаным. Кварталларыны яхшы билем.

Вертолёт къонар-къонмаз янына «Аджеле ярдым» машинасы келип янашты. Гульджианны машинагъа авуштырдылар. Тензиле апте айдавджынынъ янына отурды. Хастаханеге еткендже агъызыны юммады.

— Явашча айда, балам. Пек силькитме, тири адамнынъ джаныны аладжакъсынъ, хаста бунъа насыл даяныр?!

Ниает, Гульджианны копчекли кроваткъа яткъызып, тешкерюв кабинетине алып кирдилер. Тензиле апте, Таджиханов ве Исмаиль къабулханеде къалдылар. Яры гедже якъынлаша эди.

— Ерулгъандырсынъыз, ана,— деди Исмаиль.— Мамутларнынъ эвине алып барайыммы? Якъын ерде яшайлар.

— Ёкъ, балам, мен мындан бир адым атмам.— Тензиле апте терен кокюс кечирди, яшлангъан козьлерини сюртти.— Озь балам олса о къадар аджымаз эдим. О манъа дюньягъа бакъмагъа янъы козьлер берди. «Не худжур бу земане яшлары, хусусан къызлары, «Не ырыз, не намус бар оларда, не садыкълыкъ, не темиз-паклик билелер!» деп сомурдана эдик эки-учь тишсиз къартий бир ерге топлансакъ. Мына, Гульджиан бунынъ аксини тасдыкълады. Тасавур этсенъ шашып къаласынъ. Эр бир адамнынъ бойле кучьлюклерге ирадеси етмез. Олян, Исмаиль, манъа мына шу Гульджиан киби келин тапып кетир, ишитесинъми? Дигерине асыл разы олмам!

— Часткъа багълы, ана,— деди Исмаиль, энъсесини къашып.

— Часткъа бакъып отурсанъ, омюрлик тул къалырсынъ! Сен не ырджаясынъ кене, эй, Булат йигит?

— Ырджаймайым бит, къартийим. Сизге сукъланып бакъам. Эм эмиринъизге къол тутам, ишитесинъми, Исмаиль? Эвленювни тезлештир энди. Эм, керчектен, Гульджиан киби союны тап.

Исмаиль индемеди, башыны салындырды. О анасына ве достына насыл джевап берсин? «Ойле адамны къыдырып юрьмек керек дегиль, о тапылды, десинми? Ады Гульджиан, десинми?»

Исмаиль джебинден сигар чыкъарды, эеджанлы алда ододан чыкъты. Къартийнен Таджиханов бир-бирине бакъып алдылар ве артыкъ бу мевзуда лаф этмедилер.

Ярым сааттен беклегенлернинъ огюне Гульджианны бакъкъан хирург чыкъты, бутюн керек тедбирлер корюльгенини айтты. «Хаста бир-эки айдан юрип башлар, бельки акъсамаз,— деди о.— Языкъ ки, шимди гипс къоймакъ мумкюн дегиль, чюнки ачыкъ яралары бар. Тынч гонъюльнен эвлеринъизге къайта билесинъиз, хастаны биз мында яхшы бакъармыз». Тензиле апте мында да озь табиатыны косьтерди. Эким о, десе — бу, деди, бу, десе — о деди, давалашты, энъ сонъу хастаханеде къалып, Гульджианнынъ башы уджунда отурмагъа хирургнынъ разылыгъыны алды. Эким «яхшы», деп етиштирмеди, къартийнинъ къолунда бейаз халат пейда олды (озюнен алып кельген олса керек). Оны омузларына ташлады да, къапыгъа догърулды.

Сиз кетинъиз энди,— эмир этти о.— Сен, Исмаиль, деми айткъанымны мытлакъ яп. Бурнуньдан къан кельсе биле, Гульджианнынъ анасынен баласыны алып кель.

— Яхшы, ана,— деди Исмаиль.

Олар экимнен сагълыкъглашып, тышары чыкътылар. Сия кокте бинълернен, юзь бинълернен йылдызлар парылдамакъталар. Истесенъ, узан да ал. Олар шу къадар якъын корюне эдилер.

ЭКИНДЖИ КЪЫСЫМ

I

Топлашув Навоий адына опера ве балет театри бинасында отькерильди. Онынъ ишинде партия ве ичтимаий органларнынъ месуль хадимлери иштирак эттилер, айванасравджылыкъ саасында илери кеткен, дигерлерине нумюне ола биледжек колхоз ве совхоз векиллери чыкъышта булундылар, озь теджрибелеринен пайлаштылар. Чокъ яхшы сёзлер, фикирлер айтылды, ама олар Исмаильни къанаатлендирмедилер. «Керекли микъдарда эт, сют, ягъ етиштирмек ичюн шиарлар дегиль де, иш керек. Бир дакъикъа раатлыкъ бильмеген дарбели иш. Иште, илерилер сёзге чыкъалар. Биз ойле яптыкъ, бойле яптыкъ, дейлер. Ама оз. япкъанларыны талиль этмеге, айдын-ачыкъ картиналар вастасынен косьтермеге бильмейлер. Демек, оларнынъ озь ходжалыкъларында япкъанлары не къадар къыйметли олса-олсын, бизге, динълейиджилерге, файда кетире бильмейлер. Чюнки, къартлар демеси киби, «къыркъ кере ишиткенинъден, бир кере корьгенинъ хайырлы» деп тюшюнди о.

Исмальнинъ кейфи бозылды, ашыкъышнен ёлгъа чыкъкъанына пешман этти. «Айды, олды-оладжакъ — къырылды баджакъ»,— деди о озь-озюне.— Мадам ки кельдим, ич олмагъанда, бир севап иш япайым. Ярын ара тапып зувайым да, Гульджианнынъ анасынен огълуны алып эвге къайтайым.»

Лякин Исмаиль эртеси куню де, учюнджи куню де «зувып» оламады. Экинджи куню меджлис олмады, оларны группа-группа болип, семинарлар отькериледжегини айттылар. Семинарларда айванасравджылыкъ боюнджа чешит мутехассыслар, профессорлар, икътисадчылар ве атьта химияджылар иштирак эттилер, динълейиджилерни бу саада эльде этильген мувафакъиетлернен, чешит мемлекетлерде къулланылгъан усулларнен таныштырдылар, ракъам ве косьтермелер иле озь сёзлерини тасдыкъладылар. Эм, къоркъмадан-тартынмадан фикирлеринъизни айтынъыз, бу эпимиз ичюн гъает керекли ве файдалыдыр, деп талап эттилер. Семинарлар макътанув ве макътанчакълыкъ мейданы дегиль де, аксине, ильмий давалашув, тенкъидий фикир ярышына чевирильди. Сонъра оларны республика халкъ ходжалыгъы сергисине, Ташкент областы илери колхозларына алып кеттилер. «Мына, бу башкъа лаф, деп къуванды Исмаиль. Башта мен янъылгъан экеним, машалла бу топлашувны тешкилятландыргъан адамларгъа. Гъает файдалы ве керекли иш яптылар.»

Дёрдинджи куню топлашув битти. Къайтмагъа азырлангъан Исмаиль «Балалар дюньясы» тюкянына кирип ,электрик батареясы иле озю юрюджи бала машинасы алды, сонъ ашайт тюкянындан эки кило конфет, бир къуту шекер, бир кило къаве алып, таксиге минди ве Чиланзар бетке ёнеди. Шу куньгедже Гульджианнынъ анасына бир аякъ кирип хабер аламагъанына тарсыкъа эди. Иште, энди озь борджыны одейджек.

Исмаиль чанъ дёгмесини басар-басмаз къапы ачылды. Босагъада алчакъ бойлу, толуджа кельген, алтмыш яшларында, зилифлери агъарып башлагъан къадын пейда олды. Онынъ артындан битасынынъ этегине япышкъан огъланчыкънынъ къувурчыкъ сачлы башы корюнди.

— Селям алейкум!— деди Исмаиль,— Шаиде апте сиз оласынъызмы?

— Меним, балам, меним! Хош кельдинъиз!— деп джевапланды къадын ве четке чекилиркен: Киринъиз!— деп ёл берди. Исмаиль босагъадан ичери атлар экен, анасы да, огълу да Гульджиангъа не къадар бенъзей экенлер деп тюшюнди.

Одагъа кирген сонъ, Шаиде апте мусафирни стол янындаки курсюге отурмагъа давет этти, озю де къаршыдаки скемлеге афыдан отурды. Огъланчыкъ кене битасынынъ янындан айырылмай, кяде бир мусафирге ятсырап-ятсырап назар ташлай эди. Куннинъ сыджакъ маали олгъанына бакъмадан, баланынъ устюнде штан, кольмек, джемпер бар эди, аякъларында исе юн чорап, потиклер. «Бу баланы эв ичинде бойле кийиндирселер, тышарыгъа насыл чыкъара экенлер?— деп тааджипленди Исмаиль.— Бичаре бала. Чырайы ап-акъ. Чересине Озьбекстаннынъ о къадар бол кунешинден дирем биле тиймеген».

— Мен Къушучар къышлагъындан кельдим,— деди.— Мында топлашувгъа ёллагъан эдилер. Къызынъыз Гульджиан, аркъадашларынен бизим къышлагъымыз янындаки дагъларда чалышалар. Яхшы танышмыз. Бир-эки кере келип, бизим эвимизде раатланып да кеткен эдилер. Гульджиан, меним Ташкентке кетеджегимни ишитип, сизге бир аякъ кирип ал-эвалынъызны билип кельмемни риджа эткен эди.— Исмаиль Гульджианнынъ къазагъа огърагъаныны анасына сонъки дакъикъагъадже айтмамагъа къарар берген эди.

— Сагъ ол, балам,— деди Шайде апте ве козьлери торланды.— Мен сизни корьгенде, ойле де беллеген эдим. Бизге мусафир сийрек келе. Къолум-къомшудан гъайры кимсе кельмей десенъ оладжакъ. Шунынъ ичюн сизни корьгенимнен, Гульджиандан хабер кетирген адам олса керек, дедим. Шай да олып чыкъты. Сонъ, айтсанъыз, насыл о анда, сагъ-селямет юреми? Сонъки вакъытта, ничюндир, пек къасеветленип башлагъан эдим. Куньде тюшюме келе, худжур-худжур корем. Де аякъкъапларыны джойгъаныны, де бир оба акъча тапкъаныны корем...

— Нафиле къасеветленгенсинъиз. Гульджиан сагъ-селямет. Ишлери де яман дегиль. Боксит оджагъы таптылар. О ерлерни бир кере даа тешкерселер, ишлери мувафакъиетнен екюнленди демек мумкюн оладжакъ.

— Алла берсин, ишлери онъ кельсин. Яхшы хаберлеринъиз ичюн сизни де танъры мурадынъызгъа еткизсин. Тез-тез къайтса яхшы олур эди, пек сагъындыкъ биз оны. Огъланчыгъы куньде саба «Анам?» деп уяна. Акъшам яттымы, козьчиклеринден тыгъыр-тыгъыр яш чыбыра. Шакъылдап кульмек, багъырып агъламакъ не экенини бильмей сабийчик, юреги къырыкъ. Озю де хастаджан. Бахтына ана-бабасы сагъ олгъайдылар...— Къартийнинъ козьлери яшланды, къыйыгъынынъ уджунен козьлерини сюртерек, аякъкъа къалкъты, «къаве бакъайым» деп, ашханеге кирди. «Гъарипнинъ озюнинъ де юреги пек инджерген экен», деп кокюс кечирди Исмаиль.

Огъланчыкъ битасынынъ артындан кетмеди, де мусафир эмдженинъ юзюне бир шейлер сорайджакъ киби тикиле, де Исмаиль кетирген гуллю оюнджакъ къутусына бакъа эди. «Эй, зырзоп, сени!»— деп сёгди озь-озюни Исмаиль.— Баланы не тельмиртесинъ, бахшыш кетирген сонъ оны вакътында берерсинъ даа!»

Къутуны ачып, машинаны чыкъарды ве стол устюне къойып, огъланчыкъ тарафкъа итеди.

— Бу санъа, Тимур. Мына бу тарткъычны тартсанъ, озь-озюнден кетебере. Моторчыгъы бар. Устюне юк де къоймакъ мумкюн. Къум, топракъ, чакъыл — не истесенъ юкле. Мына бу баскъычны бассанъ — авдара. Самосвал.

— Огъланчыкъ де машинагъа, де Исмаильнинъ агъызына джиддийликле бакъты, лякин элини узатып къаршысында, стол четинде тургъан оюнджакъны алмагъа ашыкъмады.

— Ана...— деди о яваштан. Узун кирпикли, къызларгъа хас козьлери бир-эки кере къапалып-ачылдылар.—«Мама приедет?»

— А-а, мына сенинъ зайыфлыгъынъ неде экен?! Мен исе сеннен тасыр-тусыр татарджа лаф этеджек олам, акъанъ Гъазий!

— Мама скоро приедет. Это она машину тебе передала. Просила Тимура быть умненьким, не скучать. Слушаться бабушку.

Огъланчыкъ «анасынынъ бахшышы» денильгенинен оюнджакъны абайлап эки элинен столдан котерип алды да кокюсине басты, дерсинъ, анасыны къуджакълады, сонъра тешеккюр бильдириджи тебессюмле Исмаильге бакъты.

Шайде апте къаве кетирди. Озю кене скемленинъ четчигине афудан отурды. Онынъ бутюн юриш-турушлары, къылыкълары «ушт!» десенъ учып кетеджек урькек гогерджинлерни анъдыра эди. Къартий бу эвде озюни озь эвинде дегиль де, мусафирликте булунгъан киби ис этkенге бенъзей, деп тюшюнди Исмаиль, яхут башындан кечиргенлери оны ойле эзгелеп ташлагъанлар ки, гуя о озюни не ерде олса-олсын, сербест тутмакъ икътидарындан марум олгъан. Не аджыныкълы ал!

Исмаильде апансыздан бу къартийнинъ эллерини опьмек, онъа насылдыр бир яхшылыкълар эйлеп, онынъ азачыкъ олса да, рухыны котермек истеги пейда олды. Ама онынъ къолунда не бар да, оны бахтлы этсин, оны ашагъы басып тургъан омюр юкюни эксильтсин?!

— Буюрынъыз, къаве сувумасын,— деп риджа этти Шайде апте.— Адынъыз...

— Сагъ олунъыз,— баш саллады Исмаиль. Адыны айтты.— Нафиле замет чектинъиз. Мен мусафирханеден чай ичип чыкъкъан эдим.

— Замети бармы онынъ,— джевапланды Шайде апте.— Сиз меним къасеветимни енгиллештирдинъиз. Сагъ олынъыз, бар олынъыз. Япкъан эйилигинъиз огюнъизге кельсин. Айткъан эдим саба, сагъ козюм ойнай деп, къуванаджагъыма экен даа...

— Мен, Шайде апте, ярын къайтаджакъ олам. Энди ярынгъа билет де сымарладым. Поезд акъшам саат секиз бучукъта кете. Лякин мен торунынъызнен берабер сизни да алып кетеджегим. Чюнки Гульджианнен меним анам манъа сизни алып бармакъ ичюн къатты эмир бердилер.

— Вай, бу уйгъунсыз олмазмы?

— Не ичюн уйгъунсыз олсын, пек яхшы олур. Там емиш-зерзават вакъыты. Ава да чокъ гузель. Бизим къышлагъымызнынъ авасы Чатырдагъ авасына бенъзей. Куророттан бир фаркъы ёкъ. Сыгъырымыз бар, торунынъыз сабалары тазе сют ичер, багъчадан истеген мейвасыны озю узип ашар, анасынынъ янында чапар-ойнар, бираз пишкинлешир. Бала пек начар, шимди онынъ сагълыгъына дикъкъат этиледжек вакъыт, акс алда хастаджан олып къалыр...

Ерде машинасыны юрьгизмекнен мешгъуль Тимур, гуя онынъ сёзлерини тасдыкълагъан киби, апансыздан богъулып-богъулып оксюре башлады, чересм чукюндир киби къызарды, манъланында тер тамчылары пейда олды.

— Даа дюнь тонзиллит олгъан эди,— деди битасы.— Айда бир-эки кере хастала на. Де тумав, де ангина... Яз маалинде асыл келишмеген хасталыкълар.

«Эбет, ойле чёрмеп юрьсенъиз шай оладжакъ даа о», деп тюшюнди Исмаиль.

— Коресинъизми,— деди Исмаиль,— бизге барсанъыз, эм озюнъиз раатланырсынъыз, эм балагъа яхшы олур. Бу хусуста экиленип отурмагъа ич аджет ёкъ.

— Эй, балам, яхшы олур эди ама...— Гульджианнынъ анасы торуныа бакъып алды.— Бабасы къайиль олурмы экен...

— Я ничюн къайиль олмасын? Баласына яхшылыкъ истесе, сизни къувана-къувана ёлгъа озгъармакъ керек. Озюне де, беллесем, зиян олмаз: беш-он кунь теналыкъта олур, бала аскъысындан къуртылыр, тойып юкълар, ишлерини япар...

— Э-эй, ишлери чокътыр онынъ...— Шайде аптенинъ чересини булутлар къаплагъан киби олды. Лякин шу анъ маналы лаф чыкъаргъа-

ныны дуйды, гъалиба, сычрап еринден турды, ашыкъышле бошагъан фильджанларны джыйыштырып башлады.— — Яхшы, балам, шорбаджы кельсин, бу меселени даа муакеме этермиз. Шимди мен аш бакъайым: мусафир кельген де, мен лаф сатып отурам, ойле шей оладыр даа!..

Исмаиль «ёкъ-ёкъ» деп, ред этеджек олды, кетмеге тедарикленип аякъкъа да къалкъты, лякин къонакъбай кетмеге изин бермеди. «Екъ, джаным агъырыр, сен бойле япсанъ, мен сизге насыл барарым?» деди о ве мусафирни дивангъа отуртып, огюне бир десте газета-журнал ташлады да озю ашханеге чыкъып кетти. Бир къач дакъикъадан андан къавурулаяткъан согъан, помидор къокъулары келип башлады. Исмаиль истер-истемез ашкъа къалмагъа меджбур олды...

Шайде апте ыдырынып, этине къуйрукъ ягъы къошып долма пиширди, озьбекче шакароп ясады, бир къуту «Сайра» консервасы ачты, бусдолапкъа «мусафир кельсе» деп сакълап юрьген ракъы шишесини салды. «Бойле къадрли адам кельгенде ичильмесе къачан ичиледжек о? Шимдики заманда мусафирлерге бу джинабетни чыкъармасанъ олмай. Бу адам ёлда-изде ичип юрьгенлерге ошамай ама, эр алда... хатир ичюн чыкъармакъ керек. Киев де:—«Я, анай, мусафир кельген экен, столгъа бир ярым окъкъа къойсанъыз олмаймы?»— деп утандыра биле. Вакътында кельгейди барем о да, масхара этмегейди...»

Шайде апте вакъыт кечтикче саатке сыкъ-сыкъ бакъып башлады, онъайтсызланды: саатнинъ акъреби алтыны кечти, едиге якъынлашты. Шамрат эп кельмей. «Теф-теф, напмалы, мусафир де ач олгъандыр, о къадар беклетмек оламы ят адамны?! Айыптыр. Келеджек олса, чокътан келир эди, ишханесинден олгъаны-оладжагъы йигирми дакъикъалы ёл... Кене кетти, демек, къаякъкъадыр быралкъыланып, кене киркифоз олып, шишип кельсе, ана сонъ корь кореджегинъни...»

— Айып этмезсинъиз даа, Исмаиль...— Шайде апте ашны кетирип столгъа къойды.— Киев кеч келеджек, гъалиба. Иши гъает чокъ, Айнынъ сонъу. Атчёт, свотка дегени киби...

Отурдылар, ашадылар. Чай ичтилер. Шамрат эп ёкъ эди. Саат онгъа якъынлашты. Исмаиль аякъкъа къалкъты.

— Чокъ сагъ олунъыз, Шайде апте. Елджу ёлуна ярашыр, дегенлер, мен энди кетейим.

— Ё-ё, ёкъ, асыл тюшюнменъиз биле! Кеч олды, энди. Бу маальде сокъакъларда юрюлирми, балабан шеэр, чешит-чешит адамлар бар... Мында ятарсынъыз. Ер чокъ, бизни асыл раатсызламазсынъыз.

— Кеч олгъаны не? Мен кетейим, мусафирханеде айры одам бар,— деди Исмаиль.

— Къалынъыз, деп зорлагъанымнынъ себеби бар,— деди сонъундан Шайде апте.— Кеч олса да, Шамрат келир, эбет. Бугунь лаф этип оламадыкъ, ярын сабагъа къалыр. Сеннен берабер оны тездже къандырырмыз дейим. Сыр дегиль, озю яхшы ама, табиаты бираз фена...

— Ойле олса, къаладжакъ экеним даа...

Шайде апте онъа кабинетте ер салды. Адети узре, башы ястыкъкъа тийди дегендже, Исмаиль юкълап къала эди. Бугунь де шай олды. Лякин танъ ярыгъындан пенджерелер даа янъ бунарланып башлагъан маальде сескенип уянды — къапынынъ чанъы адден тыш кескин ве узакъ джангъырдады. Торунынен орта одада юкълагъан Шайде аптенинъ нелердир мыдырданып еринден тургъаныны, папучларыны шапылдата берип софагъа чыкъкъаныны, тышарыда къаба эркек давушы чыкъкъаныны ишитип ятты. «Киев бала кельди, занымджа. Яхшы «атчёт, свотка» бере экен бу йигит.— Исмаиль саатне бакъты: саат беш эди.— Э-э, тыпкъы «иши биткен» мааль экен. Шайде апте, иштен саат беште бошай деген эди...»

Къапы ачылып-япылгъан сонъ, софада давушлар даа яхшы иштильди. Мына, недир думбыр-думбыр полгъа тюшти (аякъкъапларыны ташлады, гъалиба). «Думп!» этип диваргъа урулды.

— Яваш олса, джаным Шамрат, бала юкълай, эвде мусафир бар.

— Э-э, не? Н... не... дединъиз? Мусафир? Недайын мус... мусафир о? Мус-сафир олса — озюне, манъа не? Мен озюм де мында мус-сафирим!.. Дюньяда-а-а ба-ар адам мусафирдир эй,— созып йырлайджакъ олды Шамрат.

«Шашкъанмы шу, не мараз?— Исмаиль тёшеги ичинде турып отурды.— Худжур шей, гедже битмеден, саба тюшмеден... А-а, бу эриф саргъуш олмалы, зиль саргъуш! Айынъкъ адам бойле япармы? Эй, ахмакъ инсан э, не утанмакъ, не арланмакъ биле! Къайнанасына къылына, баласыны хорлай, мусафир де онъа бир ша! Гъарип Гульджиан, мына ничюн о аилеси хусусында лаф этмеге севмей экен. Ходжа меселеси тикенли экен. Бахты юрьмеген бичаренинъ. Ойле ола экен: яхшы адамгъа илле чурюги тюше. Дагъдаки энъ яхшы мейва аювгъа къысмет эте, дегенлери керчек экен.»

Софада бир нидже вакъыт сюкюнет укюм сюрьди, сонъра къаба сес кене янъгъырады.

— Сиз, къайнана, мир-ровой адамсынъыз! Ама къызынъыз, бу къызынъыз бармы!?— Мени бир капикке алмады, эм алмайджакъ! Аятымызны харап этти!

— Бар, ят шуны, олян, не масхара этесинъ мени ябаний адам алдында, алла-а, алла!

— Насыл ябаний адам о?— Кокюс керип багъырды киев.— Меним эвимде, мен олмагъанда, насыл ябаний адам келип ята?!..

Исмаиль Шамратнен саба корюшти. Ваннада бет-къолуны ювып энди сюртюнип башлагъанда бирден къапы тарс этип ачылды ве ичери, сакъалы оськен, козьлери къоян козьлерине бенъзер къып-къырмызы, мавы майкалы адам кирди. Шамрат. О омузынен къапыгъа даянды да, эллерини кокюсинде хачлап, Исмаильге тикильди. Дудакъларында кинаеге бенъзер тебессюм, козьлери тикенли.

— А-а, мына сен насылсынъ, мешур айванасравджы! Корерим, деп, асыл умют этмеген эдим, мына озь аягъынънен эвиме сюрип кельгенсинъ, маладес, маладес!

Исмаиль шу яшына кельгендже чешит адамларгъа расткельген, чешит пытракълы алларгъа огърагъан, лякин бойлесини даа корьмеген эди. О, урьмет этип кельген ерде, ватандашы, къандашынынъ эвинде асыл бойле дубарагъа огърарым, деп умют этмеген эди. Башкъа ерде олгъан олса, о бир сание даянып оламаз эди, ама... мында... озюни басты, къонакъбай мусафирнинъ къадирине етмесе де, мусафир озь къадирини бильмели.

— Бен сизинъ хусуста чокъ эйи лафлар эшитиюрдим,— деп иляве этти Шамрат шамекленип.— Хош кельдиюз, азиз мусафир! Бен сизни озь эвимде горьмекле гъает мемнюндиюрим! Энди сизе бу дияры анахтарыйы теслим этмек къалыюр!— Шамрат ойнакълап таъзим этеджек олды, ама аякълары чаташты, елькесинен диваргъа урулды, аз къалды полгъа серильмеге.

Исмаиль сабырнен юзьбезни чюйге асты, сачларыны тюзетти, сонъ эки адым атып, Шамратнынъ къаршысына кельди. Сол элинен оны четке сюрип озюне ёл ачты, къапы туткъучыны тутып токъталды. Шамрат дыр-дыр къалтырай, онынъ ченъгесине юмрукъ тюшюрмеден озюни зорнен тутып тура. Тюшюрир де эди, къаш-козюне бакъмаз эди, лякин кучюне ишанамады. Исмаильнинъ къабарыкъ мускуллары, таштан оюлгъан киби къавий мучеси оны токътатып тура эдилер.

— Санъа бир шей айтмакъ истейим, дост,— деди Исмаиль данелеп-данелеп.— Бизим халкъта МУСАФИР деген сёз бар, иштткендирсинъ, бельким. Босагъанъны атлап кирдими инсан баласы, о СЕНИНЪ мусафиринъ ола. Къан душманынъ олса биле, эвинъе кирдими, о МУСАФИР, яни МУКЪАДДЕС адам сайыла. Бабанъны ольдирген олса биле, дегиль онъа терс сёз айтмакъ, оны сыйламакъ, тёрде отуртмакъ борджлысынъ. Ойле аньане олып кельген. Озюни, миллетини урьмет эткенлер шай да япалар. Эм билем ки, шай да олып кетеджек. Ама корюнип тура ки, сен ичюн халкъымызнынъ асырлыкъ аньанелери пу-

лым дегиль экен. Бу сенинъ ишинъ, бильгенинъни яп. Бойле унсурларгъа раст кельгенде: «йип богъазына!» дейлер. Шай ама... олар сени акъаретлер, чамыргъа батырып башласалар, даянып турмакъ кучь ола. Яхшы ки, бахтынъа, дост, мен МУСАФИР экенимни унутып оламайым, къайнананъынынъ ве огъланчыгъынъынынъ да урьметинден кечалмайым...

Шамрат, бир сёз айтмагъа биле меджалы ёкъ, нефрет ве гъадап толу козьлери Исмаильге тикильгенлер.

Исмаиль, лаф битти, деген манада къапыны ачып софагъа чыкъты.

Шамрат бир-къач дакъикъа онынъ артындан бакъып турды, козьлеринде парылдап янгъан нефрет атеши сёнди, оларнынъ ерине окюнч, утанч аляметлери пейда олдылар. «Бу адамгъа къутургъан копек киби атылып догъру яптымы о? Я янъылгъан олса? Я бутюн о хусуста иштткен лафлары ботен, ялан олса? Шай олса о омюринде ильки дефа корьген, эвине мусафир кельген адамны акъаретледи, юзюне тюкюрди. Яхшы иш яптымы бунынъле? Ёкъ, ёкъ, даа кеч дегиль, ичери кирмек, о адамдан афу сорамакъ керек.»

О софагъа чыкъты. Орта одадан къайнанасынынъ сеси, Тимурнынъ шенъликле кульгени ишитильди. Ёкъ, о анда барып оламаз. Не юзьнен барсын? Эм даа малюм дегиль, бу айванасравджы къабаатлымы — ёкъмы. Ким биле, бельки ичинден мени куледир. Алды афу сорамакъ, мына онъа! Барсын бутюнлери башымдан деф олсынлар! Къартдедемнинъ артындан кетсинлер, теф демем.

О, чюйден эски быджагъыны чекип алды, майкасы устюнден кийди де тышары атылды.

Эвде исе, Шайде апте ве Тимур огъланчыкъ зый-чув ёлгъа азырлана эдилер. Исмаиль оларгъа шейлерини чемодангъа ерлештирмеге ярдым эте эди.

II

Шамрат, къадыны экспедициягъа кетеджегини илян эткен сонъ, шашты-сачмалады, къутураязды. Оларнынъ тыштан бакъкъанда къавий корюнген аилеси, пуф дегенде дарма-дагъын олды. Севгилери акъикъийми, аилелери къавийми, эр-къадын бир-бирине садыкъларм — буларнынъ бутюнини бираз вакъыт айры олув ачыкъ-айдын косьтере биле эди. Лякин Шамрат бойле, эр кеснинъ башына тюше биледжек сынавнынъ сонъуны беклеп отурмады, озь ювасыны озь эллериле парча-кесек бозып башлады.

Гульджианнынъ ёлгъа чыкъкъанына учь кунь кечкен сонъ, о геология Баш идаресине бармагъа къарар берди. Гульджиан учь йыл Касид Муляевич Мендеряевнинъ къызы Виканен берабер бир курста окъугъан эди. Олар дост эдилер. Шамрат о заман Гульджианнынъ досты, озюнинъ якъын танышы олгъан Виканынъ бабасынен де танышкъан эди. Бир-эки кере эвлерине де баргъан эди. Эбет, нидже вакъыт кечти, о Шамратны унуткъандыр да, лякин яхшы анълатса, хатырлатса, бельки, эслер, ярдым этмектен къачынмаз. Юксекте отурса да, бир джорукъ инсангъа бенъзей эди...

Лякин ишке насыл янашмалы?

Эвеля, Гульджианнынъ табиатыны тарифлер. Инат, урдымдуймаз, озь нукъсанларыны озю танымагъан, кучю неге етеджек-етмейджегини бильмеген, терс, торс, эгоист адам. Менликни севе, аш олмасын — командалыкъ этмек олсын, дюньясыны унутыр. Ама бунынъле бирге озь эксикликлерини гизлемеге, озюни айлякъ, гъаевий косьтермеге пек уста шахс, дер. Тек озюни, озь менфааты, озь кейфине уйгъаны ичюн аилесини ташлап, экспедициягъа кетти. Акъайы месуль иште чалыша, вазифесини одемек ичюн секиз саат онъа азлыкъ эте, учь-дёрт саат даа идареде къалып мий ёрмакъ сырасы келе. Кучюк огъланчыкълары бар, хасталыкътан чыкъмай. Онынъле битасы отура, пенсия яшындаки къартий, бала бакъмакъ къайда, онъа озюни бакъмакъ керек, озю де

чокътан склероз олып юре. Иште, бу алда аилесини ташлап кеткен къадын, ана хусусында не демек мумкюн? Озюнъиз айтынъыз, урьметли Касид Муляевич...

Эгер о, Шамрат, Касид Муляевичке бу ишлерни этрафлыджа тарифлеп, Къасимовагъа яхшы тазир бермекле оны мында, шеэр ичинде бир де бир адий, тынч ишке ёлламасыны риджа этсе, Мендеряев ред этмез, бельким. О эсли-башлы, эски адет-аньанелерни урьмет эткен адамлардан олса керек. Шубэсиз, Шамратны анълар, онъа къол тутар. Шай олып чыкъса, эр шей еринде олур.

Шамрат яваш-яваш адымларнен, эски дёрт къатлы бинанынъ экинджи къатына котериле эди. Бир топ яш къызчыкълар, эллеринде сумкачыкълары, кулюше-кулюше, онынъ къаршысындан кечип, ашагъы чапып тюшип кеттилер. Шамрат саатына козь ташлады. Даа он эки биле олмагъан. Булар исе энди ишханени терк этелер: бутюн ярмалыкъны айланырлар, тюкян-базаргъа даларлар, эм кейф чатар, эм ишлерини битирирлер. Я бизим ахмакъкъа бойле ишке кирип, джаныгынъ къадирини биле-биле яшамагъа ким кедер этти? Озю. Зырзоплыгъы.

О экинджи къаткъа чыкъты. «Башлыкънынъ кабинети бу ерде олмалы.» Ана, даа бир топ фериште. Пенджере огюне топлангъанлар, сигар думанлаталар. Бирининъ этеги бир къарыш, дигерининъ елькеси белинедже ачыкъ, учюнджисининъ яры кокюслери корюнип тура... Аласынъ да бир къамчы, башлайсынъ гаса-гас урмагъа», деп, Шамрат тишлерини гъычырдатты. Уйдыргъанлар дюньянынъ сыртына анахтар, кяхпелер. Иш ёкъ, лаф чокъ. Мий къапакъларыны ачып бакъсанъ, ичинде бир шей тапалмазсынъ. Ойле экен, иште, туралар, баллы-татлы ерлерини нумайыш этерек, лаф саталар. Эшеклер чалышсын, дагъ-таш ичинде абына-сюрюне юребберсинлер. Кимни тааджиплендирир экен, аджеба?

Ана, бири даа келе, узун бойлы, узун аякълы, «Сафари» антерининъ ог садефлеринден дёрт-беши дёгмеленмеген, адым аткъан сайын йырмачы ачыла да, беяз, тырс-тырс эткен балдырлары корюлип ала. Антерининъ якъасында да учь-дёрт садеф дёгмеленмеген, козь къамаштырыджы юксек кокюслерини яры-ярыгъа косьтере. Дживаннынъ сачлары «Улитка» шекилинде таралгъан, аман-аман ярым кунь берберханеде отургъан олса керек ханий. Козьлеринде ири, ашагъы энген сайын ренки агъарып баргъан итальян козьлюги. Иште санъа апай. Узун туткъычлы мешин сумкачыгъыны саллай-саллай келе. «Э-эх!» деп кокюс кечирди Шамрат ве яланып алды: «Иште бойле бирини тапсанъ да...»

— Шурик, Шамрат! Сенсинъми шу? Привет!

Шамрат шашты. Абдырап токътады. Къаршысында пейда олгъан дживан йымшакъ йылмайды ве козьлюгини манълайына котерип къойды.

— Эски достларны танымайсынъмы энди ёкъса?

— Э, танымагъаным не. Лякин сизни мында корьмеге умют этмегенимден шашмаладым.

— Ничюн я? Мен мында сыкъ-сыкъ келип турам. Гулянен де мында корюше тургъанмыз базыда. Эр алда, бабам мында ходжайын. Корьмеге кирем кимерде.

— Шай, биле эдим... Яхшы... Къартларны урьмет этмек керек...

Вика — дживаннынъ толу ады Виктория олса да, онъа эр кес Вика дей эди — шакъылдап кульди.

— Вольно, ефрейтор! Не маразымнынъ шейи бу: солдат офицерининъ къаршысында тургъан киби «смирно» турасынъ, «сиз» деп лаф этесинъ? Дерсинъ, ябаний адамлармыз! Бир тёшекте нидже айлар яткъанымызны унуттынъмы ёкъса?

— Керчек,— деп кулюмсиреди Шамрат ве кене яланып алды.

Вика онъа дикъкъатлыджа назар ташлады. Эбет, онынъ алдында яланып-тамшанып, баягъы фарыгъан, сачлары сийреклешкен, агъыр

чанта юкленген («ичине къартоп, согъан, хияр, отьмек шыплагъандыр!») адам бир заманлары Ташкент «стиляга»ларындан бири, лафазан, шакъаджы, оюнджы, спорт устасы Шурикке асыл да бенъземей эди. Виканы бир заманлары акъаретлеген, аякъ алтына алгъан, къавун киби кесип, истегени къадар ашагъан ве тойгъан сонъ къалгъаныны «керекмей энди» деп чёпликлер арасына котерип аткъан да бу дегиль, дигер Шамрат, Шурик эди. Энди исе, бакъ сен онъа, там башкъа адам олгъан, аят оны яхшы орьселеген, озю де яхшы саллаштыра, гъалиба, юзю-козю шишик, бурны къызыл, дудакълары къуракъшыгъан...

— Затен, сен мында не япасынъ шу? Апайынъны арап кельдинъми?— Вика-Виктория Гульджианнынъ экспедициягъа кеткенинден хабери ёкъ эди. Эгер шимди Шамрат эсини топлап, ёкъ, къадыным шимди узакъларда, деп, бутюн керчекни айткъан олса, Вика оны озь панджасындан бошар, бельки де эски достынынъ истегини ерине кетирмеге ярдым да этер эди. Лякин Шамрат кене севдиги ялангъа урулды. Онынъ ниети шимди ялынъыз Виканы къачырмамакъ эди.

— А-а,— деди о, элини саллап.— Апай деген шейден эвде безесинъ. Мында бир-эки исап кягъыты керек эди, ёлдан кечкенде, айды озюм кирейим алайым шуны, бичаре хадимлерни айдаштырып юрьмейим дедим.

— Иш биттими, ёкъсам ярдым керекми? Мен мында чокъларны билем, керексе, бир козь къымсам...

— Ёкъ, ёкъ, битти. Мен энди бошым.

— Мен де,— Вика кене кульди ве бирден бурулып, басамакълар тарафкъа догърулды. Шамрат онынъ артына такъылды.

«Мен санъа, Шурик-Шамратик, бугунь кичкене бир оюнчыкъ косьтеририм,— деди Вика ичинден. «Динамо» дениле. Бутюн кунь, бутюн гедже артыма такъып юрерим, киселеринъни сонъки капигинедже тюплетирим, къанынъны ичерим, джанынъны эзерим, башынъдан аягъынъадже франсыз духисининъ къокъусыле ныкътарым, сонъ «бар озь сасыкъ этегинъе» деп къуварым. Ана ондан сонъ, бар да эвде Гулячыгъынънен эсап коры! Сачларынъны юлкъып, эвден къувмаса мен дегилим! Не алгъа тюшкенинъизни корип, джандан къуваныры, шакъылдап-шакъылдап кулерим, акътыман алгъаныма — экинъизден де!— бахтлы олурым. Эбет, энъ къабаатлысы сенсинъ, Шурик-Шамратик. О вакъытта менимле юре, ята-тура экенсинъ де, меним энъ якъын севимли достымны къоллай экенсинъ. Гульджиан ахмакъ дегиль эди, лякин бу меселелерде айны козю ачылмагъан кучелеклерге бенъзей эди. Онынъ башыны айландырмакъ сен хынзыргъа «тьфу!» демек эди. Мен исе гъафлетте къалгъаным, сенинъ къылыкъларынъны биле турып, контрольден чыкъаргъаным. Нетиджеде, бир кунь бакъсам не корейим, сен манъа «Адью синьора,— techинъ.— Сеннен яхшы вакъыт кечирдик. Сагъ ол, мен энди келеджекни тюшюнмек, аиле къурмакъ керекым.» Ойле этип, экинъиз меним бахтым эсабына, озь бахтынъызны къураджакъ олдынъыз. Эбет, текрарлайым, эсас къабаат сенде олды, йигит, лякин Гуля-Гульджианда да бар. Сиз алякъа багълап юрьгенинъиз ярым йыл девам эткен, ама о шюмшюк бу акъта манъа бир керечик агъыз ачмады. Эвлендинъиз. Мен исе нерва хасталыгъына огърап хастахането тюштим, секиз ай яттым. Керчек, мени кореджек олып Гульджиан адресимни къыдыргъан, ама мен бердирмедим. Онынъ бахтлы чересини корьмеге, гедже лери сенинъ бойнунъа сарылгъанларыны тасавур этмеге меджалым ёкъ эди. Шай да яры дели эдим. Чюнки мен сени севе эдим, сен меним бу дюньяда ишангъан, таянгъан екяне бир дагъым, къаям эдинъ! Сен исе мени къурбан эттинъ. Бойле хиянетлик багъышланырмы?

Ондан сонъ мен чокъ шейлер корьдим, институтны ташладым, озюмни кечиндирмек ичюн газета, радио, журналларгъа санаат боюнджа макъалечиклер язып башладым. Бакъсам: истидатым бар экен, ишлерим баягъы ёлуна минген киби олды... Лякин онъадже... Кейф-

лер... ресторанлар... «Севги»... къарты-яшы, семизи-арыгъы, алчакъ ве юксек бойлысы... Бир шейге бакъмай эдим. Дерсинъ, тез-тез бу дюньядан аладжагъымны алып, кетмеге ашыкъа эдим... Шукюрлер олсын, янъы тапкъан ишим мени учурым устюнде токътатты, кучюме ишанч багъышлады, янъы аят башламагъа имкян берди... Энди эр шейим бар: ишим де, акъчам да, достларым да... Факъат севгим ёкъ. Оны сен хырсызладынъ, Шамрат, сен! Сен чиркин, пис, алчакъ адамсынъ, Шурик! Сен эки адамны бахтсыз эттинъ. Гульджиан сенинъ ичинъни корип, анълап етиштирмеген олса, шимди тамам вакъты. Сонъра кеч олур. Мен бу саада онъа ярдым этерим. Эм джезаларым, акътыман алырым, эм козьлерини ачарым. Сен исе айды давран, агъызынъны ачтынъ, къармакъны ют!»

Олар ян-янаша юрип ёлнынъ четине чыкътылар.

— Айды, сагълыкълашамызмы?— деди Вика тебессюмле Шамрат тарафкъа чевирилеркен.

— Я не бойле ашыкъыш?! Корюшювимизни къайд этмели. Энъ гузель ресторанда!— Шамрат бугунь айлыкъ алгъан, ондан гъайры огълуна къышлыкъ тон расткельсе деп, алып юрьген элли рублеси бар эди.— Джеми — юз отуз кумюш. Къоркъмагъа шей ёкъ. Парасыны берген дудюгини чалыр.

— Кавалер теклиф этсе, ханым ёкъ демез,— деп йылмайды Вика.

Шамрат такси токътатты, энъ гузель ресторанынъ адыны айтты, «ама скверден айланып кеч», деп иляве этти. Вика: «Я бу не керек?» деген манада онъа бакъты. «Сенинъ къолунъда бугунь дюньяда энъ буюк ве гузель гуль дестеси корьмек истейим», деди кавалер. «Сагъ ол, джаным». Вика пармакъларынынъ уджунен онынъ янагъыны сыйпап алды. Озю дуймадан, ичинден инълеп алды. «Не мараз, шу йыкъынтыны аля даа севемми шу?— абдырады о.— Бельки шу ерде, шимди таксини токътатып тюшип къалмакъ керек? «Токътат», десем ете, машина тарс токътай. Сеанс бите, ярыкъ яна».

Лякин о индемеди. Машина, сурьат иле сквер тарафкъа учып кете эди.

Даа эрте олдыгъы себеп, ресторанда адам аз эди. Олар энъ гузель ерлерден бирине — оркестрден узакъ да дегиль, якъын да дегиль, эки адамлыкъ столчыкъ башына кечип отурдылар. Вика-Виктория дикъкъатле менюнен таныширкен, Шамрат яваштан къоюн джебине тийип бакъты: акъча еринде, эм етерлик, бейлер киби кейф чатмакъ мумкюн. Эм кимнен э, янындан кечкен эр бир эркек Викадан козюни алмай. Яхшы шейчик, акъкъы не керек. Тени янъы къабугъындан темизленген бананны анъдыра. Дудакъларынынъ бир озю, къыбырдавы, йылмаювы къанынъны къайната, башынъны айландыра. Э-эй, дюньяда бойле алекетли заллар, бойле тотайлар, кулип-яйрап отурмакълар бар экенини о чокътан унуткъан...

— Ма, озюнъ де бакъ.

Шамрат сескенип, башыны котерди. Къаршысында — Вика. Виктория. Къабугъы сыдырылгъан банан. Йылмайып, онъа менюны узатып тура.

— Сен бакътынъмы? Сайладынъмы? Пек гузель. Озюнъе не алсанъ, манъа да шуны сымарла. Мен санъа ишанам.— Албу исе Шамрат менюгъа бакъмагъа биле къоркъты. Анда не язгъанлар, не язмагъанлар — алла биле. Алса — я бир келишмеген, лезетсиз шей алыр, яхут онъайтсыз бир шей айтар. О исе бу гузель фериштенинъ огюнде озюни алчакълатмагъа истемей. Кейф чатаджакъълармы — чатаджакълар. Бейлер киби. Барсын бизден сонъ дюньягъа янгъын тюшсин, сув бассын, зельзеле тепренсин — тьфу!

Шамрат элини котерип, эки пармагъынен «шырт-шырт» чертип, официантнынъ дикъкъатыны озюне джельп этти. Официант кельди. Вика онъа ашайт сымарлагъан сонъ, Шамрат:

— Ичимликтен буз ичинде шампан шарабы кетиринъиз,— деди. Даа якъында телевизорда шойле сымарыш берильгенини корьген эди.—

Бир шише коньяк, цитрус мейванъыздан ёкъмы, меселя, банангъа бенъзеген шей?— О Викагъа маналы бакъып алды.

Официант онъдан-солгъа баш саллады, лякин пек де къатий дегиль.

— Яхшы тюшюнип бакъ, олян,— деди Шамрат онынъ гонъюлиндекини анъларкен.— Мен сени сонъундан яхшы «джезаларым» мемнюн олурсынъ.

— Анъладым,— деди официант ырджайып.— Портакъал, апельсин. Шимди олур. Коньяккъа — лимон.

— Браво, брависсимо!— эльчырпты Вика.— Ана, оркестр башы да пейда олды. Вакътында музыка да сымарлап къойсанъ яхшы олур эди.

— Шимди япамыз. Сен не истейсинъ?

Вика терен кокюс кечирип, ойгъа далды.

— Сеннен берабер экенде, энъ севген йырымыз бар эди. Оны сымарла. Не, унуттынъмы? — Вика кинаели кульди. — «Унутма мени» деген йыр эди.

— А-а, хатырладым! Мийим ферик мийи олып къалгъаны чокътан.— Шамрат догъру эстрада янына барды, оркестр башына йигирми бешликни узатты. Сымарышыны айтты.— Бутюн акъшам чалырсынъыз,— деди.— Кимнинъ сымарышы экенини илян этмесенъиз де ола.

— Бутюн акъшам?— тааджипленди оркестр башы.— Бу, акъча ичюн чалынса — еди кере чалыныр. Там фияты — беш кере.

Шамратнынъ козьлери тёгерекленди. «Бабанъа пайтайым! Я бу меним учь куньлик иш акъкъым да я?! Сиз шаштынъызмы шу, эрифлер? Яхшы локъата тапкъансынъыз!»

— Къач кере мумкюн олса — о къадар чалынъыз, сонъ даа сымарларым.

О ерине къайтып барып отурды. Официант энди мейванен коньякшарапны кетирип къойгъан экен. А, мына бусы терс дегиль — Шамрат эллерини бири-бирине уфкъалады.

— Сен не ичесинъ, джаным? Шампанмы, коньякмы?

«О-о ,бакъ сен онъа! Хэмингуэй, Ремарк олгъан акъанъ Гъазы. Он йылдан бери элине бир китап алдымы экен? Бир кере о, Вика бугунь Озеровнынъ бир ширини окъудым, шаштым» дегенде, Шамрат: «О комментатор Озеров энди шиир де язып башлагъанмы?»— деп тааджипленген эди...

— Озюнъ не ичсенъ, ондан бер.

— Мен коньяк ичем.

Шамрат Вика ичюн къадеге, озю ичюн фужерге коньяк тёкти, шакъа этти:

— Мен сени расткетиргениме о къадар къувандым! Айды, кеттик.

Вика пармагъыле онынъ фужерине басып токътатты.

— Тост айтылгъан адет бар эди, унуттынъмы, ёкъса?. Не ичюн ичемиз я?

— Сен ичюн, Вика. Дюньяда энъ гузель, энъ назик, энъ... энъ шырын къыз ичюн!

Вика онынъ юзюне тикильди. Шу козьлер, шу къашлар... Юрегинде насылдыр бир сызлав асыл олды, о эм татлы, эм аджджы эди. Оны бастырмакъ макъсадынен дживан къадесини бир кереден котерип йиберди. Тепсиден бир парча лимон алып къапты. Оркестр оларнынъ сымарышларыны иджра этип башлады. «Гедже-куньдюз мени унутма, тюшюнъде де, эсинъде де унутма... Дерьялар артына кетсенъ де унутма... Сенсиз манъа омюр ёкъ... Сенсиз мен эсмеген елим... Япракъсыз терек... Сувсыз дерья... Нурсыз кунеш... Унутма мени, унутма... Аякъларынъ астына чакъыл олып ятайым, унутма... Серин ава олып юзюнъни хошлайым, унутма, унутма мени, унутма, унутма, унутма!»

Вика бирден эки элинен юзюни къапатты, агълап башлады. Шамрат онъа тикилип бакъып турды, турды да, элини узатып къызнынъ омузыны сыйпайджакъ олды. Вика онынъ элини къакъып атты.

— Акъыз, санъа не олды шу?!

— Бир шей де.— Вика шампан шишесини алып, озюне шарап тёкти, ичти. Башыны саллап, йылмайды.

Ресторан залы энди толгъан, гъаля-гъуля эп артып бара эди. Базы къызгъан чифтлер оюнгъа чыкъа башладылар. Худжур шей, тааджипленди Шамрат, бу да оюн олгъанмы шу? Беш-он къалпазан даире асыл этелер де, сыртларына ине санчылгъан киби, бургъучлана берелер. Йигит къызны корьмей, къыз йигитни. Оюнгъа чыкъкъан сонъ къошагъынънынъ назик къокъусыны къокъламасанъ, оны кокюсинъе басмасанъ, индже белини сыкъмасанъ оюн олдымы шу?!

— Чыкъмайыкъмы?— деди апансыздан Вика.

— Э, мен эскиргеним,— кульди Шамрат, элини салларкен.— Рок-н-роллны, твистни бираз беджере эдим ама, буны...

— Мукъайт ол, Шурик, сени къартлыкъ басып башлагъан!— Вика онъа пармакъ саллады.— Айды, тур, биз эскиджесине ойнармыз, эки къарт... эски дост...

Оркестр башы оларнынъ оюн мейданына чыкъкъанларыны корьди, гъалиба, амаи музыканы денъиштирди, кене «Мени унутма» янъгъырады.

Бундан эвель оркестр йырнынъ факъат макъамыны чала эди, шимди исе микрофон огюне яш бир мыйыкълы огълан чыкъты, сёзлерини айтып йырлай башлады. Вика кене озюни тутып оламады, башыны Шамратнынъ къалын елькесине къойды да, козьяшларыны гизлей-гизлей агълады...

Унутма мени, унутма... Дюньяда чокъ шейлер унутыла экен. Яхшы да, яман да. Бахт да, матем де. Озенде сув бир кере акъа, ич кери къайтмай. Омюр де шай экен. Балалыкъ да, яшлыкъ да, бахт да къайтып кельмей экен. «Унутма мени, унутма... Унутмагъангъа кучь...» Унутмагъан, Горькийнинъ Изергиль къартийине бенъзеп, омюр бойы азапкъа къала... Унуткъангъа яхшы — о бахтлы. Мына бу йигит киби. Коресинъми, пасыл ялыша? Эвини-баркъыны, тотай апайыны унутты, менден бугунь истегенини алып олса — битти, весселям, истер дюнья янсын, иши ёкъ. Бугуннен, дакъикъа, сапиенен яшагъан адам. Айвандан не айырдылыгъы бар? «Унутма мени, унутма... Аякъларынъ астына чакъыл олып ятайым, унутма. Ава олып нефесинъе кирейим, унутма... Козьлеринъе нур олайым, унутма... Дамарларынъа къан олайым, унутма, унутма мени, унутма, унутма, унутма...»

— Юрь, джаным, къайтайыкъ,— фысылдады Вика Шамраткъа яшлы козьлерини тикерек.— Ерулдым... Аякъларым тутмай, башым айлана...

Шамрат официантнен эсаплашкъан арада, о бираз салкъын шарап ичти, озюне кельген киби олды. Сонъра Шамрат оньнъ къолтугъындан алып тышары етекледи. Машина туттылар, кеттилер. Виканынъ мийинде эп амансыз бир чёкюч ура эди: «Унутма, унутма, унутма!»

Олар Виканынъ квартирасына котерильдилер. Шамрат къапыны орьтти, элиндеки кягъыткъа сарувлы богъчаны стол устюне къойды. Шу арада арттан онынъ бойнуны эки араретли къол къуджакълады.

— Ох, мен сени он йыл бекледим...— инъледи Вика.— Унутып оламадым...

Шамрат чевирилип, оны багърына басты.

О геджени Шамрат бу квартирада кечирди.

III

Шамрат танъ атып башлагъанда уянды. Яваш ёргъан тюбинден сувурылып чыкъты, тез-тез кийинди. Тамагъы къурып къалгъан, башы патлайджакъ. О, тюневин ресторандан алып къайткъан богъчаны ачты, ичиндеки ярым шише коньяктан пиалагъа тёкти, оны котерди, артындан бир портакъал парчасы къапты.

— Танъатарда ичмек оладыр даа,— деп мыдырданды шай да дивар тарафкъа чевирилип яткъан Вика-Виктория. Истесенъ, ашханеде къаве бар, пишир ич.

«Пишир ич, эмиш. Тургъайдынъ да пиширгейдинъ. О, Шамрат, сабалары козюни ачып энди тёшегинде отургъанда, Гульджиан къавесини кетирип огюне къоя тургъан. Бу, къабугъы арчылгъан банан исе еринден биле къыбырдамады. «Пишир ич, керек олса!»

Коньяктан сонъ онынъ алы бираз гузеллешти. Сонъ сигар якъты, терен кокюс кечирди, шишеде къалгъан коньякны сонъунадже тёкип ичти ве индемеден чевирилип чыкъып кетти.

Шамрат чанъынынъ дёгмесине тийгенинен къапы ачылды. Къайнананынъ козьлери къып-къырмызы эди, «юкъламагъан, бесебелли, гъарип».

Киев ичери киреркен, Шайде апте:

— Къайда къалдынъ я, балам?— деди.— Бутюн гедже козь юммай чыкътыкъ. Эм сен ичюн раатсызланам, эм ялынъыз къоркъам, эм Тимурнынъ да сыджагъы чыкъты кене... Дакъикъа сайын сув истей берди. Сандыракълады. Дохтыр чагъырайыкъмы экен?

— Чагъырынъыз,— деди Шамрат басыкъ давушнен.— Мен аш маалинде келип хабер алырым.— О гъает ёрулгъан адам киби теренден кокюс кечирип алды.— Эх, бу ишханеде тамамиле тонъюльттилер адамны. Москвадан комиссия кельген эди, тюневин къайтмакъ истегенлер. Директорымыз чагъырып: «Озгъарса шуларны, керекли адамлар, джанлары агъырып кетмесинлер», деп риджа этти. Ред этип оламадым. Олар акъшам саат секизде учмакъ керек эдилер, ама ава яманлыгъындан, бутюн гедже аэропортта отурып чыкъмакъ сырасы кельди.

— Я авасы кунешли эди де, балам?

— Э, о мында, Ташкентте кунешли эди. Москвада исе бозукъ экен. О къабул этмеди.

Шайде апте инандымы бу уфуртмеге, инанмадымы, эр алда, лафны созмады, сусты.

Шамрат электрик устрасыны чыкъаргъанда, шкафта, урбалар астында гизли яткъан эманет кассасы дефтерчигини алып джебине сокъты. Сонъра: «Айды, анай, мен ишке кеч къалам», деп зувды. Автоматтан ишханеге телефон этти (саат докъуз олгъан эди): «Балам хаста, бираз кечикеджегим, дохтыр беклеймиз», деди.

Шамрат чыкъып кеткен сонъ, Вика сычрап тёшеги ичинде отурды. «Кет, джойыл, мараз, деф ол!»— деп, ястыкъларыны бири-бири артындан къапыгъа тараф, Шамратнынъ артындан фырлатты. Сонъ тёшекке йыкъылды, козьяшларынен кирпиклериндеки тушь ве графитни ирите-ирите агълады. Не худжур адамлармыз биз я, бу апай миллети?! Ничюн кене келип элине къондым-мен шу махлюкънынъ я? Не яхшылыкъ татпым бундан, не гузеллик корьдим? Ана оны ойле япарым, бойле япарым, джезаларым, деп озюми озюм алдаттым, козь боядым, албу исе, пармагъыны бир-эки къыбырдатса — копечиги киби янына чапып бараджагъым белли эди. Затен, чагъырмаса да озюм бардым. Ой, ахмакъ, сени, ахмакъ. Озюнъни озюнъ таптамагъа севесинъ, онынъ ичюн де бахтынъ ёкъ. Аякъ чулы кибисинъ. Бакъ сен, бир ресторангъа алып баргъанынен кельди тёшегинъе ятты. Къуваджакъ еринъе, озюнъ бойнуна сарылдынъ. Айыплар олсын, истер ресторангъа барып ашаич, истер о параны алып джебинъе сал — эп бир кяхпелик, ашшалыкъ дегильми шу?!

Вика секирип полгъа тюшти, халатыны элине ильди, чыплакъ алында ваннагъа ашыкъты. Тез-тез устюнден, тенинден о махлюкънынъ къокъусыны, излерини сабун ве сунгар иле ювып, силип, сыдырып атсын да — весселям, экинджи о адамыны танымайджакъ. Етер. Битти! Бутюни янып куль олды. Эйиликке алып бараджакъ шей дегиль бу. Гульджианны исе о нафиле куньлеп, сёгип, акъаретлеп юрьген экен. О бичарени акъаретлемек дегиль, аджымакъ керек экен. Бойле айваннен яшамакъ бал олмаса керек. Йыртыджы, эгоистнен. О ич кимге садыкъ олмаз: не досткъа, не апайына, не ойнашына. Факъат

озюни билер. Озь кярыны козьлер. Ойле сойына тийген этегинъни кесип атаджакъсынъ.

Вика ваннадан чыкъты, кузьгю огюне кечип, фэннен сачларыны къурутты, сонъра махсус машинканен юзюни массаж япты, тенни йымшатыджы эм тазертиджи кремнен сюртинерек, еринден турды. Ашханеде чайник милиционер дудюги киби сызгъырып башлады. Вика чыкъып, къаве пиширди, джезвесини алып, кери къайтты, язув столы башына кечип отурды. Фильджангъа къаве тёкти, агъызына бир кесечик шекер ташлап, саатине бакъты. Он бир олаята. Пенджереге бакъа-бакъа къавесини ичти, сигар тютетти, сонъ озюне тараф язув машинкасыны чекти. Онынъ ичине кягъыт ерлештирди, бираз хаялланып турды...

Недир онъа ишлемеге кедер эте эди. Дерсинъ, артындан энъсесини козьлеп кимдир тикилип алып онъа бакъып отура эди. Вика бирден артына чевирильди. Стол устюнде къатайып тургъан бош коньяк шишесини, кягъыты дарма-дагъын этип ачылгъан богъчаны корьди.

— А-а сени, езит огълу езит, сен бакъып тура экенсинъ де манъа!— Сычрап еринден турды, шишени ве богъчаны къапкъачлап алды, чабик адымларнен барып «жакъ!» эттирип чёплик къопкъасына быракъты. Эллерини бири-бирине уфкъалап, темизлеген олды, къана-атленмеди, къокъулы сабун алды, хирурглар эллерини ювгъангъа бенъзетип, пармакъларыны бирер-бирер ювды, сонъ кене бирер-бирер юзьбезге сюртти.

— Ана шай, азиз Шурик. Сенинъ еринъ анда, чёплик ведресинде. Ресторан тапкъан келип мында! Танъатарда тургъан, къулт-къулт коньяк иче, айван. Рухсет, афу сорамакъ ёкъ, яслангъан да, сасыкъ сигарыны думанлата. Кабак тапкъан, э? Апайынъ сени сигар ичмек ичюн кенефке яхут балконгъа айдайдыр! Мында исе — не истесе мумкюн беллеген! Таптынъ локъата! Бир кельдинъ, экинджи шиш келирсинъ, джаным! Всё! Нокъта! Ариведерчи! Чао! Ауфвидерзейен!— Озюнинъ лафларындан озю ошланып, о шакъылдап кульди, барып ерине отурды. Кене бир фильджан къаве ичти, стол устюндеки къоюн дефтерини алып, язувларыны козьден кечирди. Дюнь рус драматик театрінде премьера олгъан эди. Вика шеэр акъшам газетасынынъ сымарышы муджиби, о спектакль акъкъында рецензия язмалы. Дефтерчикте сейир вакъытында къайд эткен фикирлери бар. Оларны бираз къарыштырса, бельки, илинмеге бир шей тапар. Башласа, о ягъы кетер эди ама... юрегинде эп бир шей къыбырдана бере, ой-фикирлерини ала къача...

Апансыздан телефон алекетленди. Вика сескене тюшти. «Ой, сойылгъан домузгъа ошамай оль!» деп трубканы алды, юреги къафесинден чыкъаджакъ киби чапалана эди.

— Алло?— деди къарыкъ сеснен.

— Алло, бу ательеми?— деп сорады яш къыз сеси.

— Ёкъ, бу психлер хастаханеси,— деди къаба сес иле Вика ве ачувнен трубканы ташлады.— Истесенъ, кель, берабер тедавийленирмиз.

Ша-ай... Рецензия... Ильк эвеля, ашагъыдакини анықъламакъ керек: о спектакль яхшымы, яманмы? Сёгмелими, макътамалымы? Образлар? Суньий. Характерлер? Ёкъ эсабы. Арекет? Уйдурмацион. Тили? Зайыф. Тузсыз балыкъ шорбасына бенъзей. Эм дады-лезети ёкъ, эм балыкъ сасый. Яни, автор эвде, ашханесинде апайынен насыл лаф этсе, шу тильнен яза. Озю де бутюн химиявий мадделерден марум этильген сувгъа бенъзей. Ичсенъ — къусаджагъынъ келе. Гъае? Бинъ кере чайналгъан. Сюжет? Демирёлгъа бенъзей. Къайсы станция къаерде — эвельден малюм. Къайсына саат къачта барып чыкъаджакъсынъ, о да белли. Керекли пьесамы? Мевзу джеэттен — эбет. Лякин бедий тарафтан атьта зарарлы. Сейирджининъ эстетик дадыны боза. Пьеса ёкъ. Пьеса олмагъаны себебинден — спектакль де ёкъ. Эбет, режиссёр, артистлер — бутюн коллектив чокъ чалышкъан, тырышкъан: текстте

айтылгъан уфакъ-тюфек лафларны насылдыр умумлештирмеге, образларгъа аятий чизгилер багъышламагъа арекет эткен. Олар пьесаны джанландыраджакъ олгъанлар, ама бутюн ындырынувлары буз устюне чыкъарылып атылгъан балыкънынъ чапаланувыны анъдыра. Чюнки не къадар тырышсалар да, пьеса оларны озь амансыз демир панджаларында къавий тута, тыршавындан азат эйлемей...

Вика машинка клавишлерини тасырдатып, язып башлады.

Телефон джангъырдады.

— Тьфу, шейтан!— Вика трубканы алды.— Алло?

Телестудиядан экен. Санъат акъкъында бир-эки сериялы косьтерюв планлаштыргъанлар. Кино акъкъында бир-эки субет азырлап бермесини риджа эттилер.

— Насыл кино акъкъында?— деди Вика сертейип.— Инд фильмлери хусусындамы? Олар мында экрандан тюшмейлер. Дерсинъ Дели яхут Рангун шеэри. Умумен? Кино акъкъында умумен лаф олурмы, джаным? Айса, кино институтынынъ студентлери ичюн язылгъан дерсликни ал да, гаса-гас экранда окъуй беринъиз.

Вика трубканы ташлады ве аякъкъа къалкъып, ода ичинде о якъкъа-бу якъкъа юрьди. Сонъ акъылына недир тюшти, ашханеге чыкъты, саба чёплик къопкъасына ташлагъан богъчаны мукъайтлыкъле алып, стол устюне къойып ачты.

— Вай, вай, я бу мубареклернинъ не къабааты бар эди?— Портакъал ве мандаринлерни четке сюрди, ачылмагъан шампан шишесини корьди.— Яхшы ки сынмагъан. Азачыкъ даа къаттыджа аткъан олсам... О-хо, коньяк да бар экен мында! Я насыл олды да о эриф буны тюплемей кетти. Тюневин акъайлыкъ этип алгъаныны унуткъандыр. Корьмегендир. Корьген олса къалдырмаз эди. Ич олмадым, джебине сокъып кетер эди. «Сердце, тебе не хочется покоя!» деп йырлай-йырлай, эки шише эки элинде, одагъа кирди, креслоларнынъ бирине ясланды. Узанып, серванттан эки фужер алды. Бирине азачыкъ тёкти, дигерини рыкъма-рыкъ толдырды. Сонъ толусыны элине алып, дудакъларыны ялады да, эркек давушына такълит этерек:

— Биз тостсыз ичмеймиз!— деди.— Дюньяда сиздайын назик, гузель, шырын къызлар ичюн, айды кеттик-поехали!

Бир котергенде, фужерни тюпледи ве текрар толдырды. Озь-озюнден онынъ козьлеринден яш тыгъырып башлады. Сигар якъаджакъ олды, эллери къалтырагъанындан серник ерге тюшти, сигарета сынды. Оны ташлап шарапны ичти. Бир къач вакъыт сусып отурды, сонъра аякъларыны кресло устюне къойды, мугъайып пенджереге бакъып къалды. Шимди о дюльбер, хош бичимли ханым дегиль де, ювасындан тюшкен, не япаджагъыны бильмеген аджиз къуш баласыны анъдыра эди.

Шайтип о къыбырдамадан ярым саат къадар отурды, сонъра аякъкъа къалкъты, папучларыны биле киймеден, тельгене-тельгене кровать тарафкъа юрьди. Сервант янында токъталды. Онынъ ашагъы козюни ачты, баягъы къармаланды, сонъра къыдыргъаныны тапты. Бу гъает кучьлю юкълатыджы илядж эди. Пакеттен он данесини чыкъарды, стол четине къойды. Артына къайтты, фужерине шарап толдырды, кетирип, илядж обачыгъы янына къойды. Бир къач вакъыт де фужерге, де иляджгъа бакъып турды, сонъра барып гурс этип кроватына йыкъылды. Эки дакъикъадан о энди терен юкъугъа далгъан эди.

IV

Баарь, яз кечти, кузь кельди. Гульджианнынъ экспедициягъа кеткенине аман-аман еди ай олды. Онынъ группасынынъ раатлыкъкъа къайтмагъа акъкъы олса да, къайтмады. О къадар чалышкъан сонъ, Акъташ дагъларыны сонъунадже тедкъикъ этмейип къайтмакъ эм икътисадий, эм маневий джеэттен келишмей. Гульджиан аля даа къышлакъта яшай ве сагълыгъы баягъы тюзельген эди.

Апайынынъ аля бугунь къайтмагъаны Шамратны бир тарафтан

ачувландырса, дигер тарафтан къувандыра. Чюнки о ойле тузакъкъа тюшкен эди ки, не къадар чапаланса да, къуртылмакъ ерине даа бетер чубалана эди. Меселе эп пытракълаша.

Бирინджиден, о эманет кассасында олгъан, бир къара кунюмизге ярар деп Гульджиаииен бир къач йыл девамында топлагъан эки бучукъ бинъ кумюш параны авагъа савурды.

Экинджиден, ишине де кеч, де ичип кельдиги я да эрте чыкъып кеттиги, къачтыгъы себебинден, дирекция тарафындан бир-эки дефа тазир ашады, ахыр-сонъу ёлбашчылыкъ онъа башта ресмий суретте тенбие, сонъра къатты тенбие бермеге меджбур олды. Ишханеде пасиети къачты. Даа бир кучючик себеп олса — иши битти, весселям.

Учюнджиден ве энъ эсасы исе, оларнынъ Виканен мунасебетлери эп къабарып, чаталлашып барды. Бириндҗи кунюнден башлагъаны киби, олар сыкъ-сыкъ океленип, къавгъа этип ала, эки-учь кунь бирбирини корьмеге козьлери ёкъ юре, сонъра кене барыша, эки гогерджин киби севише эдилер. Ама бу незакет чокъкъа сюрьмей. Бу вазиет ахыр-сонъру бир патлавгъа алып бараджагъына шек-шубе ёкъ эди.

О кунь Шамрат, энди адетке чевирильген тарзда, къайнанасына невбеттеки яланны уйдырып кеч келеджегини айтты да, эвден сыптырылды. Виканынъ эвине саат еди-секизлерде келип чыкъты. Къаралтыдан бурулгъанда, онынъ пенджересинде чыракъ янгъаныны корьди, «А, Вика эвде, беклей экен»,— деп къуванды. Лякин подъездге киреджекте о кене пенджереге козь ташлады ве — тааджип!— пенджере энди къаранлыкъ экенини корьди. Шамрат ничюндир бунъа дикъкъат бермеди, тез-тез учюнджи къаткъа котерильди. Виканынъ къапысы артындан музыка чалгъаны, эркек сеси ишитильген киби кельди. Шамратнынъ ичи «шу-ув!» этти, юреги эеджан ве къоркъу иле урабашлады, о чабик дёгмеге басты. Чанъ тасырдагъанынен къапы артында музыка да, эркек сеси де деръал кесильди. Шамрат чанъны кене ве кене джангъырдатты. Къапыны онъа кимсе ачмады. Онынъ алыны корьсенъиз эди! Эллери къалтырай, чырайы бем-беяз кесильген, козьлери акъайгъан — эм къоркъаджакъсынъ, эм аджыйджакъсынъ!

Шамрат кене чанъ дёгмесини басты. Кене джевап алмады. Къапыгъа къулагъыны тиреп, динъленип турды. Ичериде чуркъ эткен давуш кельмеди. Ах, шимди о ичериге бир козьчигинен, ич олмадым козь къыйыгъынен бакъып олса эди!

О чапып ашагъы тюшти. Пенджерелерни бир даа дикъкъатнен сюзип чыкъты. Дёрти де къаранлыкъ. Теф, не япмалы? Вика эвде олса да-олмаса да, эрте-кеч илле пейда оладжакъ. Ичериде олмаса, тыштан келеджек. Эвде олса, ярыкъны якъаджакъ, якъмагъан такъдирде биле илле чыкъаджакъ да шу андан! Ана о заман Шамрат онынъ билегинден «шап-п!» этип тутар. «Къана айтчы, ничюн мен кельгенимнен чырагъынъны сёндирдинъ, къапынъны ачмадынъ?» дер. Къайда бараджакъ, бакъайым, не ялан уфюртеджек? Баламы ёкъса о, Шамрат, онынъле ойнамагъа, оны ахмакъ этмеге? Ёкъ, анаву тереклер артында бутюн гедже отурып чыкъар, къаравуллыкъ этер, ама бу тотайнынъ къылыкъларынынъ устюни ачар!

Бу къараргъа кельген сонъ о, барып бир шейлер тапып, богъазыны сылатмакъ истеди. Кетти. Тюкянлар энди къапалгъан экен, тюкянджы балагъа «Ака, ука, келинъ энди», деп базарлыкъ эткендже баягъы вакъыт кечти. Эки шише портвейнни чантасына урып, кери къайтты. О, энди сабагъадже къаравуллап отурмагъа азыр эди. Ама... ама Виканынъ эви къаршысына чыкъкъанда, тарс токътады. Оны, дерсинъ, йылдырым урды. Учюнджи къаттаки дёрт пенджереде де йылымйылым электрик нурлары парылдай эди.

— Якъты да, йыкъты! Ернен ексан этти!— деп мыдырданды Шамрат, манълайыны юмрукълап.— Не ахмакъ адамым мен! Азгъана сабыр этмейимми? Чубалыкъны къолай-къолай чезер эдим. Мына энди, бар онынъ уджуны тап! Ойнашы олгъан олса — тапсанъ ал, чокътан къачып кеткендир. Энди Вика: «Озюм шимди кельдим» десе, аксини

тасдыкъла да бакъ! О-о, бу къадын несили бизни алдатмакъ истесе, къойнунъда яткъан дакъикъасы алдатыр, дуймазсынъ!

О, дёрт-беш кере секиргенде учюнджи къаткъа чыкъты, чанъны чалдырды. Къапы шу ань ачылды, онынъ огюнде кийинген-къушангъан, тарангъан-боялгъан Вика пейда олды.

— О-о, даа бир мусафир!— деди къыз кулип. Шамратнынъ юреги «солкъ» этип алды. Аякълары, дерсинъ, памукътан, ичери атлады, Виканынъ чересине сынавджы-сынавджы назарлар ташлады. Лякин о бир де бир къабаат сезген адамгъа бенъземей эди. Юзю эр вакъыттаки киби тазе, гузель, янакълары ал, дудакъларында тебессюм.

Шамрат чантасыны софада къалдырып, ичери кирди. Креслода сигар тютетип отургъан йигит аякъ устюне турды. Йигит сарышын, беяз кирпикли-къашлы, Шамраттан баягъы инджедже, лякин яры баш юксекче эди. Юзю, бойны, беяз тюклю эллери кунештен къап-къара. Шунынъ ичюн кирпик-къашы беяз корюнселер керек. Бельки де, кунештен агъаргъандырлар. Устюнде мот бичильген беяз костюм. Костюм ичинде исе кокрегинде насылдыр ресимлер ясалгъан футболка.

— Таныш олунъыз, бу Шамрат Къасимов. Институт аркъадашымнынъ ходжасы. Бу меним достым, Жора. Озю геолог. Якъында экспедициядан къайткъан.

— Жора,— деди йигит, Шамратнынъ козьлерине тикилип бакъаракъ — Григорий Васильевич Лебан. Мемнюным. Сиз хусуста Виктория чокъ эйи лафлар айтты бугунь.

«Виктория». Аралары ойле якъын олса, «Виктория дегиль, «Вика» дер эди. Шамрат бираз рухланды. Лякин... «бугунь баягъы эйи лафлар айткъан» олса, демек олар кунь бойы берабер олгъанлар!

— Отур, Шурик. Иштен келесинъми, къарнынъ насыл?— деди Вика муляйим тавурда.

— Иштен,— деди Шамрат башыны саллап.

Вика бираздан стол устюне кетирип коньяк, пиво, озюне енгиль шарап, тепсиде бир оба пенир бутерброды къойды. Ичтилер. Арагъа сюкюнет чёкти. Жора Шамраткъа эп сынавджы назарле бакъа эди. Шамрат буны сезди, тарсыкъты.

— Къайсы тарафларда булундынъыз?— деди о къолайсыз сюкюнетни бозмакъ ниетинен.

— Акъташ дагъларында.

Шамратнынъ бутерброды тап элинден тюшеязды. Бу пезевенк...

— Керчек, Шурик, Жора бу мевсимде сенинъ къадынынъ Гулянынъ группасында чалышкъан,— деп лафкъа къарышты Вика.— Меракълы шей, э? Бельки ондан селям да кетиргендир...

— Екъ, Гульджиан Къадировна бизни Шамратнен корюшеджегимизни къайдан бильсин! Меляикеге ошаса да... меляике дегиль де шу,— кульди Григорий.— Ондан гъайры мен ёлгъа аджеле суретте чыкътым. Лаф этип де оламадыкъ.

Шамрат тамагъыны къырып, оксюрип алды. Биллиард оюнында буны «лузагъа урып кирсетмек», дейлер, шахматта исе «мат». Барсын да энди бу ерде, бу экевининъ арасында о «озь акъ-укъукъы» акъкъында лаф-сёз ачсын. Екяне бир «Гульджиан» сёзинен агъызыны къапатмазлармы?!

— Яхшы-ы,— деп созды о, не дейджегини бильмеден.— Сонъ, озю яхшымы, сагъ-селяметми?

— Юре иште,— омузыны къысты Григорий.— Не оладжакъ онъа? Атик апай о, атеш киби. Экспедиция гъает нетиджесиз олса да, озюни сыкъмай. Чюнки ирадеси челиктен де къавий...

— О эр даим шойле эди,— сёз къыстырды Вика. Ама Шамрат, бу йигитнинъ сёзлеринде ачыкъ, устте яткъан манадан гъайры башкъа мана да бар экенини ичинден сезди. Токъта сен, бираздан лаф эттририм сени, деп тюшюнди. Ичинъде барыны тёкерсинъ алдыма!

— Къана, бирер дане даа алайыкъ, Григорий!

«Илинди,— деп кульди ичинден Лебан.— Оны не меракъландыр-

гъаны белли. Апайынынъ ахлякъы. Озю де о хусуста энъ яман шей ишитмеге истеген киби. Меним де дейджегим шу я. Не, макътар эдимми оны?! Эльбет, яманлайджагъым, иште. Биринджиден бу — Шамрат эфендиге керек, экинджиден манъа. Факт, информация бизим заманда бедава сатылмай. Эрифчик, джеби пара толу адамгъа бенъземей ама, эр алда... домуздан бир къыл къопса да файда дегенлери киби... бельки бир файда чыкъар. Меним алымда неге десенъ къанаатленирсинъ. Ольген къой борюден къоркъмай. Тепмеге якъынлагъанны тепип къалайым.»

— Котерейик даа!— деди о, йылмайып.

Олар бойле бир-эки «котерип» къызышып башлагъан сонъ Вика:

— Мен бир аш бакъмасам олмайджакъ, гъалиба,— деп ериндеи турды.

— Аш пишкендже биз шарап ичейик,— деди де, Шамрат чантасындаки портвейн шишелерини кетирди. Лебан факъат «О-о!», деди ве тёкюльген шарапны ред этмеди. Оларнынъ субети кене айланып келип Гульджиангъа багъланды. Григорий айтаджагъыны айтты. О шимди насыл ялан уфюртсе, Шамрат инанаджакъ, Лебан буны биле эди. Уйдырмасыны о Гульджианнен Исмаиль устюнде къурды. Исмаильнинъ буюк эви, машинасы, ваннасы (къышлакъ шараитинде!) бар экенини, Гульджиан къышлакъкъа тюшкенде эр вакъыт онынъ эвинде токътагъаныны айтты, ама йигитнинъ анасы бар экенини гизледи. Исмаильнинъ экспедиция чалышкъан дагъларгъа сыкъ-сыкъ кельгенини айтты ама, о анда махсус дегиль, тек отлакъларгъа кельген вакъытта киргенини айтмады. Шай этип о керчек фактларны ойле къарыштырып беян этти ки, акъ къарагъа чевирильди, къара исе даа зияде къара олды. Шамрат бутюнине инанды, я не ичюн инанмасын? Эриф корьген-бильгенини айта, ялан айтмакътан онъа не файда! Сагъ олсун бар олсун, керчекни айтып, онынъ, Шамратнынъ, козюни ачты. Ойле бир шейлер олдыгъыны о чокътан юрегинен сезе эди, янълышмагъан экен. Ахмакъ, масхара! Къадыным бар, деп юре э, эш-шек! Ойле апайны къой киби авдарып соймайсынъмы? О сенинъ намусынъны бир капик этти, чамургъа булгъалады, чиркефке къарыштырды, сен исе бакъаджакъ отураджакъсынъмы? Екъ, ойле ягъма кечмез. Шамрат билир, не япаджагъыны. Ярын барып судгъа ариза ташлар, асыл козюне бакъмаз. Етер. Битти. Весселям!

Шамрат къаде артындан къаде толдырды, Вика къавурып кетирген этли къартоптан бир-эки алды, башкъа къол урмады. Эп ичти. Жора-Гриша-Григорий де артта къалмады. Яхшы саргъушландылар. Саат эки къарарларында ашагъыда насылдыр автомобильнинъ давушы ишитильди. (Вика телефонда такси сымарлап къойгъан экен), Жоранен эковлешип эки къолтугъы тюбюнден алып, Шамратны машинагъа отуртып йибердилер. Вика Жорагъа ашханеде ер салды, озю ода къапысыны ичериден килитледи де, ерине ятты, лякин баягъы вакъыт юкълап оламады.

О, Жора Лебаннынъ Гульджиан акъкъында айткъанларыны ишитти. Екъ, о Гульджианны гузель биле эди, онынъ адъюльтерге урулмайджагъына, бом-бошган, эглендже ичюн четке бакъмайджагъына эмин эди... Ама... ама о, акъикъий адам, акъикъий севги растгетирсе, севсе, истесе — оны ич бир шей токътатып оламайджагъыны да биле эди. Ойле адам о, Гульджиан. Эм о такъдирде ялан-малан айтып, къыбыр-зыбыр ойнап, намусыны да кирлемез. Олдыгъыны айтар къояр, араны ачыкъ этер. Ама Шамрат, шу къадар берабер яшап, озь къарысынынъ юрегини сечмеген, табиатыны анъламагъан. Эх, Шамрат-Шурик... Нелер эйлегенинъни озюнъ билесинъми экен? Мени бир вакъытлар аякъ асты эткен эдинъ, энди кене яныма къайтып кельдинъ, ама биз берабер олурмызмы асыл?.. Акъылым етмей. Энди, эйиси, аиленъни де бозмагъайдынъ. Бир бахтсыз ерине учь... дёрт бахтсыз олур. Къадынынъ, баланъ, озюнъ... мен. Екъ, бу ишни сынъырламакъ лязим. Бугуньден итибарен мен сени къабул этмейджегим. Биревге

хаинлик япмакъ меним унерим дегиль экен. Умумен бу оюнны башлагъаныма пешман этем де, янам. Ама не япайым? Мордасыны корьгенимнен башымны джойдым. Гульджиандан акътыман аладжам, одырбудыр деп, озь-озюмни алдаттым, гонъюлимни тынчландырдым. Албу исе бирден бир истегим — бойнуна сарылмакъ, багърыма басмакъ эди. Дюньяда энъ худжур, энъ анълашылмагъан шей олса, бу да севги экен. Миййнъ иле буны япмамакъ кереклигини биле-биле, юрегинъ эмир эттигини япа экенсинъ. Айгиди сени дюнья, айгиди севги...

Шамрат эвге кельген сонъ, къайнанасынынъ сёзлеринден эвде мусафир бар экенини бильди. Саба исе онынъ ве Исмаильнинъ арасында энди окъуйыджыгъа малюм токънашув олып кечти.

Шайде апте киевининъ чыкъып кеткенини ишитти, эльбет. Къайтып кельмейджегини де биле эди. Шунынъ ичюн кабинетке кирди, элине къалем алып, Шамраткъа мектюп язып къалдырды.

Шамрат огълум, балам!

Мен омюримде чешит къыйынлыкълар, хорлыкълар, эзиетлер корип кечирдим. Тапталгъан, акъаретленген вакъытларым да аз олмады. Ама тюневин ве бугуньки киби ич къачан масхара олмагъан эдим. Ер ярылса, ерге киреджек эдим. Сен мени о къадар ашаладынъ. Нидже йыллардан бери бир сачакъ тюбинде яшаймыз, мен санъа бир терс сёз айтмамагъа, ананъ ерине олмагъа тырыштым. Ашынъызны пиширдим, чамашырынъызны ювдым, баланъызны бакътым, эвинъизде хызметкяр киби чалыштым, озюм ашамасам да, сизлерге бердим, сизлерге олсын, деп тырыштымм. Тешеккюринъ шу олдымы, балам, ничюн сен манъа бир керечик биле «Бу да инсан баласы», деп бакъмадынъ? Мени ахмакъ, джаиль, кёр-сокъур бир къартий беллей эдинъ. Ама мен сенинъ табиатынъ, бутюн къусурлыкъларынънынъ там манасыны тап сиз Гульджианнен эвленген йылынъыз анълагъан эдим. Бар ола — ёкъ ола яшап кетерлер, деген умютле индемеден юрьдим.

Сен мени, Гульджианнынъ кеткенине учь кунь кечмеден ойнаш тапкъанымны би къартий бильмегендир, деп, нафиле тюшюнме. Эписини коре, биле эдим, ама юзюнъе шыпыртмадым. Бала дегиль, акъылыны топлар, аилесини тюшюнир, бу къылыкъларындан вазгечер белледим. Олмады. Къарт адамдан, баланънынъ битасындан, къадынынънынъ анасындан утанмакъ-арланмакъ бильмединъ. Бу буюк гуня экенини билесинъми сен? Алла эль-аягъынъны тутар, кёр этер, къоркъмайсынъмы?

Ама мен кене даяндым, юзюнъе бир терс сёз айтмадым. Иште, бу мектюпни язгъанымнынъ себеби шу ки, мен санъа акъылынъны джыймагъа имкян бермек истейим. Бу къадаргъадже къызыма сен хусуста бир яман сёз айтмагъан эдим. Энди де айтмам. Шамрат, балам, озюнъни къолгъа ал, инсан ол. Ялварам санъа. Сонъ кеч олур. Пешман файда этмез. Гульдай огълунъыз, апайынъ, озюнъ эшкъына. Гульджиандан гонъюлинъ тынч олсун, о ар-намуслы аиледе осьтю. Эгер юреги истесе, къумсаса биле юрегини чыкъарып сувурып атар, лякин хаинлик этмез, биревнинъ, акъайынынъ намусына леке тийсетмез, аилесини къыргъый озь ювасыны къорчалагъан киби имае этер.

Саба биз, дегеним киби, Къушучар къышлагъына кетемиз, Гульджиан пек чагъырткъан. Исмаиллернинъ анда балабан эви, багъы бар экен. Раатланырсынъыз, дейлер. Сенинъ изининъсиз мен асыл кетмез эдим, лякин тюневинки къылыкъларынъдан сонъ къатты къараргъа кельдим. Сонъ, ондан гъайры, санъа тюшюнип-ташынмагъа да имкян бермек истедим. Давран. Энди тезден Гульджиан къайтаджакъ. Муаббет-татлы яшаманъызны арзу этем. Дагъ къышлагъында булунмамыз, бельки, Тимургъа да файдалы олур: чёпдай назик бала, сынмагъайды, деп къоркъам.

Айды, сагълыкънен къал. Корюшкендже,
язан ананъ Шайде.

Акъшам саат секиз бучукъта поезд оларны Акъташ дагълары бетке алып кетти.

V

О куню Шамрат ишке бармады, эр вакъыттаки киби, телефон этип, себебини де айтып отурмады. Бармады — весселям. Тентиреп, шеэр бойлап юре берди. Пиво ичти, шарап, ракъы — не расткельсе, ютаберди. Айланып-айланып кене Виканынъ эви къаршысына чыкъты. Чюнки онынъ юрегини сабадан, уянгъанындан бери насылдыр бир шей кемире эди. Тюневин Виканен Гриша оны саргъуш алында машинагъа отуртып йиберип, эквлешип къалгъанына эмиет бермеген эди. Демек, о викинг сымалы геолог Викада геджеледи! Виканынъ тёшегинде ятты! О, Шамрат исе копек киби ичти де къайтты кетти, ой эшек сени, эшек! Зерре къадар акъылынъ, айнеджилигинъ олмаса ойле ола экен о!

Шамрат бу кереси эвнинъ артындан айланып кельди де, чапып подъездге кирди: Вика пенджереден корер де, кене къапыны ачмаз, деп къоркъты. Эбет, викинг майка-трусикте, эв ичинде яланаякъ юрьсе, Вика ханым исе халатнен олса — эр иш олгъан эсабы. Оны, Шамратны, бу меселелерде алдатмакъ кучь, бала дегиль о.

Вика, акъикъатен, халатнен эди. Бир къарыш кельген штанчыгъы, лифчиги. Башкъа урба деген шей ёкъ. Шамрат буны корьгенинен алсызланып, софранынъ диварына таянып къалды. Аякълары алтындан ер сыптырылып кеткен киби олды.

— Кир, не къатайып къалдынъ шу?— Вика къапыны орьтти. Шамратнынъ даа бир кичкенечик, сонъки умюти бар эди: бельки Лебан мында дегильдир, бельки о да тюневин, Шамрат къайтып кеткен сонъ, мындан деф олгъандыр?

Ама бу умюти де шу саниеде бошкъа чыкъты. Ашхане беттен онынъ къаршысына Жора чыкъып кельди. Шукюр, яланаякъ, трусикнен дегиль, аякъларында потиклери, сыртында штаны бар ама... лякин кольмегини киймеген, майканен. Сачлары таралгъан, даа сылакъ, атьта таракъ излери корюнип тура. Элинде яры-ярыгъа бошатылгъан пиво шишеси.

Шамрат Жоранынъ янындан селямлашмадан кечти, Виканынъ артындан ашханеге кирди.

— Сонъ, насыл, гедже яхшы кечтими?— деди къарыкъ сеснен.

— Кечти. Юкъладыкъ-турдыкъ, иште...

— Жоранен э?— Шамрат Виканынъ билегинден алыркен, кескин суретте озю тарафкъа чекти.— Айт, мени масхара этмеге утанмайсынъмы?!

Виканынъ чырайы агъарды.— Сен шаштынъмы шу?— деп фысылдады о асабийликнен.— Ама ятсам да, сенден сорап отурмаз эдим.

— Сен мени ахмакъ беллеме. Къадыннен эркек бир эвде ятаджакъ да...

Вика онынъ янагъына чевириле турып бир шамар яплаштырды.

— «Слушай, сен!» Тонъюльттинъ сен мени! Дюньямдан бездирдинъ. Ничюн сен адамгъа инанмакъ истемейсинъ?!— Вика энди озюни туталмадан, бар сесиле багъырып башлагъан эди.— Санъа керчек керекми — яланмы? Керчегини айтсам — инанмайсынъ, ялан айтсам гонъюлинъ хош оладжакъмы? Мени къанджыкъ, быралкъы этип чыкъарсанъ бахтлы оладжакъсынъмы? Лебан мына бу ерде ятты, бакъ, кёр олмасанъ!— Вика аягъынен ашхане столчыгъы тюбюнде тыгъырыкъланып къоюлгъан тёшекни тепти.— Мен, эсамеси биле окъулмасын, деп, одамны ичериден килитлеп яттым, анъладынъмы, айван?

— Не ола шу мында?— ашханеге Жора сокъуладжакъ олды.

— Деф ол!— деди онъа Вика, къапыны тарс къапатып.— Сенсиз де къусаджагъым келе! Эки къадыннынъ эри олмыш Шурик-Шамратикле арамызны ачыкъ этмек арфесинде турамыз!

Вика — энди юзю къып-къырмызы эди — кене Шамрат тарафкъа чевирильди.

— Сен меним кимим оласынъ шу, эриф, айтчы манъа бакъайым? Менден федакярлыкъ, садыкълыкъ талап этесинъ, сен мени ашаттыичирдинъми, бала-чагъамны бакътынъмы, инсанлар козю огюнде аилемнинъ, меним адымны юксельттинъми? Ёкъ, сен мени, бедава кяхпени къуллангъан киби къулландынъ. Меним севгимден озь ашшаа ниетлеринъ ичюн файдаландынъ. Огълунынъ сютлик, аилесининъ ашлыкъ парасыны озюнинъ пусюр къылыкъларыны къанаатлендирмек ичюн ишлеткен адамдан даа не беклемек мумкюн?!

— Балагъа, аилеме токъунма!— деп гъудурдады Шамрат богъукъ сеснен.

— Ничюн токъунмайджакъ экеним? Я меним озь акъкъымны талап этмеге, менфаатымны къорчаламагъа акъкъым ёкъмы ёкъса. Меним аиле къурмагъа, бала-чагъа корьмеге, эр кес киби бахтлы олмагъа, инсан киби яшамагъа авесим, истегим ёкъ беллейсинъми? Янъыласынъ. Ама меним бу истегим, арзум санъа ят, сенинъ алчакъ ниетлеринъе уймай. Сен не беллединъ, мунасебетлеримиз ойле де сонъунадже кете береджек дединъми? Е-ёкъ, мырзам, ойле локъата ёкъ. «А» деген, «б» де демек керек. Не, мени Гульджиан къайткъан сонъ да сеннен шимдикиие къадар олгъаны киби, гизленип, сакъланып, севгиге ойнар белледиңъми? Ёкъ, янъыласынъ, достым. Я Гульджиандан айырылып манъа келесинъ, я да меним башымы азат эйлейсинъ. Мына шимди, шу ерде бир къараргъа келе де, манъа беян этесинъ. Этмедигинъдже, бугуньден, шу саниеден итибарен пармагъынънен биле озюме токъундырмам. Байрам куньлеринъ битти, мырзачыгъым. Паспортынъа «Виктория Мендеряеванынъ ходжасы» деп язылмагъандже, меним яныма огърама, весселям.

Вика, алсызланып, курсиге чёкти, пенджереде яткъан къутудан бир сигарета алды, тютетти.

— Энди кет, Шамрат.— Къызнынъ сеси аэнксиз, бом-бош эди.— Кет де, бир даа кельме. Телефон номеримни де унут.

— Сен, Вика, нафиле ерде мени о къадарлыкъ ашшалайсынъ. Шамратнынъ озю бу алымыздан тарсыкъмайдыр, дейсинъми? Аштансувдан кесильдим, геджелери юкълап оламайым... Гульджианнен... Кеткенинден бери бир мектюпчик язмады Меним де озюме яраша гъурурым бар. Тынч, нормаль яшайышымызгъа ильк эвеля о, Гульджиан, тепме эндирди, аилемизни хараплады.

— Не япкъан экен о? Ойнамагъа дегиль, ишине кеткен адам. Сен не, эвленгенде онынъ насыл зенаат эльде этеджегини бильмеген эдинъми?

«Бу къадыннен асыл лаф этмекнинъ чареси ёкъ. Прокурор, къаралайыджыдан бетер, хынзырнынъ баласы. Истесе, тили бал-шекер, истесе — зеэрден бетер...»

Ниает, Вика сигарыны чекип битирди, куллюкке нықътады, ама ериндеен къалкъмады. Ялт этип Шамратнынъ юзюне бакъты ве онынъ алельхусус худжур экенини сезди (ах, бу сезгир, мераметли апай юреги бармы!), шимди гудюрдеп йыкъылыр, деп къоркъты. Узанып, буздолаптан ачыкъ шишени алды-ве пиалагъа толдырып шарап тёкти.

— Отур, ич. Бир шей къапасынъмы?

Шамрат башыны онъдан-солгъа къакъытты, аякъ устюнде пиаланы тюпледи, елькесинен диваргъа таянды. Козьлери яшлангъан киби олды.

— Джанджал конец? Кирсек оламы шу?— Ашхане къапысына Жора сокъулды.

— Ана бир оксюз да. Къадынсыз къалгъан да манъа келе, милициядан къачкъан да. Кир, кир, не бакъып турасынъ?— мураджаат этти Вика Лебангъа.— Башыма бир фикир кельди, пайлашмакъ керек. Бу,— деди Вика Шамраткъа, пармагъынен Жораны косьтерип,— аз къалгъан адам ольдюреязгъан. Энди милициядан къачып юре. Меним эвим онъа сычан делиги олгъан. Мен оны ашатмакъ, ичирмек, милициядан гизлемек керек экеним.

— Шай, шай,— ырджайды Гриша.— Достлыкъ борджы.

— Э-э, джеэннемде корьдим ойле достларны. Сизлернен мен эм пьяницагъа, эм кяхпеге, эм арамтамакъкъа чевириледжегим. Эки куньден бери бир сатыр язып оламадым. Ишим къаланып ята. Шимди такси сымарладым. Бар да Шаматнынъ эвинде — мадам о бош экен, домалынъыз. Ичинъиз, ашанъыз, манъа десе, баш устюнде юринъиз, ама мени азат этинъиз. Экевинъизни де кореджек козюм къалмады.

— Догъру сёзге не етсин,— эллерини керди Лебан.

Виканынъ теклифи Шамратнынъ телюкели чапалангъан юрегине де мельэм олып къуюлды. Ер — истегенинъ къадар, учь одам бом-бош, бир озю джаны сыкъылып олер, бу Жора дегени гевезе адамгъа бенъземей, онынъле джанынъ сыкъылмаз. Викагъа исе о аселет эки-учь кунь корюнмез. Бираз сувусын, сагъынсын... сонъра озю къыдырып башлар.

— Яхшы, кетейик манъа,— деп разылыкъ берди о.— Топла, Жора аркъадаш, уфакъ-тюфегинъни.

— Бу бир дакъикъалыкъ иш,— козь къымды онъа Лебан. Талий оны, Гришаны, шу Гульджианнынъ дапресинден чыкъармагъа асыл истемей. Де алып барып Исмаильге къадай, де кетирип акъайына. Мына энди дживаннынъ эвине ёллай. Къысмет дегенлери шудыр даа. Къысметинъден ред этип оласынъмы асыл?

Вика телефон этмеге чыкъып кетти.

VI

Эркеклерни аткъаргъан сонъ, Вика бабасына телефон этти

— Алло, Касид Муляевич, селям, бу меним, Вика къызынъ. Шукюр, бир къарарым. Озюнъ насылсынъ, къан басымынъ шимди недай, гузельми, пек яхшы!— Вика бабасыны корьмегенине баягъы олгъан эди.— Мени корьген эдинъ? Къаерде я? Телевизорда? Э, саньат бойынджа бир-эки субет кечирмемни риджа эткен эдилер. Бир кере чыкътым, сонъ ред эттим. Айлакъ баш кутелер. Язгъан шейинъни кеселер, къырпычлайлар, динини-иманыны айдайлар.Эм де гевезелери чокъ. Текстни яз, тасдыкълат, рецензиягъа бер, репетициягъа бар, эки-учь кунь киносуретке тюш... Акъ бермеге кельгенде исе — сорама. Шимдими? Эбет, радио, газеталар ичюн къаралап турам. Ама башкъа ишке къол урмакъ ниетим бар. Нешрият, къол саньаты хусусында бир кучюк рисале язмакъны риджа этти ве сымарлады. Шимди шунынъле огърашаджам. Санъа телефон эткенимнинъ де себеби шу. Бир риджам бар. Манъа бир путёвкачыкъ керек. Иджат эвлеринден бириси. Олсын языджылар, киноджылар, архитекторлар, чалгъыджылар эви — кимнинъки олса олсын, тек отурып чалышмагъа шараит олсын.— Вика бир къач дакъикъа бабасынынъ дегенлерини динълеп отурды. Сонъра:— Яхшы, мен эвдем, беклерим,— деп трубканы ташлады.

Кучюк чемоданыны чыкъарды, ичине учь-дёрт китап, кягъыт, язув машинкасыны къойды, денъиштирмеге бир къат урба салды. Шу арада бабасы телефон этти.

— Алло, Вика,— деди о.— Ташкент дживарларындан бир шей тапып оламадым. Истесенъ, Къыргъызстанда Ыссыкъ-гольде ер бар. Яхшы пансионат. Айры коттеджлерде айры одалар. Сыджакъ сув ве иляхри уйгъунлыкълар. Ашлары да гузель дейлер. Зан этсем, бу санъа келишир.

— Къуда киби макътап отургъанынъ да не шу, баба? Ер бар, демек, кетем. Бир саат беклемеге такъатым ёкъ. Мен энди ёлгъа азырым.

— Айса, Ленин мейданына кель, путёвканы алырсынъ. Токъта, бир дакъикъа, мен самолётны бакъайым... А, мына, Фрунзеге он секиз къыркъта рейс бар. Шунъа етише билесинъ. Учюнджи кассада Маргарита Павловнаны сорарсынъ. О санъа билет такъыштырыр.

— Сагъ ол, бабашка! Сен олмасанъ, мен бу дюньяда не япар экеним, аджеба?!

—Касид Муляевич бир-къач дакъикъа сусып турды, сонъра:

— Етип баргъан сонъ телеграмма бер,— деди.— Мектюп де язып тур.

— Яхшы. Опем. Сагълыкънен къал, баба.

Вика чемоданыны алып, сокъакъкъа чыкъты.

Саат он секиз къыркъта ИЛ-62 лайнеры кокке котерильди ве Фрунзе тарафкъа ёл алды. Онынъ когертесинде Вика да учып кетмекте эди.

Шамратнен Григорий Лебан бири-бирине гъает уйдылар. Жоранынъ даа баягъы акъчасы бар эди (геологлардан хырсызлангъан парадан гъайры, о бабасынынъ да джебини яхшы къакъкъан эди). Ильк эвеля, олар буздолапны ичимликле толдырдылар, эт, ягъ, колбаса, пенир де алдылар. (Тюкянларгъа, базаргъа Шамрат озю чапа эди. Гриша аля даа гизлене, чыкъса, геджелери чыкъа, эв якъынында бираз доланып къайта эди). Онынъ бу гизленюви худжур корюнсе де, Шамрат ич де «Олян, шу ресторанда олгъан тесадюф котек бу адамны ничюн бу къадар къоркъузгъан? Бойле гизленмеге не аджет?— деп таадджипленмеди.— Демек, бир джиддий джинаетте къарышыкъ бу эриф?» Акъчасы бармы — гузель, сарф этейик, тили бармы — динълейик, кулейик. Аш, ичимлик бар — ашайыкъ, ичейик. Эвге таныш «тотайчыкълар»ны да чагъыра билемиз. Шамрат шимди юксек ёлдан ашагъы ич бир идаресиз учкъан машинагъа бенъзей. Эрте-кеч илле ёлдан сыптырылып чыкъаджакъ яхут бир шейге барып уруладжакъ... Ама бу оны асыл раатсызламай эди.

Вика онынъле кене кесен-кес лакъырды эткен сонъ, о учь кунь эвден чыкъмады, факъат бир аякъ тюкянгъа чапып барып келе, ишинде биле бир керечик корюнмеди. Дёрдюнджи куню ишханеге кельгенде, оны директоргъа чагъырдылар, ничюн прогул япкъаны хусусында анълатув кягъыты язмасыны талап эттилер. Шамрат, ит масхарасы олып, къабаатны бойнуна алды, шу учь куини отпускасы эсабына сайылмасыны риджа этти, бу ал баламнынъ хасталыгъы себебинден олды, энди текрарланмаз, деп ант-емин ичти. Бир сёзюне инанмаса да, директор оны аджыды, яхшы, прогулынъызны отпуска эсабына кечиремиз, деди. Ама бу къанунгъа сыгъгъан шей дегиль. Шунынъ ичюн биз сизни отпускагъа чыкъарамыз. Учь кунь эвельсинден. Акъчанъызны алынъыз, барып бир ерде бираз раатланынъыз да, къайтып кельген сонъ бу къылыкъларынъызны текрарламанъыз.

Шамрат отпускасыны алды. Элине пара тюшкенинен Викагъа телефон этти. Дефаларджа. Кимсе джевап бермеди. Сонъ бир франсыз духиси, Австрия къолчагъы, бир топ гуль сатын алды да, къызнынъ эвине ашыкъты. Бунынъле о, Виканен барышмакъ, мунасебетлерини онъламакъ истеди. Ама онъа кимсе къапыны ачмады. Вика эвде ёкъ эди. Бутюн кунь эв этрафларында тентиреп юрьди. Вика пейда олмады. Ахыр-сонъу къомшуларгъа мураджаат этмеге меджбур олды. Оларнынъ дегенине коре, къыз учь кунь эвель чемоданыны алып, чыкъып кеткен. Ама къайда кеткен, къачан къайтаджакъ кимсе бильмей. Бизге айтмады, дедилер.

Шамрат, къарпызы элинден тюшип, эвине къайтты.

Григорий Лебаннынъ тышкъы корюнюши сербест олса да, ичинден тарсыкъып башлагъан эди. Нидже вакъыткъадже о, аюв киби бу квартирада ятаджакъ? Сап-сагълам эриф къабир ичине комюльген киби... Эйиси, онъа бу диярны ташлап, узакъларгъа кетмек, дейик, тундра, тайга ичине барып синъмек керек. Бир-эки йылдан эр шей унутылыр, ятышыр. Языкъ ки, бабасы худжур адам, анаву Гульджиан киби шахслардан. Гриша, анасына бутюн олгъан шейни анълатты, бабайгъа тесир эт, деди, ама къарт папаз эсамесини биле окъумагъан. «Джинает эткен олса, милициягъа теслим олсын да, джезасыны алсын. Ятып чыкъса, бельки акъылы ерине келир, деген. Мен оны къорчаламакъ огърунда пармакъ-пармакъкъа урмам, джинает япкъан джезасыны алмакъ борджлы», деген. Ана ойле гъаевий адамлар да бар дюньяда, чюрип кетеджеклер.

Догъру, бу ерден кетмек лязим. Ама, биринджиден, весикъа керек. Паспорт. Диплом. Акъча. Чокъ акъча керек. Беш юзь-бинъинен битеджек шей дегиль. Къартий ярдым этер, эбет. Ама онынъ бергени не оладжакъ? Вика... Вика эсаптан тюшти. Эски мунасебетлерини хатырлап, Гриша онъа умют багълагъан эди, лякин бу фындыкъ да бош чыкъты. Кене бир хораз онынъ, Гришанынъ, огюни кесип кечти. Бу дефа мынаву Шамрат-Шурик деген быламыкъ. Тааджипли шей, баргъан-баргъан да, Гульджиан, Вика киби къызлар шойле махлюкъкъа севда олгъанлар. Неси бар экен онынъ, несине къызгъан шунынъ апайлар? Не дюльберлиги бар, не акъыл-идраги, не акъайлыгъы. Худжур шей бу — севги дегени.

Яхшы-ы. Акъча меселеси. Шамратнынъ эвине кечмек меселеси чыкъкъанынен, Григорий: «Яшасын, кене частым юрьди!» деген эди. Ама кельди, бакъты ве нафиле къувангъаныны анълады. Бу эрифнинъ арткъач шейи ёкъ экен. Анълашылгъанына коре, апайынынъ ёкълыгъындан файдаланып, эманет кассасында туткъан беш-он кумюшлерини де ельге савургъан. Шимдилик оны, Гришаны кемире. Зияны ёкъ. Борджлансын. Куню келир, Жора онынъ богъазына япышыр: «Къана, ашагъан-ичкенинъни одечи, достчыгъым». Къайда барааджакъ?

Озь ишини мукеммель бильген Жора Шамратнынъ эвини гузель тешкерип чыкъты, айры бир кягъыткъа акъча чыкъара биледжек бутюн шейлернинъ джедвелини тизди. Алтын-кумюш деген шей бу эвде бол дегиль экен: эки эски алтын купе, бир билезлик, эки юзюк, бир кумюш къушакъ (къартийнинъки олса керек). Яхшы, балабан килим. Буллюр савутлар, яхшы бир тон (Гульджианнынъки олса керек). Даа бир кучючик килим ве уфакъ-тюфек... Орта эсапнен эки бучукъ бинъге тартар. Ондан ярдымджыларгъа да бираз бермек керек олур... Пара кене азлыкъ эте биле. Ама бир де бир тюкянчыкъны абрасалар...

Баягъы тюшюнип-ташынгъан сонъ, Гриша бу фикирден къайтты. Ёкъ, бу олмай. Онынъ бойнунда шай да беш-алты йыллыкъ муддет асувлы, оны къабартып юрьмек не керек. Гриша Шамратнынъ шейлерине сонъунадже тиймез, эвеля йигитни ёлгъа салып, одюнчке бир-эки бинъ пара таптырыр.

Гриша сач-сакъал осьтюрип башлады (юнлю махлюкъ шимди кимсени тааджиплендирмез, мот шей). Къара козьлюк алдыртты. О, кунь бойы ята, тура, гимнастика япа, чай, къаве иче, китап окъуй, аш пишире, къыскъасы, озюни эглендирсе де, безе эди. Акъшам, Шамрат (онынъ отпускасы тез кечип кетти) кельгенинен ичкиджилик башлай. Сонъ «тотайлар» да пейда олалар. Ама актив табиатлы Жораны бойле вакъыт кечирюв къанаатлендирмей эди. Куньлерден биринде о язув столы башына кечти ве тюшюнджелерге далды. О шимди биревнинъ ахмакълыгъы ичюн къурбан кетеята. Шу дели къадын ахмакълыгъына барып, озюни къаядан атмагъан олса, не бар-бир шей ёкъ эди. Санки Жора онынъ этини ашайджакъ, кемигини кемиреджек эди. Борюми ёкъса о? Инсан баласы. Инсан баласында исе — инсан истеклери. Дерсинъ о къадын озю инсан дегиль. Инсанлыкъ япкъан олса, шимди о озю де хастаханеде мыргъасы чыкъып ятмаз, Гриша да бу алда сандыракълап юрьмез эди. Энди озюнден корьсин! Онъа яманлыкъ яптылармы, Жорадан да яхшылыкъ беклемесинлер.

Григорий Лебан янъы хынзырлыкъ ойлап тапты ве санагъа чыкъаджакъ артист киби эеджанланды, элини-элине уфкъалады. Сонъ кягъыт алды ве шикяет язмагъа башлады. Шамрат Къасимов адындан Геология-тедкъикъат Баш идаресининъ башлыгъы К. М. Мендеряев адына. Яхшы-ы копюртти. Эр шейни бир ерге обалады. (Акъташта боксит тапылгъаны хусусында онынъ хабери ёкъ, эм бу факт идареде де малюм дегиль эди), бу отрядда низам-интизам деген шей олмагъаныны, группа азалары колхоз отлакъларында ве къышлакъта ичкиджиликке берильгенлери ве умумен экспедиция башы Г. Къ. Къасимова озюнинъ коммунист деген улу адына иснат кетирген арекетлер себепчидир, деп язды о. Сонъра Гульджианнен Исмаильнинъ мунасе-

бетлерине кечеркен, ойле яланлар, ойле пусюрликлер тёкти ки, шашарсынъ. Шикяетнамени о шойле сёзлерле екюнледи:

«Урьметли достлар, аркъадашлар. Мен Сизге бу мектюпни язмакъ иле буюк бир джесарет косьтердим, бунынъле сиз де шу сааты белли бир чаре ве тедбирлер корерсинъиз де, къараны — къара, акъны — акъ, дерсинъиз, шу ань акъикъатны къорчаламагъа атылырсынъыз, деген умютте дегилим. Ама мен, чин совет адамы оларакъ, бойле писликлерге индемеден сейир этип отурмагъа асыл даянамайым. Эбет, Г. Къ. Къасимова — меним къарымдыр, огълумнынъ анасыдыр, биз онынъле он йыл къадар берабер яшадыкъ. Бу вакъыт девамында ондан мен чешит къурназлыкълар корьген, лякин бу къадарлыгъыны беклемеген эдим. О эм озь адыны, эм меним пак адымны чамургъа булгъады. Улу Ана сёзюне улу къадын-къызлар несилининъ адына леке тюшюрген бойле апайгъа мен нефрет беслейим. Ондан вазгечем. Сизлер насыл чарелер, насыл тедбирлер корьсенъиз, о Сизинъ ишинъиздир. Аризамнынъ 3 нусхасыны газета редакциясына ве дигер юкъары тешкилятларгъа ёллайым.»

Гриша Шамратны къымыкътыра берип, судгъа айырылув хусусында ариза язмагъа меджбур эткен эди. Энди шунынъ ичюн де къоркъмадан бу сёзлерни язды. Досты яхшы кейф алгъан вакъытта элине бу кягъытны тыкъса, къувана-къувана озь элинен кочюрир, имзалар да конвертке къойып ёллар. Жора Шамратны яхшы огренген эди.

Ойле де олып чыкъты. Шамрат шикяетнамени ишханесинде къалып озю машинкалады. Дёрт нусха. Учюни, дегенлери киби, учь адреске ёллады, бир нусхасыны озюне алып къалды.

Касид Муляевич элине бу кягъыт тюшкенинен шашты къалды. Узакътан олса да, о Къасимовлар аилесини бираз биле, акъайыны бир-эки дефа корьген, лаф эткен, къадыныны исе озю ишке алгъан, экспедициягъа тайин эткен эди. Гульджиан онынъ къызы Викален биркъач курс берабер окъугъанларыны, дост олгъанларыны да биле эди. Вика хасталанып институтны быракъты. Ама, Гульджиан, эвленген сонъ къыйын олса да, окъувыны девам этти. (Сонъки эки йылыны гъиябий факультетте битирди). Атик, ишкир къыз. Партия азасы. Ишини, хусусан геологияны джан-гонъюльден севе, онъа омюр билля садыкъ къаладжакъ шахс эди, гъалиба. Ама бакъ сен... Шейтан ёлдан ургъан бесебелли... Омюр о, эбет, кимнен олмай? Бир чарелер корип, меселени ятыштырайым, десе ,бакъ, бу адам не япкъан, акъылсыз эриф: аризасыны тек бу идареге дегиль, даа бинъ бир ерге ёллагъан. Шимди башларлар баш кутьмеге: не олды, не къалды, насыл тедбирлер корьдинъиз? Языкъ, Вика эвде ёкъ, олса, бар, бир лаф этип бакъса шу адамнен дер эдим, ама къызы узакъта, Ыссыкъ-гольде.

Касид Муляевич сабырсызлыкъле ода ичинде о якъкъа-бу якъкъа адымлады. «Ахмакълыкъ. Буюк ахмакълыкъ. Бир ахмакъ къуюгъа таш атар, юз акъыллы чыкъарып оламаз. Эльбет, кезинти, кейф чатув бар ерде иш олурмы? Ялан олса, догъмуш акъайы бойле шейлер язар эдими? Ель эсмесе япракъ тепренирми?..

Касид Муляевич секретарь къадынны чагъырды, аякъ устюнде турып, онъа эки кягъыт яздырды. Бири телеграмма, бири эмир.

Къушучаргъа ёлланылгъан телеграмма, Гульджиан Къадыровна Къасимова аркъадаш геология экспедициясынынъ башлыгъы вазифесинден азат этилерек, кери чагъырылгъаны хусусында эди. Онынъ ерине А. Т. Полетаев таинлене эди. Касид Муляевич эски дипломатик ёлбашчылардан эди, о Къасимованынъ не себептен иштен бошатылгъаныны телеграммада косьтермеди. Арткъач лаф — эшекке юк, дегенлер, къышлакъ еринде о къадыннынъ ады чыкъты демек, идаренинъ де ады чыкъты, демектир, таякъ къайтып келип, кене ёлбашчынынъ озюне ура биле.

Эмирде о тартынып отурмады. «Джемиетке уйгъунсызлыкъ, ах-

лякъсызлыкъ арекетлери, низамгъа риает этильмеюви себебинден, вазифе эда этильмегени ичюн...» ве иляхри сёзлернен толдырды ве шашкъан секретарь къадынгъа къарарны машинкалап, номерлемекни риджа этти, лякин шимдилик тахтагъа асманъыз, столынъызда тутып турынъыз, деди. Эмирни къарышыкълыкъ башлагъан вакъытта косьтермек нетинде эди. Дипломатиянынъ даа бир шекили. Ильк эвеля, озюнъни къорчаламакъ...

VII

Шамрат ишханеден чыкъты да, енгиль автомобиллер тургъан мейданлыкъта токъталды. Чантасыны ерге, аягъына таяндырып, чевречетке бакъты. Кунеш парылдай, ельчик эсе, япракълар къыбырдайлар, машиналар чапышалар, адамлар къаерлергедир ашыкъалар. Онынъ, Шамратнынъ исе энди ашыкъмагъа ери ёкъ. Шимдичик оны кадрлар болюгине давет этип, эмирге имза чектирдилер. Систематик суретте прогуллары... ишке кеч ве саргъуш алда кельгени... озь вазифесини эда этмегени... даа бильмем нелер япкъаны ичюн иштен азат этильгени илян этиле... Ана ойле, медений ве алидженап суретте...

«Эсап-къасапны бухгалтерияда япарсынъыз. Эки афталыкъ акъ алырсынъыз,—дедилер.— Биз чокъ айткъан, тенбилеген эдик, языкъ ки, динълемединъиз...»

Шамрат, терен кокюс кечирип, чантасыны элине алды, адамлар акъымына къошылып, башы бакъкъан тарафкъа кете берди. Бугуньки дарбе онынъ ичюн буюк янъылыкъ дегиль эди. О, саба почта къутусыны ачкъанда, газета арасындан сарымтыл кягъытчыкъ парчасы чыкъты. Бу суд повесткасы экен. Оны корьгенинен судгъа чапмакъ истеди, ама озюни тутты, ишке давранды. Андан телефон этти, не чагъыра бересинъиз шу мени, деп зорланды.

«Сиз айырылув хусусында ариза берген эдинъизми?— дедилер онъа.

«Эбет. Ама мени энди чагъырып акъыл къояджакъ олгъан эдилер. Дегенимден къайтмагъан эдим. Даа не?»

«Даа неси: апайынъыздан мектюп кельди. Сизинъ талабынъыз муджиби о разылыгъыны берген. О бириси кунь саат он беш отузда махкеме».

«Насыл махкеме? Къарынынъ озю олмаса насыл махкеме ола биле?»

«Мадамки, къарынъыз махкеменинъ онынъсыз отькерильмесине разылыкъ берди, демек, ола биле. Онынъ кельмеге имкяны ёкъ экен. Сизге ич бир тюрлю давасы ёкъ. Алимент де талап этмей. Мына мектюби, кельсенъиз таныш олурсынъыз. Сизни чагъыргъанымыз да шунынъ ичюн эди. Эм ярынгъа повестка алырсынъыз. Иштен кетмек ичюн весикъа.

Бу лафтан сонъ, ярым сааттен онъа иштен къувулгъаныны илян эттилер. Весикъагъа аджет къалмады.

Иште о кете, даа догърусы, оны адамлар акъымы алып кетмекте. Юзьлернен, бинълернен адам. Ама эр бирининъ насылдыр арзу-умюти, истеги, макъсады, туткъан иши бар. Факъат о, Шамрат, пуска киби бом-бош. Бармагъа ери, ашыкъмагъа иши ёкъ. Къарысы бар эди, ондан къуртылды. Баласы бар эди, гъайып этти. Анасына бенъзер къайнанасы бар эди, онынъ да юзюне тюкюрди, аякъ алтында таптады. Ишини гъайып этти, ит масхарасы олып къувулды. Оны севген екяне бир адам, Вика бар эди, оны да тонъюльтти, озюни терк эттирди. Не копеги бар, не мышыгъы. Факъат акъылдане акъылдашы, ялакъдашы — Григорий Васильевич Лебан, викинглерге бенъзер геолог, о да эвельки заман айдутларына бенъзей... Узун сач, узун сакъал... Узун лафлар, узун гевезелик... О Шамратнынъ богъазына ойле япышты ки, тур десе турсата, отур десе, отурта. Борджгъа бир бучукъ бинъ кумюш тапмагъа меджбур этти. Э-эй, о параны тапкъандже нидже чапычапкъалады Шамрат бичаре? Озьара ярдым кассасындан беш юз ал-

ды, о таныш-бу танышындан элли-юз кумюштен, ишдешлеринден, къомшуларындан о къадар акъчаны топлагъандже агъызындан-бурнындан къаҥ кельди. Ама о пезевенк шу бешерлик, онарлыкъ, йигирми бешликлерни сайып биле отурмады, джебине сокъты къойды, анасыны саттыгъымнынъ Рокфеллери. Бир-эки чаташкъан вакъытлары да олды, ама Жора оны ойнай-ойнай ерге урды. «Акъылынъны топла,— деп тенбиледи.— Менимле ойле шакъа кечмез. Меним парама ашамагъа-ичмеге, кейф чатмагъа бильдинъми — борджынъны одемеге де биль. Ама къоркъма, къара куньлерим кечтикче, бу сасыкъ паранъны къайтарып беририм. Факъат бираз сабыр эт.»

Омюри бойы даа кимсе Шамратны бойле алчакълатмагъан, акъаретлемеген эди. Башына энди шу да кельди. Эм не япсын, ютты, бетиндеки силекейлерни ялады...

О эп кете, къайсы сокъакъ бойлап къайда кете, ничюн кете озюнинъ де хабери ёкъ. Насылдыр, багъчачыкъ ичинде скемлеге отурып бираз раатланды, сонъра кене кетти. Бир вакъытта бакъса, чантасы ёкъ, анаву скемле устюнде унутып къалдыргъан олса керек. Лякин о кери къайтмады. Не керек онъа чанта? Не тащыйджакъ? Ташыйджагъыны ташып битирди. Бабасынынъ артындан кетсин, истесе...

Бир сокъакътан экинджи сокъакъкъа, ондан учюнджисине, Янъы шеэр, Навоий сокъагъы. Эски джува, ишчилер шеэрчиги... Аякълары эзильди, ёгъурылды, тамагъы къуруды, къурсагъы гъулдырап башлады. О нидже дефалар ашайт, сув сатылгъан ерлерден кечти. Ама токътамады. Эп кете берди. Дерсинъ, ненинъдир артындан къувалап етмеге ант эткен, емининни эда этмеге ашыкъа... Демек, о бириси кунь махкеме. Демек, энди эр шей белли, ачыкъ-айдын... Ярындан итибарен о бекяр, къарысыз... тьфу, Гульджиан — тул... Огъуллары, Тимурчыкъ, оксюз... Бабасы сагъ ола турып, оксюз... О-о акъылынъа, гъурурынъа не айтайым, бутюн беляларны сен чыкъардынъ, сен, сен, сен!.. Даа алименттен де ред эткен эмиш. Не алидженаплыкъ я?! Эбет, бир баланы бакъарсынъ сен, укюметтен де йигирми манат сыдырырсынъ. Менден алмагъа шей ёкъ. Топлап къойгъаным да ёкъ...

Насылдыр къыйыш-къонъгъур сокъакъларны айлана-айлана о кене шеэр меркезине келип чыкъты. Сыра-сыра тизилип гуль саткъан къадынларны корьди, козю огюне кене Вика кельди, Вика, бем-беяз бедени къабугъы арчылгъан банангъа бенъзер къыз. Вика... Оны расткетирмеген олса, бельки бу къадар терен чукъургъа тюшмез эди? Ким биле, русларда, домуз булгъаланмагъа батакълыкъ тапар, деген аталар сёзю бар. Керчек, Вика онынъ ичюн даима буздолапта ичимлик тутса да, ичмесине къаршы чыкъа тургъан... Вика... О, темизликни гъает севе эди. Саба турдымы — душкъа кире, акъшам ваннада чайкъанмагъандже тёшекке ятмай тургъан... Онда олгъан шампунь, сабынлар... Ваннадан сонъ сачларыны фэннен къурута, кремлернен сюртине, сонъра эв джыйыштырмагъа тутуна эди. Савут-сабаны, мебельни, полларны балкъылдатып сюрте, лезетли къаве пишире, куньде илле учь-дёрт саат машинка башында отура. Шамрат кедер этсе, элине китап туттыра, окъу, деп зорлай эди. О исе китапны ала, ача, ята да юкълай къала эди. «Бакъ, бу алда сен кене маймунгъа чевирилирсинъ, деп куле эди Вика...

Шамратнынъ къулагъында балабан бир къонъыз донъгъылдагъан киби кельди. Устюне къонгъандыр, беллеп, о ерини-бу ерини къакъты, донъгъылды де эксильди, де артты, дерсинъ бирев о къонъызны йипке багълагъан да, башы узеринде айландыра.

Онынъ ой-фикири къачты, озюне динълене башлады. Шу ань сокъакъ бойлап «Аджеле ярдым» машинасы кечти. Онынъ выйылтысы Шамратнынъ къулагъындаки донъгъылдыны кести, ама озюнинъ инълевини къалдырды: «Ой-й-й-й!» Шамрат саатына бакъты. Алтыны кече. Козюне инанмады, саатни къулагъына кетирди. «Чыкъ да кет, чыкъ да кет, чыкъ да кет!»— урулды онынъ къулагъына сес. О--ой-йй-й-й! Чыкъ да кет ,чыкъ да кет! О-о-й-й-й-й!

Шамрат къамачавгъа къалгъан борю киби шашмалады, чевре-четке бакъынды. Сонъ кесен-кес бурулып, скверининъ ичерисине кирди. Анда адам аз, машина ёкъ, кимсе онъа бир шей деялмаз.

— Ака, гуль алынъ!— Онынъ алдына яш къызчыкъ чыкъты. Озю Шамраткъа гульдесте узата, озюнинъ козьлери гъадап-нефреттен парылдайлар. «Санъа гуль дегиль, кубре туттырмакъ керек!» деген сес ишитиле къулакъларына ичинде. Тааджип шей, къыз агъызыны ачмай, ама онынъ бутюн дегенлерини Шамрат гузель ишите. Ёкъ, бу ерден къачмакъ керек, къачмакъ!..

О чапа-чапа ёлакъларны бир айланып чыкъты, сувы шырылдап акъкъан арыкъ бойында токътады. Арыкъ сувы: «Сув ичме — пиво ич, пиво ичме — шарап ич, шарап ичме — ракъы ич, ракъы ичме — зеэр ич!»— деп шырылдай эди. Шамрат эки элинен къулакъларыны къапатты. Ама давушлар гъайып олмадылар, аксине, тенини титретип, чокътан вефат эткен Февзие тизесининъ таныш сеси янъгъырады. О эм агълай, эм такъмакълай эди: «Ва-а-ай, ба-лаа-а-ам, Шамра-а-ат, бала-а-чыгъы-ы-ым! «Озюнъни харап эттинъ де, бизни де масхара эттинъ, вай не япайым да не эйлейим!»

Шамратнынъ артыкъ даянмагъа меджалы къалмады, о, артындан къутургъан копеклер къувгъан киби ериндеп сыптырылды, адамларгъа уруна-сюрюле чапты, дивары джамлы бина къаршысына келип чыкъты, бунынъ кафе экенини хатырлап ичери сокъулды.

Къулакъларны сарсытыджы музыка чала. Зал ичинде чешит ренкли ярыкъ балкъылдай. «-ва-ай, ба-ла-а-амм!»— деп инълей труба сеси. «Чыкъ да кет! Чыкъ да кет!»— думбирдей барабан. «Ма санъа! Ма санъа!»— гудюрдей онынъ бакъыр чанакълары.

Шамрат, борангъа къаршы кеткен адам киби, ерге энкейип, ичимликлер сатылгъан кошеге тараф кетти. Залдаки бутюн адамлар нефретле онъа бакъалар белледи о.

— Бир стакан коньяк,— деди о, ниает, сатыджы къадыннынъ къаршысына барып. Акъчасыны тахта устюне ташлады. Стаканны бир котергенде тюпледи.— Бир даа толдырынъыз,— деди тааджиптен агъызы ачылгъан сатыджыгъа. Шамрат оны да ичти. Сонъра озюне динъленип бакъты. Банаки чешит сеслер энъына энди къарышып, чатышып келип урула эдилер. Шамрат, сатыджы къадынгъа бинъ ялварса биле, о артыкъ онъа бир ютум ичимлик сатмайджагъыны анълады ве залнынъ узакъ кошесинде бир бош ерчик тапып отурды. Официант къадынгъа эки юз грамм коньяк иле бир шише шарап сымарлады. Сигар якъаджакъ олып джебине далды. Тапмады. Ама элине насылдыр бир джам къутучыкъ илинди. Чыкъарып, козьлерине якъын кетирип бакъты. Бу — сонъки кере Виканынъ эвинде олгъанда, алып джебине къойгъан кескин юкълатыджы илядж эди. Шу быджагъыны о чокътан киймеген эди. Бакъ сен, джебинде ята экен. О исе нидже геджелер юкълаялмай тёшеги ичинде фырланып чыкъты. Барып бир юкълайым бааре, деп апларны авучы ичине алды. Энди юкълар о, яхшы юкълар...

Официант къадын сымарышны кетирди. Кетирди ама, банаки выйылты кене башлады.

«Ва-а-а-ай-й, бала-а-а-м, Шамратчы-ы-гъы-ы-ы-ым!..»

«Тур да кет, тур да кет!»

«Копек! Масхара!».

«Сув ичме — пиво ич, пиво ичме — чиркеф ич!..»

Артыкъ бу эзиетнинъ артыны кесмек лязим. Не маразлынъ шейи бу! Адам ольдюрдими о, биревни абрадымы, ашыны-сувыны алдымы! Не япса — озю озюне япты. Етер выйылтынъыз, деф олунъыз!

О тили устюне эки-учь ап ташлады, коньякнен ичип йиберди. Ёкъ, файда бермеди. Къана бир сакин, тынч кошечик тапса да, домалса, бир морда корьмесе, бир давуш ишитмесе, бу выйылтылардан къуртылса! Ама къайдан алсын ойле кошечикни?!

О кене джебине далды. Стол башындаки къомшулары онъа дикъ-

къат этмей эдилер. Истесе, чатлап-патлап ольсин, озьлери иле мешгъуллер.

Шамрат авучыны иляджнен толдырды да, эписини агъызына атты, артындан шарап ичти. Кене онъа дикъкъат эткен олмады...

Бираздан о тентир-ментир аякъкъа къалкъты, кёр киби къапыгъа тараф ынтылды. Онынъ къып-къырмызы козьлеринден козьяш инджилери тыгъырып, ичине баткъан янакъларыны сылата эдилер...

Къаршысына расткельгенлер онъа ёл бере, «яхшы тойгъан бабай!» деп кулелер. Керчектен де о шимди алтмышны кечкен бабайгъа бенъзей эди.

Шамрат, бинанынъ артына айланды, озюни къаранлыкъ чалылар арасына урды. Бир къач адым даа юрьди, сонъра «гурс!» этип юзюкъоюн ерге серильди. Насыл йыкъылгъан олса, шай да ятып къалды...

Танъатарда оны, скверни айланып чыкъмакъта олгъан милиция наряды тапты. Саргъуш беллеп, янына бардылар. Бири онынъ башы устюне эгильди, элини тутып бакъты.

— Э, бу эрифке бизден энди файда ёкъ,— деди.

— Не олгъан я?

— Кечкен энди. Къатып да етиштирген.

— Эй, бичаре эй. Не худжур олюм я — ёлда йыкъылып ольмек. Озю дюрюст адамгъа бенъзей. Эвде аилеси беклейдир гъарипин. Юреги зайыф олса керек...

Албу исе онынъ энди не эви, не баркъы, не аилеси бар эди. Айны шу куню Гриша онынъ квартирасындаки козьге корюнген бутюн эшьяларыны саттырып, ярын ёлгъа чыкъмагъа тедариклене эди.

— Айды, неси зайыф экенини экимлер анык̣ъларлар,— деди бириниджи милиционер.— Сен бар, болюкке хабер эт, машина ёлласынлар.

Кечингенининъ янында не парасы, не весикъасы бар эди. Оны машинагъа юклеп, догъру морггъа алып кеттилер. Джесет анда, шахсы анык̣ъланылгъандже, эки-учь кунь ятты...

VIII

Къушучаргъа апансыздан бирининъ артындан бири, эки кягъыт келип чыкъты.

Бириниджиси суд повесткасы эди. Конверт ичинден уфачыкъ мектюп де чыкъты. Оны судья Мирзаахмедов деген киши имзалагъан. О, Гульджианнынъ акъайы Шамрат Къасимов судгъа апайы Гульджиан Къасимовадан айырылув хусусында ариза ташлагъаныны хабер эте, Шамратле субет отькерильгенини, лякин аризаджы озь ниетинден къайтмагъа ред эткенини бильдире, эгер о, Гульджиан Къасимова кельмеге имкян тапса, келип, махкемеджи иштиракинде ходжасыле барышув ёлларыны арасалар яхшы олур эди, дениле эди. Келип оламаса, мектюп язып, хабер этсин. Озь къарарыны бильдирсин.

Гульджиан, акъайынен илле бойле бир шейге огърайджакъларыны ичинден дуя эди. Мадамки, Шамрат бу ишни озю башлагъан, сонъунадже тюшюнип-ташынгъандыр, берабер яшап оламайджакъларыны анълагъандыр. Истесе, барсын ойле олсын.

Гульджиан къалем, кягъыт алып, Мирзаахмедовгъа мектюп язды (онынъ мундериджеси окъуйыджыгъа малюм), лякин ишлери энди айырылувгъа келип къадалгъаны хусусында кимсеге, атьта анасына биле агъыз ачмады.

Бу меселе анык̣ъланылды дегенде, жап экинджиси чыкъты: Мендеряевнинъ телеграммасы. Бу, Гульджианны акъайы айырылмакъ истегени хаберинден зияде шашырды ве тааджиплендирди. Мирзаахмедовнынъ повесткасы ве мектюби конверт ичинде кельген, онынъ не экенини кимсе анъламагъан, дуймагъан эди. Затен бу кичкенечик койчик ичинде телеграмма гизленип олурмы? Бир дакъикъа ичинде онынъ мундериджеси эр кеске, шу джумледен, эльбет, анасына, Исмаиллерге, экспедиция азаларына малюм олды. Кимсе бир шей бильмей, анъла-

май, Гульджианнынъ озюнден сорайлар, о исе омузларыны къысмадан башкъа бир шей бильмей.

Гульджиан артыкъ не япаджагъыны бильмегенинден, отряд партия топлашувыны чагъырды (алты адамнынъ алтысы да коммунист), онъа колхоз партия тешкилятынынъ секретарыны (Исмаильни), колхоз реиси Таджихановны, кой совети реиси Хайдаровны да давет этти. Топлангъанларгъа телеграмманы окъуп илян этти, шу дакъикъадан экспедиция башы вазифесини бойнундан алгъаныны айтты да, «Мына, ишлер шойле,— деп екюнледи.— Сиз не дейсинъиз? Не къабаат эйледим, не янълыш яптым, озюм де бильмейим. Сиз бильсенъиз — айтынъыз, мен динълемеге азырым».

Чыкъышта булунгъанлар айны ашагъыдакини айттылар.

А. Т. Полетаев: «... бу буюк бир ахмакълыкътыр! Экспедициянынъ акъикъий ёлбашчысы тургъанда, мен отрядны къабул этип оламайым. Не десенъиз, денъиз, мен шахсен бунъа къаршым. Нокъта! Ариза язып кетсем — кетерим, ама бу акъылсызлыкънен разы оламам!»

В. В. Вайдес: «... зан этсем, меселеде янълышлыкъ олгъан. Къызматабанлыкъ ярамаз, Саша. Лаф кимнинъ ёлбашчы олувында дегиль. О къадар мешакъкъатлардан сонъ ишимиз энди козьге корюнип башлагъанда, бу меселенинъ пейда олувы — умумий вазифемизнинъ тамырыны балталамакътыр. Биз бунъа ёл бермемиз».

Б. Т. Таджиханов: «... керчектен де, анълашылмагъан, тааджипли шей. Отряд тер тёкип ишлесе, мувафакъиет эльде этсе де, тешеккюр ерине онъа къаршы бойле чыкъыш япылсын! Бунынъ тюбинде бир мана бар. О бизге малюм дегиль. Ильк эвеля, оны бельгилемек керек. Буны исе факъат анда, Баш идареге барып аныкъламакъ мумкюн. Меним шойле теклифим бар: Гульджахон Къадировна аджеле суретте Ташкентке кетмек керек. Кетип олурсынъызмы, Гульджахон?»

Г. Къ. Къасимова: Эбет, башкъа не чарем бар? Къыйын олса да, кетерим даа.

Б. Т. Таджиханов: Ярдымджы берейикми янынъызгъа?

Г. Къ. Къасимова: Ёкъ, ёкъ, керекмей. Озюм...

Б. Т. Таджиханов *(сёзюни девам эте):* Бу бир. Экинджиден, партия топлашувы къарарына бинаен, отрядгъа вакътынджа Александр Тимофеевич Полетаев ёлбашчы тайинлене. Бу тедбир экспедициянынъ озь ишини токътавсыз девам этюви ичюн зарурдыр. Лаф-сёз кесилип, шу челелер амельге кечирильсе, мен яхшы олур беллейим...

Къараргъа келинди:

1. Г. Къ. Къасимова аркъадаш Ташкентке, Геология-тедкъикъат Баш идаресине ёлланыла.

2. Онъа отряд партия топлашуву протоколынынъ бир нусхасы бериле. О, Акъташта тапылгъан боксит нумюнелерини де алып кете.

3. Уйкен геолог А. Т. Полетаев вакътынджа отряд ёлбашчысы оларакъ тайинлене.

Къарар бир агъыздан къабул этильди.

О куню эки сааттен сонъ, акъшам, Исмаиль Гульджианны озь машинасынен демирёл станциясына алып кетти, поездгъа отуртты. Гульджиан область меркезине поезднен, андан Ташкентке самолётнен учаджакъ эди.

Эртеси куню, саба саат докъузны йигирми эки дакъикъа кечкенде, Ташкентте Геология Баш идареси бинасына бир къадын кирип кельди. О, саде кийинген, бираз акъсай эди. Череси солгъун, чырайы къачыкъ. Элинде чанта.

Экинджи къаткъа котерильди ве буюк арифлернен «КЪАБУЛХАНЕ» деп язувлы мешин ортюли къапы къаршысында токътады. Нефесини онълады, сонъра ичери кирди.

— Багъышланъыз, сизге ким керек?— деп сорады башыны машинкадан котермеден секретарь къадын.

— Мендеряев, Касид Муляевич.

— Бугунь къабул куню дегиль. Не ишинъиз бар эди?

— Шахсий ишим.

— Шахсий ишлернен о джума куню къабул эте. Бугунь зарур ишлернен мешгъуль.

— Меним ишим де зарур.

— Фамилиянъыз не? Невбетке язайым. Джума куню келирсинъиз.

— Фамилиям Къасимова. Гульджиан Къадировна Къасимова.

Секретарь къадын апансыздан шамар ашагъан адам киби, сескене тюшти: Къушучаргъа ёлланылгъан телеграмма да, столнынъ чекмеджесинде папка ичинде яткъан эмир де, онынъ къолундан кечкен эдилер.

— Касид Муляевич...— О аякъкъа къалкъты ве Гульджиангъа тикилип бакъты.— Иши пек чокъ... Токътанъыз, мен шимди сорайым да...

О, тезликле ичери кирип кетти. Ама Гульджиан да онынъ кери къайтып чыкъмасыны беклеп отурмады. Къапыны шиддетнен итеп, босагъадан атлады.

Мендеряев «Т» арифи шекилинде ерлештирильген кениш столлар артында отура эди. Онынъ къаршысында секретарь къадын, артына бакъына-бакъына нелердир сёйлей эди.

Гульджиан теклиф беклемеден, индемейип догъру барып, Мендеряевнинъ сагъ тарафындаки скемлелерден бирине отурды. Секретарь онъа худжур назар ташлап, чыкъып кетти. Оны корьгенинен чырайы сытылгъан Касид Муляевич бираз вакъыт пармакъларыны столгъа чертип отурды да, сонъ башыны котерди.

— Сонъ? Динълейим?

— Екъ, динълейджек меним,— деди Гульджиан, стол устюне телеграмманы ташлап.— Бу филькинаме къайдан келип чыкъты, сиз манъа анълатмакъ борджлысынъыз, Мендеряев аркъадаш. Даа беш коммунистнинъ де талабы шу.— О энди Мендеряевнинъ къаршысына партия топлашувынынъ протоколыны чыкъарып ташлады. Касид Муляевич, бу да не дер экеч, протоколны аджеле элине алды, окъуп башлады. Чырайы даа да сытылды, гонъюли хошнутсызланды. «Тактикасында бираз янълышмадымы экен о? Эльбет, телеграмма ве эмир меселесини партия бюросы секретары, ерли комитет реисинен меслеатлашып япмакъ керек эди ама, я вакъыт зыкъарлы эди де... Затен, ашыкъты, гъалиба бираз, къызматабанлыкъ япты. Лякин о шикяет де оюнджакъ дегиль де я? Булар, эбет, топлашып, биз яхшымыз, деп тирелирлер. Артыкъ не япсынлар? Ким мен къабаатлым, дер? Бутюни бир йипнен багълылар. Языкъ ки, озь ёлларына колхоз ве кой совети реислери киби адамларны, атьта парторгны да джельп эткенлер... Токъта-токътачы, бу Исмаиль дегени анаву шикяетте язылгъан адам олмасын? Ана санъа хияр, парторг дениле де! Я о хусуста ветеринармы, зоологмы, бильмем не мараз, деп язылгъан эди де?!

— Мында,— деди эеджаныны гизлемек ниетинде басыкъ сеснен Мендеряев, пармагъынен протокол кягъытларыны тюртерек,— мында насылдыр боксит нумюнелери хусусында анъыла. О да насыл къартоп?

— Къартоп дегиль, боксит!— деди Гульджиан кестирип.— Бизлернинъ еди ай ишлеп, тедкъикъат этюв нетиджесинде тапылгъан боксит оджагъымызнынъ нумюнелери.— Шай дер экеч, дживан чантасындан нумюнелерни чыкъарды, данъгъырдатып стол устюне къалады.

— Я боксит тапкъан экенсинъиз, биз буны ничюн бильмеймиз?— ачувланаджакъ олды шашкъан Мендеряев.

— Сиз, озюнъиз геолог оларакъ, яхшы билесинъиз, Касид Муляевич, нумюне тапмакънен оджакъ ачмакъ арасында буюк фаркъ бар. Къаяларны патлатып ачып бакъмакъ, этрафлыджа тедкъикъ этмек... Рапорт язмакъ къолай ама, янъылмакъ да бир шей дегиль. Ондан гъайры, экспедиция вазифесине аит олмагъан гонъюльсизликлер де кедер эттилер, ишни боздылар...

— О да насыл гонъюльсизликлер?— Мендеряев аман шикяетнамени хатырлады.

— Бу суальге мен джевап бермеге истемейим,— деп кестирди

Гульджиан.— Бунынъ шимдилик ишке алякъасы ёкъ. Кереккенде айтарым. Мен шимди мени не эсаста иштен бошаткъанынъызны бильмек истейим.

— Э, яхшы. Айса, мына окъунъ.— Мендеряев столнынъ чекмеджесинден учь бучукъ сайфе машинкалангъан шикяетни чыкъарып онъа туттырды. Сонъра, озю не япаджагъыны бильмеден, чанъ дёгмесини басты, шу ань къапыда корюнген секретарь къадынгъа:— Эки чай кетиринъ,— деди.

Гульджиан дикъкъатле аризаны окъуй башлады. Онынъ череси джиддий ве эджансыз эди. О аризанынъ ильки сатырларыны корерркен, шу ань ель къайдан эскенини анълады. Эбет, бу иш Григорий Лебаннынъ иши. О пис аля даа милиция къолуна тюшмеген экен...

Гульджиан аризанынъ сонъки сайфесини ачкъанынен, энъ ашагъыда, ири арифлернен язылгъан фамилияны, имзаны, сонъра адресни корьди, эллери къалтырап кетти. Козьлери яш толды. Шикяетнаменинъ сонъуна чыкъмадан столгъа ташлады. Явлугъыны козьлерине басты.

Энди онъа бутюни малюм олды. Айры-айры йип парчалары бирибиринен къурашып, бутюн бир сыджымны асыл эттилер.

— Чай... Мына чай...— деген сес чалынды Гульджианнынъ къулагъына Лякин о бунъа итибар бермеди.

— Акъайымнынъ имзасы, керчек,— деди сонъра.— Озюнинъ бутюн язгъанларына озю инана-инана язгъаны белли. Ама бу кягъытны язгъан адам о дегиль.

— Я ким ола биле?— Къасид Муляевич стол артындан чыкъып, Гульджианнынъ янындаки скемлеге келип отурды.— Чай ичинъ.

— Отрядымыз тизильген маальде, хатиринъизде олса, сиз бизге бир адамны тевсие эткен эдинъиз.

— Хатиримде,— баш саллады Мендеряев. Вика: «Бир серсем эриф бар, оны бир де бир группагъа ишке къошып йиберсе», деп риджа эткен эди о заман. Къасид Муляевич, эльбет, онынъ риджасыны ерине кетирген эди.— Лякин фамилиясыны унуткъаным.

— Лебан Григорий Васильевич. Язса, буны факъат о яза биле. Меним акъайым не группа азаларыны, не Къушучар къышлагъынынъ бир адамыны таный. Бойле шейни язмакъ ичюн исе, ялан олса да, келишкен фактлар, адамларнынъ ады, фамилиясы, сой ады, мутехассыслыгъыны, ерлернинъ адыны бильмек керек, догърумы?

— Догъру. Лякин о Лебан дегенинъиз буны ничюн япаджакъ? Бундан онъа не файда?

Гульджиан омузларыны къысты.

— Телефонынъыз чалышамы?— деп сорады о джевап ерине.

— Чалыша,— деди таадживленген Мендеряев.

— Шай исе, Къасид Муляевич, мен кеткен сонъ Республика милиция адресине телефон этинъиз, о адам хусуста бу суаллерни беринъиз. Анда оны яхшы таныйлар. Зан этсем, оны корьмеге чокътан авес этелер.

Гульджиан еринден къалкъты, бир къач адым къапы тараф юрьди, сонъра токъталды.

— Керексем, мен эвде олурым. Бюллетеним бар. Ишанам ки, Баш идареде махсус комиссия тизилип, бу аризадаки фактлар темелли тешкерилир. Мен озюмни акъламагъа тырышып, пармакъ-пармакъкъа урмам. Комиссия меним къабаатларымны тасдыкъламакъ борджлы. Чюнки, къанун боюнджа, атьта джинаетчи биле онынъ къабааты махкеме тарафындан тасдыкъланмайынджа джинаетчи деп сайылмай. Мен джинаетчи дегилим. Мен партия адамым. Коммунистим.

— Биз... бельки... бу ишни...—«бастырырыкъ», «ятыштырырыкъ»,— дейджек эди Мендеряев, лякин тили айланмады. Гульджиан исе о айтмадан онынъ не дейджегини анълады, сёзюни больди:

— Мен сизни аджыйым, Къасид Муляевич,— деди.— Тез къартая-

сынъыз. Тез-тез пенсиягъа чыкъынъыз, ёкъса эски усулларынъыз сизни йыкътырырлар, турамазсынъыз...

Нидже айлар эвде олмагъан олса да, Гульджиан эвге ашыкъмады. Не япаджакъ анда? Чевирильсе — Шамратнынъ изини, тюсюни кореджек, кене асабы къозаджакъ, эеджанланаджакъ, агълайджакъ. Акъшам, эльбет, истер-истемез корюшеджеклер. Сонъки лакъырды оладжакъ. Сонъра о, Гульджиан, я къомшуларгъа я да бир де бир танышына барып ятар. Шамратнен энди бир сачакъ тюбюнде биле олмагъа истемей.

Шеэрни бираз айланмакъ къарарына кельди. Сагъынгъан. Адам чокъ. Мот урбалар: беяз ве мавымтыл джинсилер, «сафари» антерлери, атлас, хан-атлас, платформа аякъкъаплары... Дерсинъ — байрам. Шенъ черелер, кулькю, шамата. Эр адымда аш пише, нелердир сатыла. Э, Ташкент даима — къыш-язы берекетли, шенъ, мераметли шеэр эди. Онынъ эр куню байрамдыр. Шимди де, эльбет, ойле...

Сокъакъ бойлап ашыкъмадан, енгильден акъсап (кимерде бир аякълары даа фена агъырып башлайлар), адымлар экен, о айны шойле кунешли, байрамгъа бенъзер, ренклер иле толу эеджанлы бир кунни, Шамратнен таныш олгъан кунюни хатырлады.

ОДО янындан кечерек, о скверге келип чыкъты. Аякълары сызлап, агъырып башлады. Чокъ юрьменъиз сакъын, сыныкълар даа яхшы пекишмеди, деп тенбилеген эди оны эким. «Керчек айткъан, гъалиба, шай девам этеджек олса, янгъан экен чырагъым! Касид Муляевич иштен къувып оламаса да, иштен кетмек керек оладжакъмы, не мараз?»

О сквер ичине кирди, бош скемле тапып, аякъларыны узатып, отурды, юзюни муляйим кунеш нурларына тараф тутты...

Эгер Гульджиан бу ерге дёрт-беш саат эвель келип, анаву джам диварлы кафе къаршысына барып отургъан олса, мазаллы-мазаллы эки санитар кимнидир машинагъа юклегенлерини корер эди. Эгер мерагъы уяныпк, якъынджа барса — шу адам онынъ акъайы Шамрат экенини билир эди.

Шимди исе сквер тынч-сакин, кунеш нурына батып ята эди. Балачыкълар чапкъалашалар, коше-кошеде севдалар отуралар, къушлар нагъмеси янъгъырай...

Гульджиан терен кокюс кечирип, еринден турды. Айды, бугуньге етер. Акъшам оны даа Шамратнен оладжакъ агъыр лакъырды беклей...

Ама Гульджиан янъыла эди. Бугунь оны даа бир сынав беклей эди.

Озь кварталынадже о маршрут таксинен барып чыкъты. Тюкянгъа кирди, отьмек, ягъ, шекер алды (Шамраткъа ишанч ёкъ, озюне бир чай биле къайнатып ичкенлерден дегиль), сонъра яваш-яваш эвлерине тараф юрьди. Эв огюнде скемледе къарылгъачлар киби тизилишип отургъан къартийлернен селямлашты, юкъары котериле башлады. «Бу ишсиз ошекчилер бармы?— деп тюшюнди о.— Кечкен-кельгенни рентгенден кечирген киби бакъалар. Ёкъсам мени танымадыклармы шу? Бир худжур-худжур бакътылар, дерсинъ мен озь эвиме дегиль, бильмем не ерге кельгеним...»

Албу исе, о эв огюнде бираз токъталгъан, къартийлернен лаф ачкъан олса, баягъы бир шейлерден хабердар олур эди.

Лякин Гульджиан ашагъыда токъталмады, озьлерининъ бешинджи къатына котерильди, анахтарынен къапыны ачып ичери кирди, аякъкъапларыны чыкъарды, папучларыны кийди, орта одагъа кечти...

Стол устюне пусюр чанакъ-чёльмек обалангъан, ашайт къалымтылары, бош шишелер, пол кирли, тапталгъан... Къаршыда, диван артындаки килим ёкъ.

Гульджиан, «озь эвиме кирдимми шу асыл, янъылмадыммы?» деген киби арткъа чевирильди, кене о ян-бу ян бакъты. Ёкъ, озь квартирасы. Ама... сервантнынъ устюнде пармакъ къадар тоз, ичи... бом-бош, буллюр савутлар, ашайт ве чай сервизлери къайдадыр, ёкъал-

гъанлар. Буллюр люстра ерине адий тельге илинген лампачыкъ салланып тура.

Гульджиан ятакъ одасыны ачты. Кровать артына асувлы кичкене килим де ёкъ. Орьтю де. «Шамрат эвде олмагъан олса, квартираны абрагъанлар»,— деп тюшюнди Гульджиан, шифоньерни ачаркен. Онынъ ичинде де козьге корюнген бир шей къалмагъан.

Гульджиан кабинет тарафкъа юрьди, къапыны ачты... Анда, диван устюнде, чот сакъалыны тавангъа тиклеген ят бир адам юкълай эди... Язув столы янында къара чемодан, спортчылар котерип юрьген мавымтыл чанта. Насылдыр ёлджу... яхут бир де бир мусафир кельгенми? Шай олса, ана корь масхаралыкъны...

Гульджиан, ичери кирмеден, сакъаллы адамгъа тикилип бакъты. Лебан! Ич шубе олмакъ мумкюн дегиль — диван устюнде яткъан адам Григорий Васильевич Лебан эди.

Гульджиан яваш къапыны орьтти, орта одагъа чекильди. Анахтар... Мадамки, Шамрат бу езитни эвге алып кельген, онынъ меслеатларынен иш туткъан, демек ондан квартиранынъ анахтарыны да гизлемегендир...

Сервантнынъ ичини, стол устюни бакъты (эр итималгъа къаршы ондан элине аш пычагъыны алды). Ама анахтар ёкъ. Къайда ола биле о?

Кабинетнинъ къапысыны аралыкъ этип, язув столыны козьэтти. Анда да ёкъ.

Кери чекильди. Ашыкъмадан, нефесини онълап, ода ичини сюзип чыкъты. Онынъ юрегинде ич къоркъу ёкъ эди. Эгер шимди о явуз, кабинеттен турып чыкъкъан киби олса, о, Гульджиан, озю ольсе олер, ама оны да мындан сагъ чыкъармаз. Онынъле эсаплашув вакъты кельди, этмишлери ичюн джевап тутмакъ борджлы...

Онынъ назары диван устюнде букленип къоюлгъан беяз костюмге тюшти. Шаматта бойлеси ёкъ эди. Демек бу урба — Лебаннынъки. Бакъ сен оны, хаинни, хырсызлыкъ парагъа фирмалы чул-чубур да алып етиштирген...

Аякъ уджунда барып, костюмнинъ быджагъыны алды, джебини тешкерди. Анахтар ёкъ. О, штаннынъ сол кисесинден чыкъты.

Яваш-яваш юрип, софагъа чыкъты, къапыны ачты. Тышарыгъа чыкъып къапыны килитледи, лякин анахтарны тешикте къалдырды. Эр тесадюфке къаршы. О хынзырдан не десенъ беклемек мумкюн. Запас анахтар да азырлап къоя биле.

Сонъра Гульджиан дёрдюнджи къаткъа тюшти, телефоны бар къомшуларнынъ къапысыны къакъты. Эки дакъикъадан о телефон янында эди.

— Алло! Милицияmы?— деди.— Аджеле суретте адам ёлланъыз. Меним квартирамда телюкели джинаетчи къапавлы. Тез олунъыз, о уяна биле. Ёкъ, дейим де, юкълап ята. Нелер эйлегенини сонъ билирсинъиз. О хусуста къыдырув илян этильген эди. Лебан. Григорий Васильевич Лебан.

Еди дакъикъадан учь милиция хадими иле берабер, олар ичери кирдилер. Лебан аля даа юкълап ята эди. Уйкен лейтенант онынъ башы уджуна кечти.

— Гражданин, турынъыз!

Гриша козьлерини ачты, бир къач сание формалы адамларгъа тикилип бакъып ятты да, сонъра ырджайды.

— А-а, келип таптынъыз, демек.

О турып диван устюнде отурды, шу анъ Гульджианны эследи.

— Гульджиан Къадировна?— тааджипленди.— Сизни насыл еллер учурды я мында? А-а, анълашылды...— Кене ырджайды.— Сизге къойылгъан тузагъыма озюм илингеним. Бакъ сен э? Мен эр вакъыт зайыф шахматчы эдим. Бу кере де фигураны янълыш джылыштыргъаным, бесебелли.

— Фигураны дегиль, Лебан.— Гульджиан милиционерге ёл берип,

четке чекильди.— Шахмат дегиль, омюр тахтасында сиз озюнъизни янълыш джылыштырып кельдинъиз. Иште, акъибети.

— Мен озюм яман адам дегилим, Гульджиан Къадировна. Ама эллерим ве юрегим даима къычыш туралар, авантюра талап этелер. Талийн азретлериринъ эмирине бинаен меним даиреме сиз тюштинъиз. Ама сизинъ еринъизде башкъасы ола биле эди. Багъышланъыз. Мен энди сизге яманлыкъ япмагъа сынъыр чекем.

— Къоркъмайым, Лебан,— деди Гульджиан.— Сизинъ япкъан чешит фитне-фесадынъыз манъа ич де тесир быракъмазлар.

— Керчек,— деди Жора разы олып.— Мадамки, меним сеятым (о, чемоданы ве сумкасы бетке баш къакъытты), мадамки, сеятым бозылды, абралгъан шейлеринъизнинъ парасыны къайтарып берем. Айткъанларымны къайд этинъиз, милиционер гражданлар.— Ырджайып алып, о девам этти:— Вокзалда, сакълав камерасында чанта бар. Онынъ ичинде сизинъ паранъыз ята.— Лебан камеранынъ номерини айтты, сонъра уйкен лейтенантна мураджаат этти:— Бугунь алынсын. Ёкъса, меним сизге тюшкенимни бильгенлери такъдирде, достларым алып къачарлар.

— Етер, турынъыз,— деди уйкен лейтенант.— Вилжданынъызны нумайыш этмеге сизде даа вакъыт чокъ олур.

Шаатларнынъ козьэтюви алтында Къасимовларнынъ эвинден чалынгъан эшьяларнынъ джедвели тизильген сонъ, эр кес аякъкъа къалкъты.

Къапыдан чыкъаджакъта, Гриша кене Гульджиангъа мураджаат этти. Бу кереси онынъ чересинде шамеклик аляметлери ёкъ, о атьта тантаналы, джиддий эди.

— Омюр бир капик шей экен, Гульджиан Къасимовна. Манъа инанынъыз. Адамлар келелер — кетелер. Дюньяда дирек олып къалмайлар. Сиз алидженапсынъыз. Мен билем. Шамратны багъышланъыз. О зайыф адам, прадесиз. Сизсиз о сынар. Мен исе...— о ах чекип эль саллады — анда.. дагъда... о кере сизге айткъанларым керчек эди. Омюримде олмагъан шей... эм энди олмайджагъы бес-белли.

Лебан, мабюслерге хас арекетле эллерини артына адлы, башыны саллалдырып, эки милиционер арасында басамакълар бойлап ашагъы тюшип кете башлады. Гульджиан индемеди. Не айтсын? Эр эйлемиш, озь булдыгъыны алыр, дегенлер. Ойле дюнья. Оны даа кимсе денъиштирип оламагъан. Эм оламаз.

«Зайыф адам» акъшам эвге къайтмады. Гульджиан одаларны джыйыштырды, поляларны, джыйылып къалгъан чамашырны ювды, чай къайнатып ичти. Бир-эки къомшу кирип чыкъты, оларнен беш-он дакъикъа отурды. Сонъра телевизорны биле къурмагъа гонъюли бармады. Ятакъ одасында ер салып, ичеринден килитленип, ятты.

Ёл юрип кельген эди, бугуньки тээссуратлар оны ёрулттылар. Ярынки кунь де енгиль олмайджакъ. (О эр алда судгъа бармагъа къарар берген эди. Мадамки Ташкентке келип чыкъты, не ичюн бармасын? Гизленип юрьмеге не, янълыш, айып бир шей яптымы? Шамратны динълер, озю айтар. Айтмакъ вакъты кельди, гъалиба...)

Шойле тюшюнджелер иле о тезден юкълап къалды.

Шамрат гедже де кельмеди, саба да.

Гульджиан ювунды, таранды, базардан эт тапып келип, къазан асты, ашады. Бираз ятып раатланды.

Шамрат кельмеди.

Саат экиде о судгъа ёнеди. О анда эрте келип чыкъты. Бош залгъа кирип отурды. Ниает, саат учь бучукъ олды. Дёрт... Не азатлыкъ севдасы Шамрат эфенди бар, не судья, не бир кимсе... Худжур шей...

О, еринден турып, секретарь къызны барып тапты. «Не мени беклетесинъиз,— деди,— бу махкеменъиз къачан башлайджакъ?»

Секретарь къыз гъает тааджипленди.

— Биз сизинъ кельгенинъизни асыл бильмедик,— деди.— Нафиле беклегенсинъиз. Махкеме бугуньден къалдырылды. Чюнки дава-

джынынъ озю кельмеди. Ничюн, бильмейим. Мен онынъле о бириси кунь телефонда лаф эткен эдим. Келирим деген эди. Лякин, кельмеди.

— Онынъсыз олмаймы?

— Ёкъ, чюнки ариза берген о. Эм разылыгъы ёкъ.

Гульджиан суд идаресини терк этти. Бу къадар месулиетсизлик. Ариза берген нидже адамларны ишке салгъан, озю исе... нерededир быралкъыланып юре... Чабик хырсыз саибини хырсыз тутар, деп нафиле айтмагъанлар.

О автомат будкасындан Шамратнынъ ишханесине телефон этти. О тарафтаки адам, онынъ кимни сорагъаныны ишитип эйин-бейин олды, туткъынып башлады.

— Алло, анъламайсынъызмы шу?— ачувланды Гульджиан.— Мен Къасимовны сорайым.

— Анълайым, анълайым, ничюн анъламайым я... Я сиз онынъ кими оласынъыз?— деди, ниает, адам.

— Къадыны олам.

— Я къадыны олсанъыз о сизге айтмадымы? О бизде энди ишлемей...

— Ишлемей?— тааджипленди Гульджиан.— Къайда кетти о?

— Кетти дегиль, кеткиздилер.— Адам тез-тез трубканы ташлады.

Гульджиан шашкъын алда будкадан чыкъты. Не япаджагъыны, не тюшюнеджегини бильмеден баягъы вакъыт сокъакъ ичинде къатайып турды. Сонъра тез-тез такси тутып, эвге ашыкъты. Бельки о энди кельгендир? Иште олмаса, гедже эвге къайтмаса, къаерлерде юре биле?

Ама эв бом-бош эди.

О ашайджакъ олды, тамагъындан аш кечмеди. Ятаджакъ олды, ятып оламады. Юрегини недир эзгелей берди. Эеджаны артты. Чешит титис фикирлер мийини ёрды.

Ахыр-сонъу олдырамады, тышары атылды. Пахыл киби, якъындаки телефон-автоматларнынъ бири де чалышмай эди. Бири тек пара юта, дигерининъ телини узип кеткенлер, учюнджисининъ дискасы айланмай, бешинджиси, онынджысы... Шай, кете-кете поликлиника къаршысына барып чыкъкъаныны дуймай къалды. Ичери кирди. Невбетчи эмширеге риджа этти, акъайым эки куньден бери эвге кельмей, бир шей олмадымы, деп къоркъам, деди. Къыз мераметли экен, аман аппарат башына кечти.

Ёкъ, бойле адам хастаханелерге тюшкени ёкъ.

Ёкъ, бойле адам милициягъа тюшкени ёкъ. Ама... токътанъыз-токътанъызчы... тюневин, саат дёрт йигирми едиде шахсы бельгиленмеген олю морггъа ёлланылгъан. Яхшы отуз-отуз бешлерде, мазаллы, эсмери кельген...

— Сагъ олунъыз, къардашым.— Гульджиан тышары чыкъты.

«Ёкъ, бу асыл акъылгъа яткъан шей дегиль... Шамраттыр о... озь джанынынъ къадирини бильген эриф... Сагълыгъы еринде, ат киби эди... Не ола биле онъа? Ёкъ-ёкъ, о шахсы бельгиленмеген адам Шамрат дегиль. Эбет...»

Гульджиан кене эвге чапты. Одалар кене бом-бош. Ашханеге кирди, о ададан бу одагъа юрьди, озюни къайда сокъаджагъыны бильмеди. Языкъсынды, пешман этти. «Асыл о Гульджиан, акъайыны ташлап кетип догъру яптымы, аджеба? Иш, деди, месулиет, боюн борджу, деди, асылды-кесильди... мына не олды? Не аилеси... не иши... Онынъ энъ мукъаддес боюн-борджу озь аилесини къорчаламакъ, озь ювасыны тюшюнмек эди де!.. Эбет, не япса, озю япты. Эвден озю чыкъып кетти. Балам, анам, акъайым демеди. Чыкъты кетти. Сонъра, бу да аз киби, анасынен баласыны да артындан чагъырды. Факъат озюни, озь менфаатыны козьледи. Бу инсанны исе озь башына ташлады... Лебан догърусыны айтты... Зайыф адам о, Шамрат, керчек, ирадесиз... Шунынъ ичюн де Шамрат, оны инсан деп, янъгъызсырап, Гришагъа япыш-

къан... Бу вазиетте бир де бир этекли тапса да, тааджипли шей олмаз... Озюнъ къабаатлысынъ, Гульджиан, не олса — озюнъ...»

Артыкъ о даянып оламады. Шу морг деген ерге барып, андаки шахсы бельгиленмеген адам Шамрат олмагъаныны аныкъламаса, патлап олер. Кетмек керек, дакъикъасы паалы.

Сокъакъкъа атылып чыкъты, такси токътатты.

— Къайда кетемиз, опа?— деди таксиджи онынъ индемеден отургъанына тааджипленип.

— Адресини бильмейим,— деди Гульджан.— Мени морггъа алып барасынъыз, ука. Меркезий хастахане моргына.

Бундан сонъ Гульджиан не япса, тюште япкъан киби, озю анъламадан, бильмеден, автоматик суретте япты.

Ильк эвеля, анасына, сонъра хатирине тюшкен, адреслерини тапкъан сой-сопына телеграммалар ёллады, озюнинъ ишине (о шимди анаву огъурсыз шикяет хусусында тамамыиле унуткъан эди), Шамратнынъ ишине хабер этти. (Оны иштен чыкъарып аткъан олсалар да, эр алда о анда аман-аман он йыл козь нурыны тёккен эди, олюсине олар кельмесе, ким келеджек?! Бойле алда, бойле вазиетте о кимге чапсын, кимге базансын?!)

Геджелик эвге къайтмагъа гонълю тартмады: ишдешлерининъ бирининъ эвине кетти, анда къонды. Саба къайткъанда, эвлери огюнде Исмаильнинъ джартайгъан сарымтыл «Москвич»ини ве эки «Жигули»ни корьди. Азбарда, диреклер арасында балабан къара къазан ерлештирильген, бакта сув къайнай, оларнынъ къатында башына къара къыйыкъ багълагъан Тензиле апте арекет эте эди.

— Эмир алла, башынъыз сагъ олсын, балам,— деди о Гульджианнынъ къаршысына чыкъып, оны къучакъларкен.— Не япаджакъсынъ, сабыр этмек керек. Эр кеснинъ башына кельген шей...

Гульджиан, бойле алларда не денильгенини бильмей эди, юзюни къартийнинъ кокюсине къоюп, окюрип агълап йиберди.

— Эджельдир о... Ольгенлернинъ артындан олюнмез, балам. Озюнъни эльге ал. Баланъны тюшюн, сен озюнъни йыкъсанъ, о сабийнинъ алы не олур. Эмир алла айткъанларгъа «достлар сагъ олсын демеге» унутма. Эр шейнинъ озюнинъ бир къадеси ола. Биз учь машина толушып кельдик. Ярдымджылар, елип-ювурып хызмет этмеге адам чокъ. Ананъ да, сен де бу алда не ишке ярайджакъсынъыз? Исмаиль беш-он къартны тапып, чагъырып кельди. Шимди юк машинасы къыдырып кетти. Кельгенинен берабер весикъаларны алмагъа кетерсинъиз. Аркъадашлары къалгъан кереклерни бакъарлар. Шокъасым ака башчылыкъ этер.

Шамрат шу куню джыйылды...

СОНЪКИ АККОРД

Кунеш батты. Къанлыгольнинъ сувлары шу ань къап-къара тюске кирдилер. Авасы бир кереден салкъынлашты.

Гульджиан аякъкъа къалкъты ,етеклерини къакъты, узакъкъа тикильди. Онынъ отькюр козьлери сарп ёлакъ узре котерилип келеяткъан атлыны сечти. Бу, Айдынны минген Исмаиль эди. О даа бир атны етеклеп келе эди.

Гульджиан ичюн.

Кокте, анда-мында йылдызлар пейда ола, липильдеп алып, эп кучьлюдже нургъа тола эдилер.

Исмаиль садыкъ аты Айдыннынъ устюнде эп оларгъа, йылдызларгъа догъру сарп ёлакъ иле котерилип кельмекте. О юксекликте оны Гульджиан беклей эди.

1980—1981 с.с.

Риза Фазыл,
Лютфие Софу

КОКЛЕР СУЛТАНЫ

Повесть

МЕСУЛИЕТ ДУЙГЪУСЫ

Къоркъу бильмез шаиннинъ джесарети, онынъ къараманлыгъы хусусында къанатлы хаберлер тек джебэ ёлакъларында дегиль, месафелерни кечип, мемлекетнинъ чешит кошелеринде янъгъырады.

Улу Ватан дженки ветераны, языджы Шамиль Алядин бу вакъиаиы шойле хатырлай: «Джебэде яраланып, эки ай Махачкалада госпитальде тедавиленген сонъ, манъа текрар джебэге кетмез эвель йигирми кунь отпуска бердилер. Мен Краснодаргъа барып, штабымызны таптым ве сонъра Сочиге бардым. Анда «Сочи» мусафирханесинде ерлештим. Мусафирханенинъ экинджи корпусында обкомнынъ биринджи секретары эм де Къырым партизан арекети штабынынъ башлыгъы В. С. Булатовнынъ кабинети бар эди. Озюмизнинъкилерден биринджи корьген адамым языджы Керим Джаманакълы олды. Бири-биримизнен корюшкенимизге севинип, эеджанлы лакъырды эткен вакъытымызда о, манъа джебинден къазан-татар тилинде басылгъан кучюк колемде джебэ газетасыны чыкъарып косьтерди. «Мына кореснъми бизим къараманымызны?» деди. Бакъсам, анда алупкалы татар йигити Амет-Хан Султангъа Советлер Бирлигинннъ Къараманы унваны берильгенн хусусында, онынъ дженкявер ярарлыкълары акъкъында макъале басылгъан. Фото сурети де бар. Макъалени окъугъан сонъ: «Я буны не ичюн джебинъде ташып юресинъ?» дедим. «Я не япайым оны?» деди асылында ювашча табиатлы, сабырлы Джаманакълы. Элиндеки газетаны алдым да, юрь пешимден деп, оны догъру Булатовгъа алып бардым. Кабинетинде меджлис кете экен. Секретарь къыз меджлис бар деп, бизни одагъа йибермейджек олды. «Меджлисни беклемеге вакъытымыз ёкъ», дедим ве Булатовнынъ къапысыны ачтым. Устюмде арбий джебэ урбасы, биз ичюн о вакъытта эр ерде къапылар ачыкъ эди. «Рухсет этинъиз» деп, мен догъру Булатовнынъ янына бардым ве яваштан онъа газетаны косьтерип, Къараманымыз хусуста хаберни айттым. Булатов мени биле эди ве макъсадымны дерьал анълады. О меджлисни токътатты. Газетаны окъуды ве отургъанларгъа хытап этип:

— Аркъадашлар, бакъынъыз, насыл Къараман тапылды! Онынъле мытлакъа барып корюшмек ве бундан халкъны курешке рухландырмакъ ичюн файдаланмакъ керек,— деди.

Девамы. Башы 2-нджи санда.

Къараманнен барып корюшюв вазифеси газетаны тапып, бунен огърашкъан Джаманакълыгъа авале этильди. О, къалабалыкълы джебэ ёлларында юрип, Мелитополь янларында Амет-Ханны тапа ве онынъле корюше. Амет-Хан пек севине. Лякин анасы ве бабасы хусусында къасеветленгенини бильдире. Джаманакълы анасы-бабасынынъ сагълыгъы хусусында хабер алынып, онъа бильдириледжегини ишандыра.»

Къач куньлерден сонъ, о вакъытта душман аркъасындаки эали ичюн кучюк колемде чыкъарылгъан «Къызыл Къырым» ве «Красный Крым» газеталарында Амет-Хан Султаннынъ къараманлыгъы хусусында халкъны фашист ягъмаджыларынен даа кескин курешке рухландырыджы макъалелер басылды. «Красный Крым» газетасынынъ 1943 сенеси сентябрь 24 номерининъ «Татар халкъынынъ огъуллары ве къызлары» серлевалы баш макъалесинде шойле дениле: «Бугунь биз шанлы юртдашымыз, Къызыл Ордунынъ джесюр дженкчиси, къырыджылар авиациясынынъ гвардиялы капитаны Советлер Бирлигининъ Къараманы Амет-Хан Султаннынъ джесюране дженкявер ярарлыкълары хусусында хабер басамыз.

Амет-Хан Султан Алупкада догъып осьти ве тербиеленди. Татар халкъынынъ садыкъ огълу Улу Ватан дженкининъ биринджи куньлеринде немсе-фашист ягъмаджыларыны амансызджа ёкъ этмекте. Онынъ аджаип къараманлыкълары хусусында китаплар язмакъ мумкюн. Къоркъу бильмез ватан шаини Амет-Хан Султан немсенинъ онъа уджюм эткенини беклеп отурмай. О душманны озю къыдыра, тапа ве совет ватанперверлерине хас джесюрлик иле фашистлерге уджюм япып, оларны къырып ташлай.

Дженкнинъ башындан бери о къыркъ дане фашист-самолётыны урып тюшюрди. Ялынъыз Таганрог ичюн урушларда Амет-Хан Султан он бир душман самолётыны урып тюшюрди. Совет Укюмети батыр татарны ляйыгъынджа такъдирледи. Онынъ кокюсини Ленин ордени, Къызыл Байракъ, Къызыл Йылдыз орденлери яраштыра. СССР Юкъары Совети Президиумынынъ 1943 сенеси август 24 Ферманы муджиби Амет-Хан Султангъа Советлер Бирлигининъ Къараманы унваны берильди.

Къызыл Орду сафларында бойле къараман татарлар аз дегиль. Озьлерининъ умумий душманы олгъан немсе-фашист ягъмаджыларына къаршы рус халкъы ве Советлер Бирлигининъ дигер халкъларынен эль-эльге берип татар халкъынынъ да бинълернен энъ яхшы огъуллары федакяране дженклешмектелер. Къызыл Орду сафларында, партизан отрядларында татар халкъынынъ огъуллары ве къызлары руслар-нен бирликте озь Ватанынынъ азатлыгъы ве мустакъиллигини къараманджа къорчалап, фашистлерни амансыз суретте къыйраталар...

Татар халкъынынъ огъуллары ве къызлары! Ватанны немсе-фашист айдутларындан темизлемек ичюн Къызыл Ордугъа ве партизанларгъа ярдым этинъиз! Немселерни къоркъу бильмез дженкчи, Советлер Бирлигининъ Къараманы Амет-Хан Султан киби къыйратынъыз. Гитлерджилерни амансыз суретте ёкъ этинъиз!

Немсе ягъмаджыларына олюм!»

Амет-Хан къызгъын дженкявер вазифеден янъ къайтып кельген эди. Ерулгъан алда ерге чёкип сигарыны якъаяткъанда учуджылардан бири:

— Амет, санъа газета ёллагъанлар, анда сени язалар. Бар ал, командирде.

Озь учуджысы ичюн севинген полк командири А. Морозов «Красный Крым» газетасыны Амет-Ханнынъ элине туттырып:— Хайырлайым, дост! Сени энди халкъынъ да биле. Пек яхшы язгъанлар. Сенинъ адынъ, сенинъ джесюрлигинъ озь халкъынънынъ векиллерини душман иле даа къатты дженклешмеге рухландыра. Эвалла, санъа!— деди.

Газетаны, андаки озюнинъ суретини корип о къызарды, озюни келишиксиз бир шей япкъан киби дуйды. Озю акъкъында язылгъан-

ларны окъугъан сонъ, бойле буюк сёзлерге, бойле юксек къыйметке мен даа ляйыкъ дегилим, фашистлернен эр кес киби урушам, деп тюшюнди. Газета онъа сонъ дередже тесир этти. Андаки сёзлер оны айрыджа эджанландырдылар. Юреги чапаланды. О энди еринде отурып оламады. Фашистлерни урмакъ ве Гъалебе кунюни тезлештирмеге ашыкъмакъ керек эди.

— Ватаныма, халкъыма тешеккюр, подполковник аркъадаш! Немсе фашистлерини даа зияде нефрет иле урмакъ ичюн эр анги дженкявер вазифеге азырым!— деди командир огюнде теменна этерек.

— Сагъ ол, Амет-Хан! Сен буны япаджагъынъа, халкъынънынъ огюнде борджлы къалмайджагъынъа эминим. Сен ойле де энди батырлар сулялесинден ер алдынъ. Илериде сенинъ шуретинъе даа шурет къошулмасыны истейим.

Амет-Хан газетаны джебинде ташып юрьди, гуя бу онынъ анабабасындан бир селям эди. Озю акъкъында язылгъан макъалени бир къач кере окъуды. Анда, бир вакъытта анасы онъа икяе эткен Чора-Батырнынъ, адий халкънынъ менфааты ичюн курешкен джесюр йигит Алиминъ де адлары анъыла. Худжур шей, бала экенде о анасынынъ Алим акъкъында икяесини динълегенде: «Ана, мен Алим олмакъ истейим, Алим киби джесюр олайым, ойлеми?» деген эди. Бакъ, шимди онынъ ады халкъ къараманы Алимнинъ адынен бир сырагъа къойылгъан.

Акъшам аркъадашлары топлангъанда, Иван Борисов ондан газетаны истеп алды да:

— Мына бакъынъыз, газетада бизим Амет-Хан Султан акъкъында не язалар,— деди ве макъаленинъ серлевасыны айрыджа котеринки сеснен окъуды: «Ватан шанни — къарамангъа шан-шуретлер!» Сонъ макъалени окъуды. Эр кес дикъкъатле динъледи. Макъаленинъ сонъу шу сёзлернен бите эди: «Фашист айдутларына къаршы куреште Амет-Хан Султан мисильсиз джесарет ве къараманлыкълар косьтерди, озь халкъынынъ мунасип векили оларакъ, татар халкъынынъ бахты огърунда улу рус халкъынен къол-къолгъа берип дженклешмекте.

Джесюр. Ватан шанни, Советлер Бирлигининъ Къараманы Амет-Хан Султангъа шан-шерефлер! Улу Ватан дженки къараманларына шан-шерефлер!

Джошкъун, котеринки давушнен окъулгъан бу сёзлерден сонъ эр кес зий-чув олып Амет-Ханны хайырлады, онынъ къуванчыны болюштилер. «Пек яхшы, пек догъру язылгъан!» дедилер. Озюне бойле дикъкъат айырылгъанына эр вакъыт сыкъылгъан, утангъан Амет-Хан бу муитни бираз йымшатмакъ ичюн аркъадашларынынъ сёзюне къошулып:

— Эбет, достлар, мында бираз къабартылып язылгъан.. Лякин мен белли бир дереджеде уста къырыджы олгъан экеним, бунда озь полкым ве дженкявер аркъадашларымнынъ хызмети буюк деп эсап этем. Шунынъ ичюн фашист къузгъунларына аман бермеген докъузынджы полкнынъ бутюн учуджыларына шан-шерефлер!— деди. Онъа эр кес къолтутты.

О газетадаки озюнинъ суретине бир даа бакъты да: «Бу газета анамнынъ элине барып тюшерми экен?— деп тюшюнди.— Эр алда мен оны сакълап къояйым» деди ве газетаны анасына язып къойгъан мектюплери арасына ерлештирди.

Бир къач куньден сонъ Амет-Ханны кене командир чагъырды.— Мына, сени обком секретары тебриклей,— деди Морозов ве онъа ресмий укюмет кягъытында басылгъан махсус тебрикнамени узатты.— Айттым да мен санъа, сени энди бутюн халкъынъ биледжек ве шерефлейджек. Лякин, бакъ, бу тебриклерден башынъ айланмасын.

— Екъ, подполковник аркъадаш, бундан сонъ мен, аксине, анда авада фашистлернинъ даа зияде башларыны айландырмагъа арекет этерим,— деди Амет-Хан мемнуниетле.

Тебрикнамеде шу сёзлер бар эди:

«Къыйметли Амет-Хан Султан аркъадаш! Сизни Советлер Бирлигининъ Къараманы унваны берилюви иле самимиетле хайырлаймыз! Сиз — татар халкъынынъ шанлы огълу, бизим улу Ватанымызны немсе варварларындан буюк джесаретнен ве батырджасына къорчалагъанынъызгъа гъурурланамыз. Сизнинъ немсе ягъмаджыларынен куреште косьтерген къараманлыкъларынъыз халкъымызны хасис душманны даа кучьлю урмагъа ве тувгъан топрагъымызны немсе пислигинден тездже темизлемеге рухландыра. Сиз, Ватанымызнынъ душманларыны амансызджа тар-мар этерек, бунынъле орденли улькемизнинъ намусыны къорчалайсынъыз. Къыйметли топракъдашларымыз, совет халкъынынъ душманларыны авада илериде де шойле амансызджа ёкъ этменъизни истеймиз.

ВКП(б) обком секретары В. Булатов».

Тебрикнаме Амет-Ханда буюк тээссурат къалдырды ве онъа илериде оладжакъ урушларгъа даа юксек месулиет дуйгъусы ашлады.

Амет-Хан командирининъ янындан чыкъып догъру самолётына ашыкъты. Оны дженкявер вазифе беклемекте эди. Бу дефа олар озь эскадрильясынен душман пекинтилери ёлагъына учаджакъ бомбардуман самолётларымыз группасыны къорчалайджакълар. Аванынъ бираз уйгъунсыз олгъанына бакъмадан вазифе мувафакъиетле эда этильди. Амет-Ханнынъ къырыджылары бизим бомбардуманларгъа ич бир фашист къузгъуныны якъын къоймадылар ве олар озь ишлерини аля дереджеде беджердилер. Душман пекинтилери дарма-дагъын этильди.

Бу арада бекленильмеген ал олды. Бомбардуманлар озь юклерини бошатып, ич бир маниасыз кери айланып къайтаяткъанда, умютсизден шималь тарафтан пейда олгъан дёрт дане душман къырыджысы оларгъа уджюм эттилер. Авада озь дикъкъатыны ич бир вакъыт зайыфлатмагъан Амет-Хан фашистлерни озь вакътында корип етиштирди ве озюнкилерине эмир берди:

— Дикъкъат! Уджюмге кечемиз!

Фашистлер бизим къырыджыларны баштан корьмеселер керек, шимди оларны корьгенлеринен айланып зувмагъа ашыкътылар ама, энди кеч. Амет-Хан юкъарыдан бирининъ узерине догърулмакъта эди. Фашист къузгъуны энди онынъ нишан алкъасы ичинде. Арада месафе эп экесиле. 80—100 метр къалгъанда ,пулемёты ве топынен бир кереден атеш ачты. Онынъ бу мергин атешинден бир къузгъун даа совет топрагъында озь мезарыны тапты. Амет-Ханнынъ аркъадашлары да бир самолётны зарарлап етиштирдилер.

Озь халкъынынъ ве ресмий реберлернинъ тебригине Ватан огълу иште бойле джевап бермекте эди.

Уруштан къайтып кельген сонъ, командир Морозов Амет-Ханнынъ янына барып, оны енъишнен башта озю хайырлады ве онынъле кенарда отурып бирер сигар якътылар.

— Билесинъми не, Амет,— деди Морозов бираз индемей отургъан сонъ.— Санъа о тебрикнамеге джевап язмакъ керек. Эр алда бу ресмий тебрикнаме. Сенинъ джевабынънынъ халкъ ичюн дженкявер эмиети бар.

— Догъру, мен анълайым. Лякин мен бир вакъыт ойле шей язмадым, бу меним элимден кельмез. Эйиси, мен бугунькиси киби фашистлерни чокъча урайым да, халкъкъа джевабым шу олсын. Бу меним элимден келе.— Амет-Хан эеджанлы алда сигарыны ташлап, бирисини даа якъты.

Ноябрьде бизим аскерлер энди Сивашнынъ шималь ялысынен берабер бутюн Дженюп Украинаны азат этип, Къырымнынъ къапысына чыкътылар. Немселерни Кърымгъа къапап, джебэ ёлагъына Диепрге догъру йылыша берди.

Докъузынджы полк бу вакъытта ярым адагъа якъын ерге авушып Чаплинка янларында ерлешти. Илериде Къырымны азат этеджек аскерлерни авадан къорчалав вазифеси бу полккъа авале этильди. Амет-Хан, эбет, о куньлернинъ тез кельмесине ашыкъа. Озю эеджанлы, ана-бабасыны, Алупкасыны душман элинден озю азат этеджеги хусусында тюшюнджелерни ичинде тутып оламай. Бу тюшюнджелерини эр кеске айтып юре. Амет-Ханны бильмеген кишиге ,гуя оны бундан баш-

къа ич бир шей меракъландырмагъан киби корюне биле. Ама дженкявер вазифе алып авагъа котерильгенинен бус-бутюн денъише, душманнен аманcыз курешкен къарталгъа чевириле ве, адети узре, эр сефер ерге енъиш иле къайтып келе.

Амет-Хан ашыкъа. Ама дженк ойле шей, онда кетишат сенинъ дегенинъ, сенинъ беклегенинъ киби олмай. Шимди де ойле эди. Джебэде асыл олгъан арбий шараит, фашистлернинъ, эвеля, Днепр артына айдап къувулмасыны талап эте. Тек бундан сонъ Къырымнен мешгъуль олунаджакъ.

Ишнинъ бойле бурулыш алувы Амет-Ханнынъ кейфини сонъ дереадже бозды о даа пек сабырсызланды. Достлары буны сезе ве онынъ вазиетини анълайлар. Я насыл анъламасынлар, оларнынъ бир талайы азат этильген ерлерде энди озь тувгъанларынен корюшюв къуванчына наиль олдылар, биревлер буны даа огде беклейлер.

— Эр алда, бизим эвге мытлакъа барырмыз, достлар!— дей Амет-Хан озь-озюни тынчландырып. Ве эр сефер озюнинъ дженкявер достларынен берабер анда насыл бараджагъыны, оларны анасы ве бабасынен насыл таныштыраджагъыны тасавур эте.

АМЕТ-ХАН СУЛТАН ВАТАННЫ КЪОРЧАЛАЙ

Арбий мухбир Л. М. Леровнынъ 1943 сенеси декабрь айында меркезий матбуатта басылгъан макъалеси иште бойле адландырылгъан эди. Бу макъаленинъ къыймети шунда ки, о къыскъадан олса да, Амет-Хан акъкъында язылгъан биринджи кучюк очерк эди. Анда ильки кере Амет-Ханнынъ ким олгъаны, къайда догъып осьКени, насыл этип Къараман олгъаны тасвир этиле.

«Бугунь де Амет-Хан Сиваш ве Перекоп къараманларынен сеслешерек, Къырымны немсе ягъмаджыларындан азат этюв ичюн дженклешмекте. Къызыл Орду сафларында рус ве украин учуджылары иле бир сырада, Ватан огърунда къанат-къанаткъа берип, къырымлы учуджысы, Советлер Бирлигининъ Къараманы Амет-Хан Султан уруша...

Чокъ урушлардан бирини Амет-Хан айрыджа мемнюниетле хатырлай. Шу вакъытта бир озю эки «Мессершмитт»нен урушты. Онынъ бу урушыны затен ава урушынынъ классик нумюнеси деп эсап этмек мумкюн.

Штабдан, немселер бизим муим объектлеримизни бомбалайлар деген хабер кельди. Эр кеске учмакъ эмири берильди. Учуджылар озь самолётларына чаптылар. Амет-Хан озь машинасына биринджи етти ве къоруджысыны беклемеден бир озю учты. Авагъа котерильгенинен къаршысына эки «М-109» расткельди. Амет-Хан 4500 метр юксекликте эди. Немселер де айны шу юксекликтелер. О, ильк эвеля, юкъарыгъа, 5500 метрге котерильди ве «Мессершмитт»лерге шу юксекликтен уджюм этти.

Баягъы ашагъыда къалгъан немселер, устюнлик совет учуджысында олгъаныны анълап, кери дёнмеге башладылар. Ама энди кеч. Амет-Хан биринджи уджюмде етекчи самолётларны якъты ве текрар юкъарь котерильди. Бу онынъ севимли усулы: тёпеден уджюм япа ве сурьатыны эксильтмейип, янъы уджюм ичюн кене тёпеге котериле. Шимди де ойле япты. Юкъарыдан келип экинджи «Мессершмитт»ке уджюм этти. Оны да урып тюшюрди ве енъишнен къайтты. Енъиш юксеклик саибининъки олды...

Амет-Хан атеш ичиндеки Сталинград устюнде дженклешти, кениш къулач Дон чёллери узеринде урушты, аскерлеримизнинъ Миус ве Молочная озенлерини мувафакъиетли кечмелерини темин этип, оларны авадан къорчалады. Ве эр сефер:

— Мен Ватанымыз ичюн дженклешем, мен озь топрагъымыз ичюн урушам!— дей.»

Бу макъале басылгъан газета джебэде эль-эльден юрьди. Оны окъугъан дженкчилер ве командирлер алупкалы бу йигитнинъ дже-

сюрлигине батырлыгъына, усталыгъына айретте къала эдилер. Хусусан озь юртдашлары онынъ къараманлыгъына айрыджа севине ве газетаны аркъадашларына косьтерип:

— Мына, бизимкилер фашистлерни насыл уралар!— деп гъурурланалар.

Бутюнлей озь укюмине кирген къыш шараити, кунь тертибине душман иле авада курешювнинъ усулларыны денъиштирюв меселесини къойды. Бу мунасебетнен генерал Хрюкин, душман самолётларына, гемилерине, юк эшелонларына, танкларыве автоколонналарына «сербест авджылыкъ» япув киби дженкявер арекет теклифини огге сюрди. Бу теклиф учуджылар арасында къызгъын мунакъаша котерди.

Декабрь 16-да Аскания-Нова деген ерде Дженюп джебэсинде иштирак эткен энъ намлы совет асларынынъ топлашувы олды. Советлер Бирлиги Къараманларындан элли киши иштирак эткен бу топлашувны 8-инджи Ава Ордусынынъ команданы генерал Т. Т. Хрюкин ве сонъундан авиация маршалы олгъан Е. А. Савицкий тешкиль эттилер. Эртеси куню «Красная Звезда» газетасы бу хусуста хабер берди: «... Топлашувда Советлер Бирлигининъ мешур эки дефа Къараманлары Покрышкин ве Глинка, белли аслар Лавриненков, Амет-Хан Султан ве башкъалар иштирак эттилер. Топлашув иштиракчилерининъ эр бирининъ эсабында онларнен ава урушы ве он бешер-отузар дане урулып тюшюрильген душман самолётларыны бир ерге къошсакъ, буюк бир ракъам — биньден зияде самолёт оладжакъ!»

Душман иле куреште «сербест авджылыкъ» усулына аит бутюн меселелер, иште, бу топлашувда музакере этильди.

Амет-Хан, Лавриненков ве Алелюхин топлашувдан мемнюн олып кельдилер. Акъшамлыкъ аш вакътында Иван Борисов Амет-Хандан топлашувда не айтылгъаныны сорады. Амет-Хан Борисовгъа бакъып, эр вакъыттаки киби хош кулюмсиреди.

Авджылыкъны насыл япмакъ ве неден сакът олмакъ кереклиги хусусында тафсилятлы анълатув яптылар.

— Буны насыл анъламалы?— деп сорады Борисов текрар.

— Буны бойле анъламакъ керек, акъайлар: душманны таптынъмы — оны ур, ёкъ эт ве ёлунъны девам эт. Изле, къыдыр ве кене ур, эм догъру козьлеп ур — янъылма. Айны вакъытта, зениткалар ве хусусан «эрликон»лар сенинъ энъ баш душманынъ олгъаныны да унутма. Анъладынъмы?!

— Ничюн анъламайджагъым, Амет. Мен сени эр вакъыт, агъызынъдан сёз чыкъар-чыкъмаз, не айтаджагъынъны анълайым да,— деди Борисов сёзлерни гуя йыр созгъан киби тизиштирип.— Хусусан къанатларынъны саллагъанда, буны эр шейден зияде анълайым.

Кимдир, немселернинъ шимди Къырымда озь аэродромларыны ана шу «Эрликон»ларнен сонъ дередже пекиткенлерини сёйледи. Ана даа къайда къызгъын урушлар оладжакъ!

— Эбет, бизге даа чокъ терлемек керек олур,— деп джевап берди Амет-Хан бу сёзлерге ве тюшюнджеге далды. О, тарелкасындаки тавшан этини ашыкъмайып ашады. Шу аньде о, кечмиш аятындан бир левханы хатырлады. Бир кере балаларгъа къошулып, Ай-Петри этегиндеки эменликке баргъан эди. Эменликнинъ ичи мейдан, истегенинъ къадар чапкъала. Олар тереклер арасында къувалашып ойнагъанда, Аметнинъ аягъы астындан тавшан чыкъып къачты.

— Тавшан! Тавшан!— деп, къычырып, балалар ташларгъа япыштылар.

— Токътанъыз, тийменъиз!— деди де, Амет къачаяткъан тавшаннынъ артындан бакъып турды.— Чапсын юрьсин, о да яшамакъ истей.

Узакътан иштильген гурульти Амет-Ханнынъ фикирлерини дженк муитине авуштырды ве о бу дженкте ёкъ олгъан къурбанлар хусусында тюшюнди. «Я олар да яшамакъ истей эдилер де. Дженкте исе хатир, гонъюль, инсаф ёкъ, о амансыз. Пек амансыз. Насыл хаин тюшю-

нип чыкъаргъан экен бу дженк деген шейни» деди о озь-озюне ве фашистлернинъ ерли эалиге насыл къылынгъанлары хусусында якъында «Къызыл Къырым» газетасында окъугъан хаберлерини хатырлады. «Не япмалы ве насыл этмели де, шу мельунларны Ватан топрагъындан тездже къувып чыкъармалы?» Бу тюшюнджелер онъа шу геджеси юкъу бермедилер.

Декабрьнинъ орталары. Сабадан ава булутлы, ягъмурлы — учмакъ мумкюн дегиль. Бойле вакъытта учуджыларнынъ кейфи бозула, олар бош отуралар. Амет-Хан да озюни къайда къоймагъа бильмей, де КПге кирип чыкъа, де учуджылар топланып отургъан одагъа кире. Юрегинде насылдыр эеджан бар, гуя шимди бир шей оладжакъ. Бу арада къапыдан Иван Мольков келип кирди:

— Амет-Хан, ойна, санъа мектюп бар. Озю де укюмет конвертинен!— деп эр кеснинъ дикъкъатыны джельп этти.

— Мына шимди ава ачылсын да, биз экимиз анда чыкъып ойнармыз,— деди Амет-Хан юкъарыгъа ишарет этип. Иван онынъ кейфи бозукъ экенини анълап, шакъаны чокъ созмады ве конвертни Амет-Ханъа узатты.

Амет-Хан мектюпни окъуп башлагъанынен, еринден сычрап турды ве:— Достлар!— деп къычырып йибергенини дуймай къалды. Эр кес абдырап, не олгъан экен деп, юзлерини онъа чевирдилер. Даа янъчыкъ кейфи бозукъ Амет-Ханнынъ чырайы бир кереден денъишкен, къуванч толу козьлерини мектюптен алмайып:— Къозьайдын, достлар, козьайдын! Анам-бабам сагъ-селямет экенлер, мына, Сочиден кельген мектюп ичинде анамнынъ озь элинен язгъан кягъыты да бар!

Амет-Ханны эр кес тебрикледи, бу къозьайдын хаберине онынъле берабер къувандылар.

Меселе шунда ки, Къырым партизанлары меркезий штабынынъ башлыгъы, обком секретары В. Булатов аркъадаш къараманнынъ къорантасынынъ къайдыны чекюв вазифесини махсус радиограмма вастасынен бу бригаданынъ комиссары Мустафа Селимовгъа авале этти. Иште, Амет-Хангъа кельген мектюп, Селимовнынъ партизанлары ярдымынен онынъ анасы ве бабасындан алынгъан ильки къуванчлы хабер эди.

Амет-Хан шу ерде отурып анасына озь сагълыгъыны бильдирип ве оларны, тувгъан юртуны фашист зулумындан азат этkенге къадар фашист езитлерини амансызджа дёгеджегине сёз берип къыскъа мектюп язды. Эбет, анасына о, чемоданындаки бутюн мектюплерни ёллар эди, ама шимди бунъа имкян ёкъ. Сонъра Амет-Хан, онъа ана-бабасынынъ сагъ-экенлери хусусында хабер бильдирген аркъадашларгъа да командир А. Морозовнынъ ярдымынен джевап язды. Бир къач вакъыттан сонъ, Амет-Ханнынъ бу мектюби «Къызыл Къырым» ве «Красный Крым» (1944 сенеси, январь 11) газеталарында басылды.

Амет-Ханнынъ анасына язгъан мектюби де, онынъ акъкъында макъалелер басылгъан газеталар да, эбет, партизанлар вастасынен Алупкагъа еткизильди. Насибе, дагъдан кельген махсус эльчилернен огълунынъ сагъ экенлиги хусусында ильки хаберни алгъанда, къуванчыны къайда сыгъдырмагъа бильмеди, онынъ джандан севген Амети ичюн къаарь-къасеветтен тель-тель олып къалгъан юрегине якъындан джан кирген киби олды. Озюнинъ къуванчыны тек якъын догъмушларынен болюшти. Бу козьайдын хаберине Насибеден сонъ энъ зияде Амет-Ханны бундан тамам учь йыл эвель «Союзтранс»къадже озгъаргъан Миясе къардашы севинди. Дюнья ойле шей, этрафта дженк, атеш, къыргъынлыкъ олса да, яшайыш токътамай. Онынъ озь къанунлары бар. Немселернинъ Германиягъа къуллыкъкъа айдав ичюн яшларгъа, къызларгъа япкъан «облава»ларындан къуртулмакъ макъсадынен олса керек, Миясе шу къара куньлерде эрге чыкъмагъа меджбур олды. Вакъты келип, ири, къара козьлю дюльбер огъланчыкъ догъургъанда, онъа Амет-Ханнынъ адыны къойды. Чюнки эки йылдан бери девам эткен дженк атеши ичинде Амет-Ханнынъ сагъ къалмасы олар ичюн

чокъ шубели. Баланынъ адыны онынъ хатиреси олсын деп къойдылар.

Насибенен Султан энди эр кунь акъшам ястыкъ тюбюнден Амет-Ханнынъ мектюбини чыкъарып текрар ве текрар окъуйлар, огъулларынынъ батырлыгъына севине ве гъурурлананалар.

1944 сенесининъ янъы йылыны учуджылар энди башкъа шараитте къаршыладылар. Кейфлери гузель. Джебэ эп огге йылышмакъта. Вакъиаларнынъ кетишатыны баарь айлары косьтерирлер. Огде Къырым, Алупка, сонъ исе гъарпкъа догъру, та Берлинге баргъандже! Амет-Хан ве онынъ достлары янъы енъишлер ичюн янъы йыл къаделерини, иште, бойле ниетлернен котердилер.

Сабасына — дженкявер кунь. Олар шимди душман авджылыгъындалар, авада душман самолётларыны излеп тапып, ёкъ этелер. Бу, чешит тюрлю билинмеген ве бекленильмеген тесадюфлер иле багълы хусусий бир вазифе. Бунъа «сербест авджылыкъ» дейлер. Бу Докъузынджы полкнынъ шаиилери ичюн шерефли вазифе ве, айны вакъытта, буюк ишанч эди. Хусусан, махсус тешкиль этильген гизли аэродромда сакъланаракъ, апансыздан котерилип, душманнынъ Констанцадан (Румыния) ве Одессадан Къырым ялыларына силя ташыгъан самолётлары ве гемилерини якъалав яхшы нетидже бере.

Бойле кучюк гизли «Подскок» аэродромы Къара денъиз ичине кирип кеткен Килигей бурунында ерлешкен эди. Амет-Хан бу ерге ильки кельгенде чокъ эеджанланды. «Къара денъиз! Учь йылдан зияде оны беклеген йырджы далгъалар! Онынъ аджаип, тынч балалыкъ дюньясы! Кок юзю киби, ниаетсиз кенъ алем, кок киби мавы...» Денъиз уфукъына бакъып тургъан Амет-Хан досты Женя Дранищевнинъ козьлерини хатырлады. Кедерленди. «Не къадар къурбан бердик сенинъ ичюн, азиз денъизим, меним Ватаным! Ве даа не къадар бериледжек!..»

Ава серт, сувукъ. Гъарптан кучьлю ель эсе. Денъиз далгъалы, Амет-Ханнынъ юреги киби эеджанлы. Денъиз, гуя Аметнинъ тюшюнджелерини анълай, ялыгъа келип кучьлю-кучьлю урулгъан далгъалар гуя онынъле сёйлешмек, дертлешмек, шикяет этмек истейлер. «Эй, денъиз ве далгъалар юртынынъ эвляды! Сен бизим тилимизни анъларсынъ. Биз чокъ йыллар сеннен берабер бир тильде сёйлештик, бир дуйгъулар ис эттик, бир хаялларнен яшадыкъ. Биз санъа чокъ шенълик, чокъ къуванчлы дакъикъалар багъышладыкъ, сенинъ бешигинъни тебретип осьтюрдик. Салкъын, тендюрюст, шифалы сувымыз сенинъ тенинъе сагъламлыкъ, чыдамлыкъ, ираде ашлады. Биз сенинъ денъизджи олманъны истедик, лякин сени кок юзю озюне чекти. Барсын шойле олсын, бизим джанымыз агъырмай. Кок де бизим догъмушымыз. Коресинъми, ренкимиз де бирдайын, ниаетсиз бошлугъымыз да, дюльберлигимиз де ойле. Бакъ уфукъкъа, биз кок иле анда корюшемиз, къучакълашамыз, сырдашамыз. Бизни анда бири-биримизден айырмакъ, айырды этмек мумкюн дегиль. Сен исе бизим эвлядымызсынъ, денъиз ве кок вэлядысынъ! Кокте олсанъ да, сен бизни унутмайсынъ, билемиз. Азиз ананынъ миннетдар огълу киби, юрегинъде денъизге садыкълыкъ, бизге айрыджа севги беслегенинъ ичюн эвалла санъа! Иште, кельдинъ, къавуштынъ. Сагъ ол! Лякин къучакълашып, бирибиримизни севиндирип, ойнашып оламаймыз. Вакъыт ойле. Биз буюк дешэт ве зулум алтындамыз, душман эли тюбюндемиз. Биз о бир ялыдан дюнь чыкътыкъ. Санъа ана-бабанъдан селям кетирдик. Олар сагълар. Лякин балалыкъта чапып юрген сокъакъларынъ, тырмашкъан къаяларынъ, къырларынъ хасис душман чызмасы алтында инълей. Ананъ-бабанъ эсарет алтындалар. Олар сени, озь батырыны беклейлер, азатлыкъ, сербестлик арз этелер. Бутюн чеккен зулумлары, акъаретленген азиз топракълары ичюн сенинъ душмандан интикъам алманъны истейлер. Интикъам! Интикъам! Къан ичюн къан! Джан ичюн джан!..»

Ялы ташларына шиддетли урулгъан далгъанынъ салкъын тамчылары Амет-Ханны абдыратты, тюшюнджелерини виран эттилер. О,

кери чевирилип, тез-тез адымлар иле ялыдан узакълашты. Ама, «Интикъам! Интикъам!» давушлары онынъ къулакъларында эп текрарландылар. «Эбет, интикъам, душмандан интикъам алырым, фашистлернинъ башыны эзерим. Догъгъан юртым ичюн, Ватаным ичюн, халкъым ичюн къаныма да, керек олса, джанымы да аямам...»

Шимди Чаплинкадаки эсас аэродромдан котерильгенде, Амет-Хан къач куньлер эвель Къара денъиз иле бойле корюшкенини хатырлады. Сонъки вакъытта о, догъмушларыны, таныш-билишлерини сыкъ-сыкъ хатырлай. Газетада окъугъан хабери, фашистлернинъ тынч эалиге насыл къылынгъаны, татар койлеринде япкъан вахшийликлери хусусында малюматлар акъылындан чыкъмай. Онынъ душмангъа къаршы нефрети, гъадабы даа зияде ашып-ташты, огюне раст кельген фашистнен дев киби дженклешмеге азыр эди.

Насибенинъ теляшлы юреги дженк башлангъандан бери тынчлыкъ бильмеди. Севимли тонгъучы он алты яшында босагъадан атлап, озь талийине догъру адымлады. Дюнья атеш ичинде. Амансыз, къарсамбалы дженк кете. Фашистлер кельген куньден бери этрафта къаарь, къасевет, яныкъ, теляш. Даа кеченлерде олгъан адисе шимдикиси киби козюнинъ огюнде тура. Воронцов сарайынынъ шималь кемер къапысы янында, эллеринде автоматлары иле фашист къоруджылары туралар. Шеэр эалисини анда топлагъанлар. Дигер тарафта исе облава вастасынен джыйылып алынгъан яшларны СС-чилер чельтелемектелер.

Стол башында отургъан офицерлерден бири немседже къычырып, элинен ишарет эте ве азбардан эки яш огъланны чыкъаралар. Биринджиси узунджа бойлы йигит немселерге серт-серт бакъып оларнынъ айткъан сёзлерине «Ёкъ!» манасында башыны терсине саллай. Офицер ачувнен ишмар этип, оны автоматлы къоруджыларнынъ элине теслим эте. Экинджиси даа осьмюр, яп-яш огълан. Къоркъкъанындан козьлери бир нокътагъа тикилип къалгъанлар. Офицер онынъ устюне джекирип нелердир айта ве къолунен кокюсине тюрте. Индемей къатып къалгъан огълан баягъы тургъан сонъ, козьлерини аля шу нокътадан алмайып, разылыкъ берген манасында башыны саллады. Стол башында отургъан офицер онынъ адыны айры кягъыткъа къайд этти ве огъланны экинджи тарафкъа айырдылар...

Фашистлер озь къапкъанына тюшкен яшларны ве осьмюрлерни иште бойле «чельтеп» эки тарафкъа айыра эдилер. Аз олса да, о бир тарафтакилерине олар озьлерининъ ешиль чекменлерини кийдиреджеклер, чокълукъны тешкиль эткен бу тарафтакилер къуршунгъа тизиледжек, я да олюм лагерине джёнетиледжеклер.

Авлакъта бакъып тургъанлар, эбет, меселени анълайлар. Къартийлерден бири даянамайып:— Вай, аллам! Не ола бу дюньяда. Бу аджиз къулларынънынъ не гунялары бар?!— деп агълап йиберди. Бир къач къартий даа такъмакълап, онъа къошулдылар. Кенарда тургъан немселер келип:— Сусынъыз!— деп автоматларынынъ къундагъынен къартийлерни тюртип, уйтеклеп, оларны ятыштырмакъ истедилер. Адамлар даа зияде зий-чув олдылар...

Насибе таш басамакълардан юкъары котерильгенде, кучьсизликтен аякълары зорнен юре эдилер. О, эвине тараф кете ве эп автоматлы фашистлернинъ элине теслим этильген яшларнынъ талийи не олур экен деп тюшюне.

О кельгенде Султан агъа эвде эди.

— Я сен бармадынъ ёкъса?— деп сорады Насибе.

— Ёкъ,— деди Султан агъа.

— Я келип тешкерген олсалар?

— Азбар къапыны къакътылар, чыкъмадым,— деди де, Султан агъа анда не олгъаны хусусында сорады.

— Чокъмы эди анда яшлар?

Насибе индемеди. Сабасына энди бутюн шеэрге малюм олды. «Гонъюлли»лер сафына къошулмагъа ред эткен яшларны, башкъалар-

ны къоркъузув макъсадынен эписини шеэр четине чыкъарып къуршунгъа тизгенлер...

Акъшам кеч вакъытта азбар къапы къакъылды. Насибе къапынынъ янына барды ве тешигинден бакъып, яваштан ачты. Азбаргъа чабик адымларнен кирген адам:

— Эгленмеге вакъыт ёкъ. Сиз огълунъызгъа мектюп ёллайджакъ эдиньиз. Ярын саба, базарда корюширмиз. Мен сизининъ янынъызгъа барырым,— деди ве кене шойле тез адымларнен ашыкъып кетти.

Эртеси куннинъ сабасы. Алупка базары. Адамларнынъ юреклери насыл кедерли олса, ава да ойле бозукъ, булутлы. Бу ернинъ ады базар — адамларгъа одыр-будыр алмакъ, сатмакъ ичюн кучюк бир мейдан. Этрафта ачлыкъ ве сувукъ. Базарда пейда олгъанлар ичинде сатыджылар чокъ корюнмей. Эксери кишилер мында эски-ускъу урбаларыны я да башкъа бир шейлерини, ашамагъа ярагъан не олса, шунъа денъиштирмек ичюн кельгенлер. Адамлар топлангъанынен мейдан тарашлыкъ олды. Немсе патруллери де мындан чыкъмайлар. Кишилернинъ элинде козьлерине гузель корюнген бир шей расткельдими, шу аньде тутып алалар.

Амет-Ханнынъ анасы базаргъа кельгенинен, озюнинъ къомшуларындан бирини корьди. О къадын да Насибени эследи ве: «О не ичюн кельген экен базаргъа? Бир вакъыт базаргъа шей сатмагъа кельмей эди де,— деп тюшюнди.— Эвден чыкъмай отурса не ола экен. Биревлернинъ козюне илишир ве кимнинъ анасы о деп, тефтишлеп башларлар». Къадын ойле тюшюнди ве Насибени корьмеген киши олып, ишини девам этти.

Насибе козюне гузель корюнген, лякин оны танымагъан бир къадыннынъ янына барды ве алма, армут къуруларыны сатмагъа азырлангъан киши сыфатында, сепетининъ устюни ачып къойды. Ве дикъкъатнен сагъгъа, солгъа бакъып алды. Башта янына келип къурунынъ фиятыны сорагъанларны ишитмеген киши олып турды, сонъра исе «энди сатылды, шимди келип аладжакълар» деди.

— Я бу не?! Оларнынъ янларында патруль пейда олды. Насибенинъ юреги теляшлы чапалана башлады. Къуруларнынъ тюбинде огълуна язгъан мектюби бар эди. «Я шимди келип сепетни алса?» деп тюшюнди о ве аякълары кесильген киби олды. «Я бу эснада онынъ

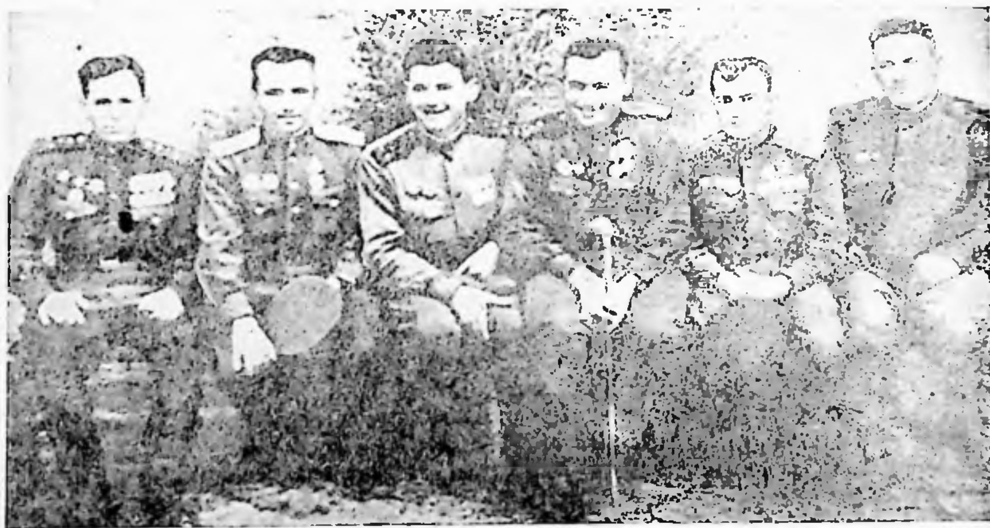

Урушлардан бош арада. Сагьдан полк комсоргы Д. Кацин, эскадрилья командири Амет-Хан Султан, авиация техниклери И. Слюсарев ве Н. Бутов, эскадрилья командирининъ муавини А. Аристархов, авиация техниги Я. Пеньковский.

беклеген кишиси де келип къалса?» деген фикир оны даа зияде абдыратты. Патруль исе эп онъа якъынлашмакъта. «Не япмалы!..»

Бакъса, не корьсин! Бу арада фашистнинъ артындан, шей саткъан къадынлардан фият сорай-сорай онынъ беклеген адамы кельмекте. Бу вакъытта патруль бирден аркъагъа чевирильди ве омузынен о адамнынъ омузына къакъылып, кери адымлап кетти. Ниает, адам Насибенинъ къаршысына кельди. Къуруларны бакъкъан киши олып о, сездирмеден башыны къакъытып, селямлашкъан киби олды, ве:

— Къачкъа?— деп сорады.

— Сатылды энди, муштериси пара алып келейим деп кетти, аля даа ёкъ. Яхшы, алынъыз, энди беклемеге вакъытым ёкъ,— деди де Насибе сепетни кельген адамгъа туттырды.

Бойле этип о дагъгъа сепетнен къуру иле, намы бутюн джебэге даркъагъан къараман огълуна мектюп йиберген эди. Партизанлар мектюпни Буюк топракъкъа ёллайджакъ ве андан сонъ о джебэге, Амет-Ханнынъ элине барып тиеджек.

Амет-Ханларнынъ эви Алупканынъ энъ юкъарысында, къырларнынъ тюбинде ерлешкен. Бу, партизанларгъа мында келип кетмеге уйгъунлыкъ догъура. Партизанлар кельген вакъытта Султан агъа бутюн гедже юкъламай «мусафирлер»ни къаравуллай ве оларгъа бираз раатланмагъа имкян бере. Чюнки олар саба эрте, танъ атмаздан эвель чыкъып дагъгъа джонейджеклер. Бойле вакъытларда о эп тонгъуч огълу Амет-Хан хусусында тюшюне. Озюнинъ шаинини корьмекни арзу эте.

Вазиет гъает агъыр. Бутюн оккупация деври эр кес ичюн гуя къасевет ве кедер толу, теляшлы бир къаранлыкъ гедже киби эди. Бу ал 1943 сенеси кузьде, юзюмлер пишип башлагъан вакъытта олды. Султан агъа ве Насибе ханум кедерли алда эвлеринде бири-бирининъ козьлерине бакъып, не япмагъа бильмей отура эдилер. Султан агъа ярым саат эвельси фашистлер комендатурадан оларнынъ яхшы бильген адамлары Джетерени ве Екатерина Гаурдингни атмагъа алып кеткенлерини озь козьлеринен корип кельди. Бойле адамларнынъ ботен ольдюриледжегине Султан агъа сонъ дередже нефретленди ве ич тынчланып оламай. Насибе исе озюни тутамайып, къыйыгъынынъ уджунен эп козьяшларыны сильмекте. Олар экиси де пек денъиштилер. Султан агъа азды ве юзю, чырайы къап-къара олды. Насибенинъ де юзю солукъ, чырайы къачыкъ, башында исе кумюш ренкли теллер эп артмакъта эди.

Бу аджаип адамлар, озь вазиетлерининъ хавфлы олгъаныны бильселер де, озьлерининъ аяты къыл уджунда экенлигине бакъмадан, башкъаларгъа ярдым къолу узатмагъа арекет эте эдилер. Насибе буюк къазаннен аш пишире ве ачлыкътан юзьлери когерип къалгъан балаларны топлап ашата. Бир кере бунынъ ичюн базардан эчки биле сатын алдылар.

Партизанлардан оларгъа энъ чокъ Кучюк-койлю Абдураман Ибраимов келе эди. Партизан къадынлардан догъма алупкалы Эмине Айвазова да чокъ келе эди. Абдураман Ибраимов бир кере бу къорантаны дагъгъа алып кетмек вазифесинен де кельген эди. Къырым партизанларынынъ меркезий штабы къараманнынъ къорантасыны дагъгъа алып чыкъмакъ ве сонъра Буюк топракъкъа джёнетмек макъсадынен бу вазифени Дженюбий партизанлар бирлешмесине авале эте. Дженюбий бирлешменинъ командири Михаил Македонский ве комиссары Мустафа Селимов бу вазифени эда этюв ичюн бир къач кере операция тешкиль этелер. Лякин о вакъытта Амет-Ханнынъ анасы агъыр хасталангъаны себебинден оларны дагъгъа чыкъармакъ имкяны олмай.

Бу операциягъа баргъан группанынъ иштиракчиси, 10-нджы Ялта отрядынынъ сабыкъ партизаны, шимди Фергъанада яшагъан Неби Мухтеремов оны шойле хатырлай:

«Бизим отрядымызнынъ командири Иван Крапивный, комиссары Сераджедин Менаджиев эди. Бир кере бизге махсус вазифе берильди.

Белли олгъан малюматларгъа коре, фашист къузгъунларынен курешлерде нам косьтерген къараманымыз Амет-Хан Султаннынъ ана-бабасынынъ башлары узеринде телюке асыл олгъан. Оларны дагъгъа алып чыкъмакъ ве сонъра Буюк топракъкъа озгъармакъ зарур эди. Бу операцияны эда этюв ичюн Алупкагъа энди бир къач кере барып кельген теджрибели партизан Абдураим Ибраимов етекчилигинде беш адамдан ибарет махсус группа тешкиль этильди. Бу группагъа мен де кирдим. Эпимиз намлы шаинимизнинъ къорантасыны дагъгъа алып чыкъув вазифеси бизге авале этильгенине гъает севиндик.

1944 сенеси январь айынынъ сувукъ куньлеринден биринде азырланып, янымызгъа бирер десте «Къызыл Къырым» ве «Красный Крым» газеталарыны алып ёлгъа чыкътыкъ. Бизге къырлар, яйлялар устюнден 30-35 километр ёл юрип кечмек керек. Бешуй комюр оджакъларыны янындан саба ачылгъанда чыкътыкъ. Дагъдан яйлягъа котерильдик. Ёл гъает агъыр: боран, ель, терен къар. Хавфлы ерлерни айланып, бузлы ерлерни сунгюлернен тешип, озюмизге ёл ачып, Али-паша къырындан, Бодене-къырдан оттик ве акъшам устюнде Алупка богъазына еттик. О ерде Таш-къоба ичинде ийыкъ ерде ер азырлап анда геджеледик. Экинджи куню куньдюз ёл юрип, акъшамгъа Алупка дживарына чыкътыкъ. Къаранлыкълашкъан сонъ Султан агъанынъ эвине бардыкъ. Азбарда кимсе ёкъ. Къапыны къакътыкъ. Султан агъа чыкъты. О, Ибраимовнынъ сесини таныды ве къапыны ачты. Учь аркъадашымыз тышарыда къалдылар, биз Ибраимовнен ичери кирдик.

Султан агъа бизим кельгенимизге пек эеджанланды, севинди. Ичери одада кроватта, устюне ёргъан орьтюли къадын ята эди. Юзю азгъын, чырайы ап-акъ олса да, озю гъает муляйим, дюльбер къадын экенлиги сезилип тура. Хасталыкътан озюнинъ меджалсызлыгъына сыкъылып о, недендир утангъан киби олды.

— Айып этменъиз, джаным, вазиетимиз фена вакъытта раскельдинъиз. Бу хаинлерден раббим бизни не вакъыт къуртарыр экен. Халкъынынъ омюрини комюр эттилер.

— Зарар ёкъ, сиз биз ичюн ич сыкъылманъыз. Биз Султан агъанен лакъырды этер, озь ишимизни битиримиз.

— Огълумдан хабер кетиргендирсинъиз, эбет, огълуджыйым сагъ-селяметтир? — деп, къадын сабырсызлыкънен бизим козьлеримизге бакъты.

— Кетирдик, эбет, шаининъиз сагъ-селямет. О кокте фашистлерни йигитчесине ура. Мына, бакъынъыз озь батырынъызгъа, севининъиз,— деп ана ве бабагъа къараман огъуллары акъкъында макъале ве онынъ фото-сурети басылгъан бирер газета бердик.

Ана къалтырагъан эллеринен газетаны алды ве суретке бакъкъанда, озюнинъ джандан азиз Аметини корьген киби олды.— Меним батырым, севимли шаиним!— деп ресимни опип, газетаны кокюсине басъкъанда, онынъ козьлеринден яшлар акъты. Газетаны алып кенаргъа чекильген Султан агъа исе де ресимге бакъа, де макъаледе огълу акъкъында язылгъан сёзлерге козь ташлай. Огълунынъ япкъан ишлерине бойле буюк къыймет кесильгенине, онынъ джесаретлигине севинген бабанынъ да козьлеринде гъурур козьяшлары пейда олды.

Бахтлы ана ве баба бизни насыл этип алгъышламагъа сёз тапамадылар.

— Чокъ сагъ олунъыз, дагъ батырлары! Алла разы олсын! Раббим сизнинъ элинъизге, белинъизге кучь берсин, явуз душманнен курешлерде сизге енъишли ёллар насип эйлесин!— дедилер олар.

Ана-бабанынъ эеджанлары бираз ятышкъан сонъ, кельгенимизнинъ макъсадыны анълаттыкъ. Лякин теэссюф ки, къадынны бу хаста алында дагъгъа алып чыкъмакъ мумкюн дегиль эди. Буны биз къапыдан киргенимизнен анълагъан эдик.

— Багъышланъыз, ойле олды,— деди Султан агъа.— Бираз вакъыт беклемек керек олур. Озюнъиз де коресинъиз, бу алда ёлгъа чыкъмакъ мумкюн дегиль...»

Бираздан тышарыда къалгъан аркъадашлары да невбетнен эвге кирдилер ве Султан агъа мусафирлерни сыджакъ чайнен, эвде тапыштыргъан одыр-будыр емеклернен сыйлады.

Сабагъа якъын Султан агъа мусафирлерни озгъарды. Оларнынъ эр биринен самимиетле къучакълашып сагълыкълашкъанда:

— Чокъ сагъ олунъыз, достлар! Бизден бутюн партизанларгъа ве бизим къайдымызны чеккен дигер аркъадашларгъа юректен тешеккюр бильдиринъиз,— деди.

Бу вазифенинъ сонъунадже эда этильмегенинден юреклеринде хошнутсызлыкъ ис эткен партизанлар группасы, озьлеринен кетирген газеталарны, саба ачылгъандже сокъакъларда юрип, эвлернинъ азбарларына ташлап, даркъатып битирген сонъ ёлгъа чыкъты ве бош эльнен къайтмайыкъ деп, Ялта тарафтан келеяткъан беш немсе автомашинасына уджюм эттилер. Машиналарны зарарлап, иштен чыкъардылар. Айдавджылардан сорап, Ялтадаки вазиет хусусында керек малюматларны эльде эттилер.

Амет-Ханнынъ тек озю дегиль, онынъ къараманлыгъы акъкъында фото-суретнен берабер махсус басылып чыкъарылгъан листовкалар да душманнен куреше эдилер. Партизанлар тарафындан кой-койден юрип, бинълернен даркъатылгъан бойле листовкалар халкъны хайырсыз оккупантларнен курешке даа зияде къозгъамакъ ичюн дегерли хызмет эте эдилер.

О листовкалардан биринин сонъунда шойле дениле:

«Амет-Хан Султан улу рус халкъынынъ къараман эвлятларынен, совет Ватанынынъ бутюн къардаш халкъларнынъ шанлы эвлятларынен ян-янаша турып, совет Ватанымызны, бутюн совет адамларыны, догъмуш халкъны фашизм эсирлигинден къуртармакъ огърунда куреше.

Азиз ватандашлар!

Барсын Амет-Хан Султаннынъ къараманлыгъы ве федакярлыгъы сизни рухландырсын!

Ватан шаини, Советлер Союзынынъ Къараманы Амет-Хан Султангъа шан-шереф! Немсе запт этиджилерине олюм!»

Элине бу листовка тюшкен адам оны окъуп, севинип, ишанчлы къомшусына я да башкъа аркъадашына окъумагъа бере ве листовкалар эль-эльден юрелер.

Бойле листовкалар Алупкагъа да келип еттилер. Султан агъа ве Насибе ханым кунюкунюне телюке ве теляш ичинде булунсалар да, огъулларынынъ джебэде косьтерген ватанперверлик ишлерине юректен гъурурланалар.

Бу вакъытта исе Дженюбий джебэнинъ кокюнде немселернинъ: «Ахтунг! Ахтунг! Авада Амет-Хан Султан!» деген радио давушлары сыкъ-сыкъ янъгъырамакъта эди.

Амет-Хан ве онынъ садыкъ дженкявер досты даимий къоруджысы Иван Борисов экиси эки самолётта учалар. Олар Килигей бурунындаки гизли аэродромгъа ёл алдылар. Анда Лавриненковны денъиштиреджеклер.

Килигейге якъынлаяткъанда Амет-Ханнынъ козюне узакъта къара нокътачыкъ илишти. Шубе ёкъ — бу самолёт. Эм бизимки дегиль, эбет. Борисовнынъ радиосында Амет-Ханнынъ давушы ишитильди.

— Бизге мусафир кельди, гъалиба. Учувны девам этип, онынъ пешине тюшемиз, быралкъыны якъалмакъ керек.

Денъиз устюнде кучьлю ель, далгъалар копюре. Амет-Хан быралкъынынъ пешине тюшкенде, о къачаджакъ олды, лякин бойле авада онынъ самолёты бизим къырыджыдан къачып оладжагъы бармы. Ель олмаса биле Амет-Хан Султан ве Иван Борисов киби совет асларынынъ козюне илишкен къузгъунгъа, артыкъ къуртулыш ёкъ. Бу энди адет олып къалды.

Фашистнинъ пешинден еткен сонъ, Амет-Хан оны пулемёт атешине тутып, керек тарафкъа бурулмагъа меджбур этти ве озьлеринин гизли аэродромы бетке айдады. Амет де, Иван да севиндилер: полкларында даа бойле трофей олмагъан эди —«Физилер-Шторх!»

Немсе энди къуртулып оламайджагъыны анълады ве ерге къонмагъа меджбур олды. Борисов тёпеге айланып, эсирни къаравуллады, Амет-Хан аэродромгъа, озь эскадрильясынен смена беклеп тургъан Лавриненковгъа ашыкъты.

Бу тесадуфны хатырлап, В. Д. Лавриненков шойле яза: «Чокъкъа бармай бизге озюнинъ дженкявер досты ве къоруджысы москвалы Иван Борисовнен берабер Амет-Хан учып кельди. Биз оларны: тек Амет-Хангъа хас учув усулына бакъып та авада экенде танъыдыкъ ве севиндик. Лякин олар къонмагъа ашыкъмайлар. Энди аэродромны да кечип кеттилер.

Шу куню денъиз беттен кучьлю ель эсе эди, ама Амет-Хан Борисовнен бизим устюмизден кечип, учмакъны девам этелер. Бираздан энди о тарафтан башымыз устюнде эки дегиль, учь самолёт корюнди ве атышма ишитильди. Учюнджиси немсе самолёты экенлигини анъладыкъ. Амет-Хан онъа тосат-тосат къуршун ягъдырып, оны ерге къонмагъа меджбур этти. Амет-Ханнынъ зыкъысындан къоркъкъан фашист ердеки аэродромны биле корьмейип, догъру барып чёльге къонды.

Шу аньде Амет-Ханнынъ «Аэрокобра»сы биз тарафкъа бурулды ве бир къач саниеден келип, штаб одасы янында токътады. Юзю эеджанлы Амет-Хан самолётнынъ къанатындан секирип тюшти ве кулюмсиреп догъру манъа тараф догърулды.

— Къабул эт, достым, бахшышны! Бойле шей «Физилер-Шторх» учуджысынынъ акъылына биле кельмегендир. О, Евпаториягъа учса керек, мен исе оны «Лавриненков ярым адасы»на къондырдым...

— Сенинъ эр вакъыт бахтынъ юре, Амет-Хан! Ишинъ шу дередже онъ юре ки, бахт сенинъ къаршынъа озю учып келе.

— Эй, Володя, сёйлейсинъ сен де... Эгер мен оны корьмеген олсам, пешине тюшмеген олсам, учып келир эди о санъа бу ерге! Не де олса, иш япылды. Кеттик! — Амет-Хан чалылар тюбинде гизли тургъан машина бетке адымлады.

Биз «Физилер-Шторх»нынъ янына баргъанда учуджысы кабинада къыбырдамайып отура эди. Борисов да тёпеде эп айлана. Пистолетлеримизни азыр тутып кабинагъа якъынлаштыкъ. Амет-Хан учуджыгъа кабинадан чыкъ, деп эмир этти. Учуджы эллерини котерип чыкъты. Биз самолётнынъ къанаты устюне котерилип оны силясызландырдыкъ. Амет-Хан онъа, эллеринъни ашагъы эндир манасында ишмар этти ве озю кабинагъа кирип отурды, идаре алетлерини козьден кечерди. Сонъ немсеге бакъып, оларны косьтерди. Фашист онынъ истегини терджимансыз да анълады. Амет-Хан кабинадан чыкъты ве немсе озь ерине отурып, самолётны кочюрди. Сонъ кене чыкъты ве онынъ ерине меним достым отурды.

Биз эсир немсенен берабер ерге тюштик. Амет-Хан исе енгиль «Физилер-Шторх»ны чёль ичинде айдаштырып, авагъа котерильди. Бираз учып кейф алгъан сонъ бизим янымызгъа келип къонды».

Эсир алынгъан немсе гитлерджилер штабынынъ алякъаджысы экен. Ондан немселернинъ «Ю-52» юк ташыйыджы самолётларынынъ учув ве гемилернинъ юрюв маршрутлары хусусында чокъ къыйметли малюматлар алынды.

Иште, бойле этип, Атме-Хан даа В. Х. Лавриненковнынъ эскадрильясыны денъиштирмезден эвель, анда немсе самолётыны къондырып етиштирди. Бундан сонъ о, озь эскадрильясынен Къара денънзнинъ ичине узакъкъа кирип кеткен кимсесиз бош Килигей бурунында баягъы вакъыт «сербест авджылыкъ» иле мешгъуль олды.

Сербест авджылыкъкъа олар чифт-чифт олып кетелер. Амет-Хан бу сефер Иван Мольковнен берабер учты. Запорожьенинъ гъарбында эки «Мессершмитт»ни расткетирдилер. Оларны корьгенинен, Амет-Хан Мольковгъа мени аркъадан къорчала деп, душмангъа догърулды. Айры булутлардан файдаланып оларнынъ пешинден етти ве 80-50 метр къалгъанда, бирисини догърудан-догъру урып тюшюрди. Экинджи «мессер» къачты.

«Амет-Хан бу экинджи фашистке не ичюн токъунмады, не ичюн онынъ пешинден къувмады?» деп тюшюнди Мольков. Бу аньде радиода Амет-Ханнынъ сеси ишитильди. О, самолётынынъ моторы бозулгъаныны ве тездже къайтмакъ кереклигини бильдирди.

Амет-Хан ойле адам ки, онынъ козьлеринден бир шей къуртулмай. О, бозукъ мотор иле ашыкъып къайткъанда биле, ерде меракълы адисени — бензин цистерналарындан ибарет буюк юк эшелоныны корип къалды. Эшелон немсе аэродромлары тарафкъа ёл тутмакъта эди. Амет-Хан эшелоннынъ координатларыны бельгиледи ве деръал озюне план къурды. Мольков микрофонда текрар онынъ сесини ишитти:

— Бираз давранайыкъ, достым, бизге даа бир иш чыкъты, гъалиба.

Аэродромгъа кельгенлеринен, механиклер самолётнынъ моторыны тюзеттилер, машиналаргъа бензин толдырдылар. Амет-Хан озюнен берабер алты самолёт алып, бензин эшелонына догъру джёнеди. Нетиджеде, бензин толу он секиз цистерна якъылды. Гедже де барып шу янгъынны фото-суретке алдылар.

Амет-Хан озюнинъ бу дженкявер арекетинен шу ердеки немсе аэродромларыны баягъы вакъыткъадже якъарлыкъсыз къалдырды.

Кене шу куньлерде, сербест авджылыкъ вакътында, Амет-Хан немселернинъ джебэде корректировка ве разведка япыджы «Фокке-Вульф-189» самолётлары ерлешкен аэродромны тапты. Бизимкилер о самолётларгъа «Рама» дей эдилер, Амет-Хан оларны чокътан къыдыра ве бу самолётлар, къайдадыр, Николаев янларында ерлешселер керек деп тюшюнерек, «ах, оларнынъ дурагъыны тапсам да»— дей эди. Иште, бойле къуванчлы тесадуф!

Амет-Хан секиз самолётнен берабер догъру озю бельгилеп алгъан аэродром устюне барып чыкъты ве олар андаки «фоккер»лернинъ эписини гуя полигондаки киби юкъарыдан ич бир маниасыз атеш ачып ёкъ эттилер. Джемий олып секиз «фоккер» ве бир де «Физилер-Шторх» ёкъ этильди.

Бу иш ниаетине етип, къуршунлар да биткенде, эскадрилья учуджылары командирнинъ эмирини ишиттилер:

— «Мессер»лер келелер! Секиз дане! Уруш иле кери чекилемиз!

Бу урушта Иван Борисов бир дане «мессер»ни де урып етиштирди. Бунда да оларны Амет-Ханнынъ козьлери къуртарды, сюрип келеяткъан фашист къырыджыларыны озь вакътында корьди. Къуршунлары биткен алда оларнен урушкъа насыл этип киришеджек эдилер.

Амет-Ханнынъ эскадрильясы Килигей бурунында турып, душмангъа ойле тузакъ къурды ки, дженкявер достлары буны аля хатырлайлар. Шакъамы я — бир афтада 32 душман самолётыны ёкъ эттилер. Дёрдини шахсен командирнинъ озю урып тюшюрди: экисини Одесса устюнде, экисини Николаев шеэри узеринде.

Мергин къырыджылар, айны вакъытта, душманнынъ ердеки бир чокъ силяларыны да ёкъ эттилер. Бутюн бу енъишлернинъ эсас амиллеринден бири эскадрилья учуджылары арасында достлыкъ, сыкъы бирлик ве бири-бирини яхшы анълав эди. Озь аркъадашлары огюнде эскадрилья командирининъ итибары да сонъ дередже юксек. Олар командирлерине бутюнлей ишаналар. Амет-Хан да учуджыларынынъ эр бири эр анги вазиетте енъиш ичюн элинден кельген эр шейни япаджагъына эмин. Шубесиз, бойле дженкявер гонъюльдешликнинъ нетиджеси де ойле ола.

Амет-Хан Султан, озь табиатынджа, реберлик, ёлбашчылыкъ япув ичюн озюнде ич бир тюрлю не истек, не де истидат сезмей эди. Насыл вазифе олса-олсын, шахсен озю эда этмеге, озю япмагъа алышкъан ве бунъа уста эди. Ама биревлерге иш яптырмакъ, биревлерге авале этмек, яни реберлик япмакъ — бу онынъ ичюн дегиль эди. Лякин инсан белли бир вакъытларда, белли бир шарантлерде озюнинъ табиатыны да денъиштире биле, янъы хасиетлер саиби да ола биле. Амет-Хан ойлелерден эди. Дженкявер теджрибеси, усталыгъы эсапкъа алы-

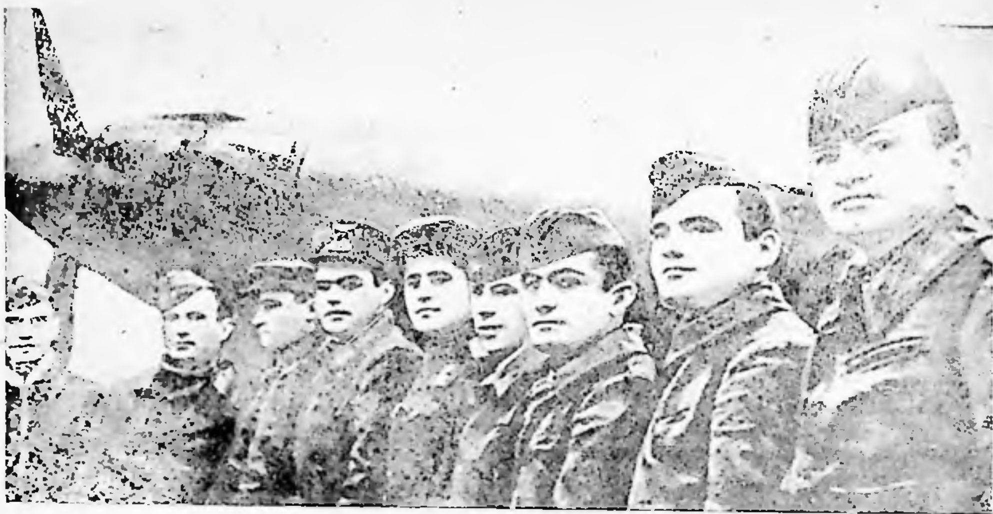

9-нджы полктаки Советлер Бирлиги Къараманларындан бир группасы. Сагъдан Павел Головачев, Иван Борисов, Амет-Хан Султан, Алексей Алелюхин, Анатолий Морозов, Аркадий Ковачевич, Иван Королев, Владимир Лавриненков ве Александр Карасев. 1943 с.

нып, энъ пишкин совет асларындан бири сыфатында онъа 9-нджы аслар полкынынъ эскадрилья командири вазифеси, яни бир группа къырыджы-учуджыгъа етекчилик япув иши авале этильгенде, о бунъа ич итираз этмеди. Чюнки буны ондан дженк шарапти, Ватан огърунда куреш ихтияджы талап эте деп анълады. Ве озюнинъ табиатына уйгъун иш олмаса да, бу арбий вазифени олдыкъча шерефнен беджерюв ичюн чокъ гъайрет этти.

Учуджыларнен мунасебетни, оларнынъ устюнде тургъан ёлбашчы оларакъ дегиль, айны озьлери киби тек месулиети зияде бир аркъадашлары, достлары сыфатында шекиллендирди. Мен командирим деп, ич бир вакъыт озюни олардан юксек тутмады, озюнден зияде оларнынъ къайдыны чекти. Олгъан теджрибесини, усталыгъыны озь къырыджыларына ашламагъа тырышты. Айларнен девам эткен бойле гъайрет ве догърудан- догъру урушлар вакътында косьтерильген амелий нумюнелер саесинде бойле бирликли, урушчан 3-нджи Амет-Хан эскадрильясы асыл олды. Кет-кете онынъ командирлик истидаты да артты.

Бу хусуста арбий мухбир Илья Бражнин «Улу Ватан дженкинде» адлы китабында меракълы малюмат кетире:

«Дженк башлагъанда Амет-Хан Султан он докъуз яшында экен, мен корьгенде йигирми бирде эди,— деп яза И. Бражнин.— Ама о, энди гвардиялы капитан упванына малик эскадрилья командири, шахсий эсабында исе 29 душман самолёты бар. Мен бу ракъам устюнде айрыджа токъталмакъ истейим. О мени тааджиплендирди ве айретте къалдырды. Ракъам эксери къырыджыларда олгъаны киби, эки къысымдан ибарет эди: он ве он докъуз. Он самолётны Амет-Хан шахсен озю урып тюшюрген, он докъузыны — группанен, яни аркъадашларынен бирликте. Лякин бу «шахсий» ве «группанен» денильген ракъамларнынъ нисбети манъа худжур, адден тыш олып корюнди. Амет-Ханнынъ полк аркъадашларынынъ эпсинде, шахсен озьлери урып тюшюрген самолётларнынъ сайысы группанен урулгъанындан зияде эди. Меселя, Алелюхинде шахсий —11, группанен —8; Сержантов шахсий — 13, группанен —9 ве иляхри. Ялынъыз Амет-Ханда группанен урып тюшюргени шахсен озю ургъанындан аман-аман эки кере зияде. Бунынъ себеби неде экен? Мен, Амет-Ханнынъ урып тюшюрген самолётларынынъ эсабы не ичюн бойле адден тыш деп сорадым.

— Не ичюн адден тыш? Акъикъий командирге хас эсап,— деди о.

Мен бу сёзлернинъ манасыны бир кереден анълап оламадым. Тек сонъундан, Амет-Ханнынъ аркъадашларынен, онынъ эскадрильясындаки учуджыларнен ве шахсен яш командирнинъ озю иле субетлешкен сонъ бунынъ манасыны ве себебини анълап олдым.

Амет-Хан Султан, ильк эвеля, командир эди. Аркъадашларынен бирликте урулып тюшюрильген самолёткъа о шахсен озю ургъанындан зияде эмиет бере. Шунынъ ичюн озю ургъанына бакъмадан, о, командир сыфатында, аркъадашларынынъ эсабыны арттырмагъа тырыша эди. Буны о озюнинъ командирлик боюн-борджы деп анълай эди. О вакъытта о «шахсий-махсий» деген шейге чокъ эмиет бермей эди. Онынъ эсас макъсады — насыл ёлнен олса-олсын, чокъча душман самолёты ёкъ этильсин. Шунынъ ичюн о озюнинъ шахсий эсабына эмиет бермей ве онъа къулакъ асмай эди. Эскадрильясындаки учуджыларны озь мисали, озь нумюнеси эсасында тербиелев, оларгъа душманнен насыл урушмакъ, онынъ самолётларыны насыл этип урып тюшюрмек кереклигини огретюв — онынъ ичюн энъ эсасы бу эди».

Бу джеэттен, чокъ йыллардан сонъ, языджы Шамиль Алядиннинъ къараманымыз акъкъында «Ленин байрагъы»нда бастыргъан «Корюшюв» серлевалы ильки макъалеси де чокъ меракълы. Москвада, Амет-Хан Султаннынъ эвинде, онынънен ве дженкявер аркъадашынен субет вакътында, языджы Къарамандан озюнинъ мешур ава урушлары хусусында сёйлемесини риджа эте.

«— Мен, язмакъ ичюн сизге зевкълы шейлер икяе этер эдим, лякин сёйлемеге пек уста дегилим,— деди Амет-Хан.

— Эр алда, базы муим вакъиаларны эшитмек тек бизим ичюн дегиль, халкъ ичюн де меракълы олур эди.

— Саша сёйлесин.— Амет-Хан дженкявер достына ишарет этти.— Меним дженкте япкъан ишлерим онъа малюм. Саша — ерде начальник эди, биз лер — кокте.

— Сенинъ иле анълашмакъ пек къыйын, Амет!— деди Саша. Онынъ чересинде эски къанаатсызлыкъ уянды.— Мен олмагъан олсам, дженк вакътында сенинъ не къадар самолёт урып тюширгенинъни гъалиба ич кимсе билялмайджакъ эди. Худжур адамсынъ сен! Дешетли ава чатышмаларында душман самолётлары ерге бири-бири артындан тёкюле эди. Лякин не къадар тюшти? Къайда тюшти? Сен бунъа ич къулакъ асмай эдинъ. Яшхы ки, мен сенинъ авада котеклешкенинъни козьэтип тура эдим. Сен пек джалагъайсынъ! Брянск хатиринъдеми? Я Узюм-Барвенково? Я Берлин? Айтам да, сенде эсап-къасап пек джайракъ эди.

— Кулакъ асма, Саша,— деди Амет-Хан.— Манъа къалгъаны да етеджек.

— Къыркъ эки сенесининъ къышы акъылынъдамы?— деп сорады Саша.— Сталинградда немселернинъ радиосы озь учуджыларына: «Авада Амет-Хан доланмакъта! Мукъайт олунъыз!» деп къычырыкълагъаны хатиринъдеми? О вакъытта авиаполкымызнынъ командири штаб огюнде турып:—«Токътанъыз сиз, Амет-Хан шимди сизге косьтерир!»— деп гъурурлангъаны эсимде».

Ава урушы затен ойле шей ки, командирнинъ огюне эр анъ беклениль меген вазифе келип чыкъа биле ве о вазифени шу аньде чезмек лязим — сонъ кеч олур. Мында командир, догъру къарар къабул этювнен, келип чыкъкъан вазифени догъру чезе билювнен бирге, оны шу аньде, шу саниеде йылдырым тезлигинен япа бильмеси шарт. Ава урушынынъ озь къанунлары бар. Ердеки урушлар куньлернен, афталарнен девам эте биле, ама ава урушы бир къач дакъикъалыкъ шей. Ама о дакъикъаларгъа чокъ шей багълы ола, шу аньлерде ердеки муим урушларнынъ, бинълернен адамларнынъ тальйи чезиле биле. Шунынъ ичюн ава урушы вакътында командир этрафтаки ер шейни корьмек ве сече бильмек борджлы, онынъ козьлери кескин, бакъышы теджрибели олмакъ керек. Амет-Хан, анджакъ бу джеэттен башкъалардан айырыла ве чокълардан бир баш устюн эди.

Бир кунь Городище районында Амет-Хан еди къырыджыгъа етекчилик япып, бир группа штурмлайыджы самолётны озгъарды,— деп хатырлай И. Бражнин.— Джебэ ёлагъы артына еткенде, «Ил»лар душман кучьлерини авадан къыйыр-чыйыр эте башладылар. Юксекте учкъан Амет-Хан, бу арада, немсе самолётлары бизим джебэ ёлагъымызны бомбалап башлагъанларыны корип къала. О, озь къырыджыларынен берабер анда догърула. Къыскъа урушта Амет-Ханнынъ къырыджылары эки «юнкерс» ве бир де «мессершмитт»ни урып тюшюрди ве башкъаларыны къувып, къачырып, оларгъа бомбаламагъа имкян бермедилер. Сонъ кене озь ишлерини битиреяткъан «Ил»ларгъа къайтып барып, оларны аэродромларына озгъарып кетирдилер.

Бу дженкявер учувнынъ нетиджесине, энъ юксек талап иле къыймет кескенде биле, яш командир шу вазиетте там догъру къарар къабул этти, енъиш онынъ кесен-кес чабик ве джесаретли арекети саесинде эльде этильди демек мумкюн. Бу урушта Амет-Хан озю самолёт уруп тюшюрмеди, о озь аркъадашларына урмагъа имкян берди. Лякин бу ал онынъ шу урушган алгъан мемнуниетлик дуйгъусыны ич эксильтмеди.

Амет-Хан, энъ джанбаз къырыджы-учуджы олмакънен бирге, айны вакъытта, йылдырым тезлигинде къарар къабул этюв икътидарына малик, бир группа самолётнынъ урушыны усталыкънен идаре эте бильген дженкявер командир дереджесине котерильди. О, къыскъа девирде озюнде командирге хас ойле хасиетлер асыл этти ве озюни ойле косьтерди ки, меркезий газетадан кельген арбий мухбир онъа къыймет кесип: «Амет-Хан — догъма ава командири» деди.

...Мелитополь ичюн уруш куньлери эди. Генерал Хрюкин озюнинъ козьэтюв нокътасында турып, алты совет къырыджысы бизим аскерлеримизни насыл этип авадан къорчалагъаныны корьди. О, бу группанынъ командири ким экенлигини бильмесе де, уруш мейданы узеринде япкъан акъыллы, уста арекетлерине сукъланды.

Эки чифт самолёт учь бинъ метр юксекликте учып, къоруджылыкъ япа, учюнджи чифт исе олардан да 500 метр юкъарыда сербест маневр иле этрафны козьэте. Бу вакъытта джебэ артындан келеяткъан докъуз дане «Ю-88» корюнди. Эфирде етекчининъ:

— 90 градус сагъгъа бурулып, уджюмге кечемиз! Головачёв озь къоруджысынен берабер дёрдимизни къорчаласын.

Ердеки авиация командирлери озьлерининъ севимли татар учуджысынынъ гъает таныш сесини айырды эттилер.

— Амет-Хан!

Авада муим арекетлер олды. Немсенинъ устюне биринджи олып лейтенант Олег Кильговатов уджюм япты. Ондан сонъ уджюмге Амет-Хан киришти. О, «Ю-88»ге эр вакъыттаки киби, арт тарафтан юкъарыдан уджюм этти ве 70-80 метр къалгъанда атеш ачты. «Бу санъа совет Ватанымыз ичюн! Мелитополь ичюн!..» «Юнкерс» алевленип ерге тюшти. Бомбалайыджыларнынъ сафы бозулды, олар чешит тарафкъа дагъылдылар. Къалабалыкътан файдаланып, лейтенант Борисов бир «Юнкерс»ни даа урып тюшюрди. Юкъарыдан Головачёв да немселернинъ устюне атылды ве мергин атешинен учюнджи самолётны якъты. «Къайда бирлик, анда тирилик» дегенлер. Олар авада бу сёзлернинъ там манасынен бирлик олып урушалар. Амет-Хан иште ойле командир эди.

Акъшам полккъа генералдан махсус тебрик радиограммасы кельди. Анда о, Амет-Хан Султан ёлбашчылыгъындаки алты къырыджынынъ эписини аджаип енъиш иле хайырлай ве оларгъа орду командалыгъы адындан самимий тешеккюр бильдире эди. Эртеси куню Амет-Хан, урушкъа усталыкънен ёлбашчылыкъ япувы ве косьтерген шахсий джесарети ичюн орду команданы тарафындан «Къызыл Байракъ» орденинен мукяфатланды.

Ава ордусынынъ команданы онынъ шаинлер киби урушкъанына сукъланып, «Амет-Хан акъикъий къырыджы!» дей. Арбий мутехассыс-

лар: «Амет-Хан Султан догъма ава командири, группалы уруш устасы» дейлер. Дженкявер аркъадашлары «Амет-Хан акъикъий инсан, самимий дост, мераметли аркъадаш» деп оны урьмет этелер, севелер. Фашист къузгъунлары иле урушларда косьтерген ярарлыкъларына юксек къыймет кесип, укюметимиз онъа Советлер Бирлигининъ Къараманы унваныны берди.

Йигирми учь яшында Амет-Хан, совет топрагъыны фашист мельунларындан азат этерек, озь юртунынъ босагъасына, Перекоп янларына, иште бойле инсаний шерефке наиль олып кельди.

ВАТАН ОГЪРУНДА

Март айынынъ сонъки куньлери. «Ава урушы усталары» полкнынъ намлы къырыджсы Амет-Хан Султан, тезден ярым аданы азат этюв урушлары башлайджагъы ичюн олса керек, гъает эджанлы, чырайы джиддий. Эр вакъыт япкъан шенъ лакъырдылары, шакъалары да эксильди. Уруштан бош вакъытларда ялынъыз башына булунмагъа арекет эте. Аркъадашлары оны анълай ве кедер этмейлер.

Бугунь де бойле, акъшамлыкъ аштан сонъ, ятакъ одасына кирмеди. Бир озю баягъы азбарда юрьди ве сонъра ярысыны снаряд къопарып алгъан чонтыкъ терекнинъ тюбюне чёкти. Догъмуш эвлери, азбарлары козь огюнден кетмеди. Бугунь о, ничюндир, Миясени чокъ хатырлады. «Онъа бир шей олмагъанмы экен? Сагъмы экен?» Партизанлар вастасынен эвлеринден алынып кетирильген къыскъа мектюпте Миясе хусусында бир хабер ёкъ эди. Амет-Хан раатсызлана. Кеченлерде «Красный Крым» газетасында фашистлернинъ Къырымда япкъан джанаварлыкъларына хусусында окъугъан хабери оны гъаст теляшландырды, къаны къайнады. Инсан къияфетини джойгъан фашист унсурларына къаршы бу вакъыткъа къадар даа ич бойле нефретленмеген эди. «Улу Сала койнинъ фаджиасы» серлевалы шу макъаленинъ эр бир сёзю анъына синъип къалды.

«Сизнинъ огюнъизде немсе хаинлерининъ Багъчасарай районы, Улу-Сала койнде япкъан вахшийликлери хусусында весикъа тура. Бу весикъа адий къырым кой эалисининъ дешэтли фаджиасыны акс эттире,— дениле эди макъаледе.

Декабрьнинъ сонъунда, партизанларнынъ тазыйыкъы алтында немселер Улу-Сала койни ташлап кетмеге меджбур олдылар. Койге партизан отряды киргенде, халкъ интикъамджыларынынъ козьлери огюнде гъает титис вахшийлик манзарасы ачылды. Бутюн кой атеш ичинде, эвлер яналар, койде сагъ адам къалмагъан. Ялынъыз секиз эвни атештен къуртармакъ мумкюн олды.

Умер Ментаирнинъ магъазында 25 кишининъ джеседи тапылды. Немсе хынзырлары койден кетмез эвель, бу магъазгъа совет кишилерини топлагъанлар. Эписини багълагъанлар. Сонъ устьлерине бензин тёкип, якъкъанлар. Чыкъкъандан сонъ эвни де якъкъанлар. Аджиз бедбахтлыларнынъ джан-айбети иле къычырувлары чокъ вакъыткъадже ишитильген.

Мына, ольдюрильгенлернинъ джедвели. Оларнынъ аман-аман эписи къартлар ве балалар эдилер. Эмир-Сале Асан —74 яшында, Ашире Эмир-Сале —63 яшында, Нафе Умер —73 яшында, Ашиме Нафе —64 яшында, Муса Абибулла —11 яшында, Лейля Абибулла —5 яшында, Диляра Абибулла —3 яшында, Энвер Абибулла —1 яшында, Сулейман Мустафа —64 яшында, Раиме Сулейман —54 яшында, Эфтаде Мухтерем —74 яшында, Мустафа Осман —69 яшында, Константин Шаши —74 яшында, Хатидже Фезла —79 яшында, Эмине Абдулла —69 яшында, Назифе Мустафа —66 яшында. Булардан башкъа дигер эвлерде 11 джесет даа тапылды. Оларнынъ ким экенлиги белли дегиль.

Немсе баскъынджылары совет кишилерине иште, бойле вахшийликлер япалар. Бизлер буны ич бир вакъыт унутмамыз...» (1944 сенеси, январь 24)

60—70 яшында къартларны, бир яшында, учь яшында сабийлерни тирилейин якъмакъ — бу не къадар дешэт, бу не къадар кийиклик! Амет-Хан буны асыл унутырмы, бу унутыладжакъ шейми! Бу адамларнынъ эр бири ичюн о юз дане фашистнинъ богъазына япышмагъа азыр. Ама не япсын, о фашистлернинъ озюнден зияде, оларнынъ самолётларыны къырмакъ борджлы...

Эртеси куню Амет-Хан озюнинъ аман-аман учь йыллыкъ дженкявер терджимеий алына даа янъы силинмез саифелер къошмакъ ичюн ынтылды. Озюнинъ полкы иле Ярым ада босагъасына аякъ баскъан вакъытта, онынъ кечип кельген дженкявер ёлунда не къадар саифелер бар эди! Акъикъий совет асынынъ дженкявер язылярнен толу бу саифелернинъ эр бири, командалыкъ тарафындан онъа кесильген къыйметни ачыкъ-айдын тасдыкълай:

«Иште усанув, ёрулув бильмей... Эр шейден зияде учмагъа севе... Уруш вакътында джесюр ве къатты табиатлы... Эли алтындаки аркъадашлары арасында итибары буюк.. Къарар къабул этювде ве оны эда этювде гъает джесаретли... Ава разведкасы устасы... Бомбалайыджылар иле къарапылыкъта биринджи олып уруш кечирди...» Мемлекетнинъ бу джесюр шаининнинъ дженкявер ве инсаний хасиетлерининъ эписини сайып чыкъмакъ кучь.

Къырымгъа даа уджюм япув азырлыгъы кете, ама Амет-Хан энди Перекоп устюнде озь эсабыны башлады. О, озюнинъ къоруджысы Олег Кильговатовнен берабер Перекоп устюнде уча эди. Булутсыз, темиз кок юзюнде Амет-Хан къара бир нокътаны эследи. Нокъта эп буюклешти. Олар нокътагъа къаршы догърулдылар ве бир къач саниеден сонъ онынъ душман самолёты экенлигини анъладылар. Самолёт бир озю дегиль, къуйругъына тиркеме де такъылгъан. О, тиркеменен Къырым аэродромларындаки самолётлар ичюн якъарлыкъ алып кетмекте.

«Бунъа ёл бермек олмаз, фашист самолётлары якъарлыкъсыз къалмакъ кереклер» деди Амет-Хан озь-озюне ве ашыкъты. Душманнынъ пешинден еткен сонъ, фашистке эмир этти: «Бензин юклю планерни чезип ташла» деди. Фашист онынъ сёзюни тутмады. Амет-Хан ачувланып: «Сен бу мавы кокнинъ шорбаджысы ким экенлигини бильмейсинъ гъалиба» деп, айланып келип планерге уджюм этти: «Къырым ичюн! Перекоп ичюн!..» Мергин атештен бензин толу планер туташты ве авада патлады. Оны тиркеп алып кетеяткъан самолёт да зарарланды.

Экинджи куню Амет-Хан озь къоруджысынен кене Перекоп устюнде учмакъта эди. Бир даа бакъса, сагъ тарафта самолёт пейда олды. Душман самолёты. «Хейншель-III». Бир озю. «Бунынъ да совет топрагъында бир къарыш ери бар экен» деди Амет-Хан ве онъа уджюм этмеге къарар берди. Бу арада фашист де оларны эследи ве къачмагъа азырланды.

— Уджюм этемиз! Пешимден къалма, бакъ мен санъа бир дерс косьтерейим,— деди Амет-Хан аркъадашына ве тезликнен озь усулы иле юкъарыдан ашагъы энип арттан фашистке якъын келерек, 60-70 метр къалгъанда оны нишангъа алды: «Алупка ичюн! Къара денъиз ичюн!..» «Хейншель» аркъасында къара думан къалдырып ерге догъру ёлланды.

— Сонъ, насыл, Иван?— деди Амет-Хан мемнуниетле.

— Аджаип, устаз дост! Алий дереджеде эда этильди,— деп джевап берди къоруджысы микрофонда.

Иште, бойле, даа Къырымгъа уджюм башламаздан эвель, Амет-Ханнынъ мергин атешинден бир фашист унсуры даа Перекоп янларында озюне мезар тапты.

Ярым адагъа уджюм башламаз эвель, Амет-Хан Султан башкъа эскадрилья командирлеринен берабер, джебэнинъ ог ёлагъына барып Сивашнынъ тузлы топрагъы устюнде юрьди. Бу ерде пияде аскерлер бугунь-ярын башлайджакъ уджюмни беклейлер. Уджюм башлагъанда, къырыджылар авадан оларны къорчалайджакъ лар.

Тезден бу кунь де етип кельди. Бинъ докъуз юз къыркъ дёрт сенесининъ апрель секиз куню. Уфукъ артындан догъмагъа азырлангъан кунешнинъ аллы-гуллю нурлары даа дженюп кокюни айдынлатып етиштирмеди, артиллерия миномётлары ве авиация энди душман пекинтилерине кучьлю атеш ягъдырып башладылар. Азаплы ярым аданынъ чокътан бекленильген азатлыгъы башланды.

Ерде гъает агъыр урушлар кете. Бизим учуджыларымыз душман позицияларыны бомбалав иле ве авадан душмангъа атеш ягъдыраракъ, ердеки аскерлеримизнинъ уджюмине фааль къол тутмакъта эдилер.

Фашистлер озьлерининъ Сивашта ве Перекоптаки пекинтилерине ич якъын барылмаз, олар ич запт этильмез деп эсап эте эдилер. Ама совет аскерлерининъ кучьлю тазыйкъы алтында бу пекинтилер де дарма-дагъын этильди ве шанлы аскерлеримиз душманны ярым аданынъ ичерисине айдап кеттилер. Къырыджы-учуджылар аскерлеримизни авадан федакяране къорчалап, душман самолётларына аман бермедилер. Немселернинъ кери чекильмекте олгъан аскерий кучьлерине ве аэродромларына атеш ягъдырып, бизим арбий къысымларымызгъа огге йылышмакъ ичюн дегерли ярдым косьтердилер.

О кунни Амет-Хан шойле хатырлай эди: «Топрагъымыз атеш ичинде эди. Ама ярым ада узеринде кок о къадар юксек, темиз, мавы, дюльбер эди ки, гуя этрафта не дженк, не харабе, не олюм — бир шей ёкъ. Табиат сени! Сийрек булутчыкълар, санки бизге авада урушмагъа кедер этмек истемейип, янымыздан кечип кетелер. Лякин догъмуш топракъ узериндеки бу мавы океаннынъ гузеллигини сейир этмеге, ондан кейф алмагъа вакъыт ёкъ. Ашагъыдаки дженк гудурдилери эр шейни бастыра, эр шейни унуттыра. Иште, бу сонъкиси эписинден зияде хатиримде къалды. Оны ич унутмайым».

Къырымнынъ тёрюне, Севастополь тарафкъа чекилерек, душман эм ерде, эм авада къутурмыш дереджеде къатты къаршылыкъ косьтерди. Фашистлер бу диярны ич ташлап кетмек истемедилер. Олар ярым аданынъ ерли эалисини бутюнлей ёкъ этип, бу ерде темиз немсе вилаети тешкиль этмек планыны тюзген эдилер. Бу вахшийлик планыны фашистлер Къырымгъа аякъ баскъан куньлерден омюрге кечире башладылар. Дагъ районларында онларнен якъылгъан ве ернен ексан этильген койлер, партизанларнен багъы ичюн атылгъан, ольдирильген бинълернен тынч эали, Германиягъа вагон-вагон айдалгъан яшлар ве къызлар, Симферополь янында бинълернен ерли ватанперверлер ичюн мезар олгъан «Красный» совхоз топрагъы, Керчь янындаки 7 бинъден зияде ерли кишилернинъ атылгъаны, Эски-Къырым шеэринде бир геджеде 700-ге якъын адам ольдирильгени ве бунъа бенъзеген бир чокъ дигер вахшийликлер фашистлернинъ иште шу планларынынъ кунюкунюне омюрге кечирилювинден делялеттир.

Озь халкъынынъ садыкъ огълу Амет-Хан Султан гитлерджи хаинлернинъ халкъкъа чектирген бойле зулумы ичюн интикъам алмакъта эди. Мына, онынъ догъмуш совет кокюнде шу интикъам дуйгъусы иле «язгъан» бир дженкявер саифеси даа.

Амет-Хан озюнинъ къоруджысы иле джебэ ёлагъы устюнде учкъан вакъытта, ёлакънынъ о тарафында фашистлернинъ «Хеншель-126» деген самолётыны корьди. Самолёт алчакътан учып, джебэ ёлагъындан озьлерининъки бетке къачып кетмекте эди. Амет-Хан «Хеншель»ни кери къайтарып, джебэ ёлагъындан бу топракъкъа айдап, бизим тарафта къондырмагъа къарар берди. Амет-Хан ниет этти, весселям! Ойле де япты. Аркъадашынен берабер фашистке тенбие сыфатында бир къач кере атеш ачты ве къаршылыкъ косьтермек нафиле олгъаныны анълатты. Сонъра экиси «Хеншель»нинъ эки тарафына якълашып, оны аркъагъа чевирильмеге меджбур эттилер. Иште, бойле, Амет-Хан ве Олег Кильговатовнынъ тазыйкъы алтында фашист учуджысы джебэ ёлагъыны кечип, бизимкилер тарафта чёльге къонды.

Ама бош чёль ичинде фашист самолётынынъ экипажыны эсир ал-

Огдеки сырада солдан: Остапенко, комиссар Н. А. Верховец, полк командири Л. Л. Шестаков, полк штурманы И. Г. Королев. Арттаки сырада: эскадрилья командирлери Амет-Хан Султан, В. Лавриненков ве А. Апелюхин.

магъа кимсе ёкъ. Амет-Хан буны озю япмакъ къарарына келе. О, аркъадашына «Хеншель»ни авадан къаравуллап турмакъны авале эте ве озю аэродромгъа кете. Анда ПО-2 алякъа самолётыны алып эки учуджынен берабер «Хеншель»нинъ янына келип къоналар. Бизим учуджылар эки фашист учуджысыны эсир алып, эллерини багълайлар ве ПО-2-ге отуртып алып кетелер. Амет-Хан шу ерде къала. Оны алякъа самолёты сонъ келип аладжакъ эди.

Лякин ПО-2-ге экинджи рейс япмакъ керек олмады. Ич бир вакъыт биревден ярдым беклеп отурмагъа алышмагъан Амет-Хан «Хеншель»нинъ янында бир озю къалгъан сонъ, онынъ устюне минди, ве эр шейни козьден кечирди, идаре этюв алетлерини тешкерди ве онъа затен таныш олмагъан душман самолётыны кочюрип, оны авагъа котерди. Беш — он дакъикъадан о шу трофей алгъан самолётынен озь аэродромына барып къонды. Андаки учуджылар аэродромгъа къонаягъкъан «Хеншель-126»ны корип бунынъ не экенлигини бир кереден анъламадылар. Ялынъыз самолёттан тюшеяткъан Амет-Ханны корип, сонъ ишнинъ асылына еттилер.

Амет-Хан оны сарып алгъан учуджыларгъа мураджаат этип:

— Къабул этинъиз, достлар, бу менден сизге къонакъбай бахшышы,— деди севинчли давуш иле.

— Не бакъасынъыз? Мен догъру сёйледим. Мен бу ернинъ къонакъбайым, сизлер исе меним юртымда мусафирсинъиз. Бизде, къырымлыларда, ойле — тек мусафирликке баргъанда дегиль, энъ мутебер мусафирине къонакъбай да бахшыш бере.

— Сагъ, ол, Аметка! Аферин!— деп аркъадашлары зий-чув олдылар.— Биз де санъа борджлы къалмамыз.

— Я къайда анавы джинаетчилер?— деди Амет-Хан эсир алынгъан фашист учуджыларыны хатырлап.— Айтынъыз оларгъа, джанлары агъырмасын. Бу топракънынъ, бу кокнинъ шорбаджысы ким олгъаныны энди анълагъандырлар.

8-нджи Ава ордусы газетасынынъ сабыкъ арбий фото-мухбири Юрий Николаевич Скуратов, дженктен сонъ бу эпизод хусусында «Авиация ве космонавтика» журналында тафсилятлы икяе эткен эди.

Фашистлернинъ Сиваштаки къавий мудафаа пекинтилери къыры-

лып кечильген сонъ, бизим авиациянынъ биринджи невбет вазифеси уджюм иле огге йылышкъан аскерлеримизнинъ ёлуны темизлемек ве оларнынъ уджюмини енгиллештирмек эди. Бунынъ ичюн исе, эвеля, душманнынъ чокътан-чокъ самолётлар, авиация техникасы, дженк кедиклери иле толу аэродромларыны урып дагъытмакъ лязим эди.

Бу вазифени ялынъыз штурмовиклер иле беджерюв, керек нетиджени бермеди. Чюнки аэродромлар зенит артиллериясы ве хусусан «Эрликон»лар иле сонъ дередже къорчалана эдилер. Сонъ шойле къараргъа келинди: Башта къырыджылар огде учып, шу зенит нокъталарыны атешке тутып, чокъусыны тындыралар ве оларнынъ артындан штурмовиклер озь ишлерини япалар. Ама бу саеде къырыджыларгъа да штурмовиклер киби алчакъ учмакъ керек ола. Демек, зенит топларынынъ атешине огърамакъ имкяны да арта.

Гъает джиддий, хусусий бу вазиетте, Амет-Хан, эр вакъыттаки киби, дженкявер тешеббюс косьтерип, акъыллы фикир теклиф этти. О, душманнынъ сонъ дередже кучьлю атешинден олдыкъча аз зарар корьмек ичюн, аэродромгъа алчакътан уджюм япылгъанынен юкъары котерильген вакъытта самолёт бир кереден янбашкъа къойылса, зенит снарядларынынъ онъа тиюв ихтималы дефаларджа эксилир деп эсап этти. Бу усул къырыджылар ичюн бекленильмеден пек яхшы нетидже берди. Джанкойде ве дигер ерлердеки аэродромларны ёкъэтюв де Амет-Хан аркъадашларынен берабер иште бу усулдан файдаланды.

«Амет-Ханнынъ теклифи о вакъытта, шу мурекеп, агъыр вазиетте бизге чокъ файда кетирди, бизим чокъ гъайыпларымызнынъ огюни алды. Амет достымыз эр анги вазиетте бойле бир янъылыкъ теклиф этип пек чокъумызнынъ сагъ къалувымызгъа себепчи олгъандыр»,— деп хатырлай онынъ сабыкъ къоруджысы Иван Александрович Мольков.

Ярым аданынъ бутюн шеэр ве койлеринде ерли эали, оларгъа азатлыкъ кетирген догъмуш совет аскерини буюк къуванч иле къаршылап алмакъта эди. Апрелъ 14-те Симферополь азат этильди. Багъчасарайда совет аскерлерини шу геджеси шеэрни эльге кечирген Дженюбий бирлешменинъ мешур комиссары Мустафа Селимов ёлбашчылыгъындаки партизан отрядлары къаршылап алдылар. Апрель 15-те Ялта, сонъ Алупка азат этильди.

Бу хош хаберлер шу куньлерде буюк бир федакярлыкъ ве сабырсызлыкъ иле дженклешкен Амет-Ханнынъ кучюне кучь къоштылар. Къырым энди аман-аман бутюнлей фашистлерден темизленди. Ялынъыз Севастополь шеэри ве душманнынъ Херсонестеки энъ буюк баш аэродромы къалды. Севастопольни къорчалап тургъан о аэродром къырыджылар, бомбалайыджылар, штурмовиклер ве транспорт самолётлары иле рыкъма-рыкъ толу. Этрафында исе о къадар чокъ зенит топлары ерлештирильген ки, оларнынъки киби кучьлю атеш даа джебэнинъ ич бир еринде расткельмеген эди.

Озюнинъ къадимий тарихында нелер, нелер корьмеди бу Херсонес! Шимди исе фашист «Эрликон»ларынынъ джан-айбети иле кокке фышкъыргъан узьлюксиз атеш далгъасынынъ шааты олмакъта. Бу ерде, Херсонес бурунындан котерилип, Сапун-Дагъ бетке эшелон-эшелон немсе бомбалайыджы самолётлары кетелер.

Докъузынджы къырыджылар полкы бу вакъытта «Китай» совхозы янындаки чёль аэродромында ерлешкен эди. Херсонес бурунындаки фашист самолётларыны тындырмакъ ичюн бизим къырыджылар кене юкъарыда анъылгъан дженкявер тактика усулыны къулландылар.

Къырым кокюнде ава урушлары кунь-куньден кескинлеше. Бу кокнинъ шорбаджысы Амет-Хан Султаннынъ иссесине эп якъын-якъын дженкявер адиселер тюше. Мына, къараман Севастополь ичюн уруш. Невбеттеки ава чарпышувы Северная лиманы устюнде олды. Амет-Хан гъает чевик фашистнинъ пешине тюшип, эки-учь кере оны нишангъа алмакъ истеди, ама немсе уста учуджы олса керек, эп онынъ атешин-

ден къуртулды. Бу ал Амет-Ханнынъ джанына тийди. О бир даа айланып, юкъарыдан ашагъы къартал киби къузгъуннынъ устюне атылды ве:— Севастополь ичюн! Къара денъиз ичюн!— деп пулемётыны ве топыны бир кереден ишлетти. Бу дефа фашист онынъ мергин атешинден къуртулып оламады —«Фокке-Вульд-190» алевленип денъизге тюшти ве оны шу ань Къара денъиз далгъалары ютты.

Амет-Ханнынъ къулагъына немселернинъ радио-сигналы чалынды: «Ахтунг! Ахтунг! Дикъкъат! Дикъкъат! Кокте Амет-Хан! Кокте Амет-Хан!»

«Фокке-Вульф»нинъ янып тюшюви ве онынъ устюне де бу сигнал фашистлерни шашмалатты. Къалгъан самолётлар дарма-дагъын олып къачтылар.

Амет-Хан бу урушта да енъиш иле къайтып кельди. Ерулса да кейфи гузель. О, «Кобра-»сынынъ къанатындан хош тебессюм иле ерге секирип тюшти, ама аля душман элиндеки Севастополь, Сапун-Дагъ; «фоккер»лернен «мессер»лернен ве даа дигер фашист самолётларынен толу Херсонес буруны онынъ акъылындан чыкъмай.

Невбеттеки ава урушы Балыкълаванынъ гъарп тарафында башланды. Амет-Хан Иван Мольковнен берабер эди. Ойле олды ки, фашистлер оларнынъ экисине де бир кереден уджюм эттилер ве оларны бири-бириниден айырдылар. Бу себептен оларгъа ялынъыз башына, айры-айры урушмакъ керек олды.

Амет-Хан теджрибели фашист учуджысынен къатты урушты. Немсе онъа якъа туттырмайджакъ олса да, Амет оны энди сыкъыштырып башлагъан эди, бу аньде экинджи бир фашист Мольковнынъ «Кобра»-сыны денъиз узериндеки къаягъа сюрюштирип, оны мына-мына ёкъ этеджек эди. Буны корип етиштирген Амет-Хан бир ань тюшюнмеден, фашистни быракъып, достына ярдымгъа ашыкъты. О, сонъки саниелерде арт тарафтан келип, фашисттен эвель онынъ озюне атеш ачып етиштирди: «Достым ичюн! Ватаным ичюн!» «Фокке-Вульф-190» япалакъланып ашагъы юварланды.

Иште, бойле этип о, Балыкълава ялысы янында бир мельунны Къара денъиз сувуна богъды ве энъ эсасы, озюнинъ къоруджысы, досты Иван Мольковны олюмден къуртарды.

Буюк рус шаири Александр Твардовский озь шииринде:

«Учуджы неспини алсакъ биз эгер,
Оларчюн достлыкъ бу — садыкълыкъ, эрлик.
Душманны ёкъ этюв — пек буюк дегер,
Ама дост къуртарув — энъ юксек мердлик!»

деп язгъанда, анджакъ бойле алларны козьде туткъандыр.

— Бу дефа да Аметнинъ кескин козьлери ве дженкявер достлыкъкъа садыкълыгъы ярдым эттилер,— дей И. А. Мольков бу хусуста.— Эр анги муреккеп вазиетте озь аркъадашына садыкълыкъ борджыны о, ич бир дакъикъа эстен чыкъармай эди. О вакъытта мен ялынъыз достым Амет-Ханнынъ чабиклиги, джесарети ве усталыгъы саесинде сагъ къалдым. Шунынъ ичюн мен омюрлик онъа борджлым.

1944 сенеси майыс секизде Севастополь ве Балыкълава ялылары узеринде сонъки ава урушлары олды. Эртеси куню майыс 9-да 51-нджи орду, 2-нджи гвардиялы орду ве хусусий Денъиз яны ордусы аскерлери Севастопольни азат эттилер. Бунынънен Къырым немсе-фашист баскъынджыларындан бутюнлей темизленди.

Енъиш! Бу къуванч гвардиялы учуджыларнынъ юреклерине серин ель киби келип кирди. 1944 сенесининъ бу кунешли майыс куньлеринде оларнынъ гонъюллери ойле хош дуйгъулар иле толып-ташты ки, гуя даа юксек, даа айдын ве дюльбер олып корюнди. Хусусан, Амет-Ханнынъ юзюнде айрыджа айдынлыкъ сезиле, козьлеринде севинч нурлары парылдай. Аркъадашлары оны догъмуш юрты азат этилюви мунасебетинен сыджакълыкънен хайырлайлар. Бу самимий хайырлавларны

о ачыкъ гонъюль иле гъурурнен къабул эте ве полкдашларынынъ эписини озь эвине мусафирликке чагъыра.

Умум джебэ ёлагъы бу вакъытта энди чокъ узакълашкъан ве та Днепр артына, Украинанынъ гъарп тарафына барып еткен эди. Шунынъ ичюн ярым аданы азат эткен аскерлерге, шу джумледен учуджыларгъа да бираз вакъыт раатланмагъа имкян береджеклерине шубэ ёкъ эди. Акъикъатен, эки-учь куньден сонъ полк командири Морозов илян этти:

— Аркъадашлар, бизге бир афта раатлыкъ бериле. Владимир Лавриненков ве Николай Остапченко Евпаториягъа путёвканен раатланмагъа кетелер, бир группа аркъадаш Севастопольге кете. Къалгъанлар, азырланынъыз, ярын эпимиз мусафирликке бараджаъмыз,— деди ве кулюмсиревини гизлеп оламай, Амет-Хангъа бакъты.— Эгер къонакъбай озь даветинден ред этмеген олса, ярын, достлар, Алупкагъа кетемиз,— деп къошты о.

Эр кес зий-чув олды. Достлары, севинчинден не айтмагъа бильмей тургъан Амет-Ханны сарып алды ве оны бир къач кере эль устюне котерип, котерип салладылар. Бу, бойле вакъытларда якъын достлар тарафындан косьтерильген энъ юксек севинч ве хошнутлыкъ дуйгъуларыны акс эттириджи бир адет эди.

Экинджи куню, Докъузынджы аслар полкынынъ учуджылары ваде эткенлери киби, машиналаргъа минип, севине-севине Амет-Ханнынъ ана-бабасыны ёкъламагъа, анда мусафир олмагъа кеттилер.

СУЛТАН АГЪАНЫНЪ МУСАФИРЛЕРИ

Насибе апте сонъки куньлерде бутюнлей раатлыгъыны джойды. О, озюнинъ тонгъучы Амет-Ханындан хабер беклей эди. Бутюн вакъыт юреги чапалана, азбаргъа чыкъа ве чокъ вакъыткъадже денъиз тарафкъа бакъып тура.

Бир кунь, гуя Севастополь беттен недир беклеген киби, Алупка-Сары тарафкъа бакъып азбарда тургъанда, бирден кокте мотор давушы ишитильди. Тёпеге бакъса — самолётлар, къанатларында къызыл йылдызлар бар. Насибе аптенинъ юреги сыкъ-сыкъ урды. Самолётлар алчакътан учтылар. Сонъ кене айланып кери къайттылар. Насибе аптеге самолётлардан биринининъ къанатлары саллангъан киби корюнди. Онынъ аякълары кесильди ве шу ерде босагъа устюне чёкти. Ходжасына нелердир айтаджакъ олды, ама агъызындан сёз чыкъмай. Озю исе тюшюне: «Бельки бу меним Аметимдир? Я о олса, не ичюн бир хабер бермеди, не ичюн озюни бильдирмеди?» Ана юреги чырпынмакъта. Сонъ яваш къалкъып, одагъа кирди ве энди ачыкъ ерде тургъан газеталарны, Амет-Ханнынъ фото-сурети иле басылгъан листовкаларны чыкъарды. Насибе апте огълунынъ суретине хайли вакъыт бакъты ве кене тынчланып оламады. Султан агъа къапыдан чыкъкъанда, о къыйыгъынынъ уджунен козь яшларыны силе эди. Ходжасы индемеди. «Кене Амет-Ханны хатырлады» деди озь-озюне.

Насибе апте бутюн гедже юкълап оламады. Султан агъа:— Сагъселяметтир, иншалла, озюнъни къыйнама, эр шей яхшы олур,— деп, оны тынчландыра, ама огъулларынынъ къайда экенлигини бильмей, озю де къасеветлене: «Эбет, дженк о, анда эр кунь, эр саат олюм беклемек мумкюн.» Албу исе Амет-Хан узакъта дегиль, мында, Къырымда эди.

Ярым ада немселерден азат этильди. Эки бучукъ йыл девам эткен эзиет ве къаранлыкъ геджеден сонъ кунь ярыгъы ачылды, халкъ сербест нефес алды. «Къызыл Къырым» газетасынынъ Майыс 1 номеринде языджы ве шаирлеримиз бу хусуста гурь давушнен сеслендилер. Шаир Решид Мурад озь ширинде шойле дей:

«Зынджырындан къопкъан къанджыкъ копекдай
Къапымызны парлап кирди фрицлер.
Фаджиалы эки сене ве беш ай
Сув ерине инсан къаны ичтилер.

Эфсанели Чонъгъар ве Ор чёлюнде
От битмеди, къан агълады яш юртым.
Демир чюйлю чызмаларнынъ тюбинде
Чичеклери солды бу ешиль юртнынъ.

Зиндан олды мектебимиз, эвимиз,
Сокъакъларгъа дарагъачлар салынды.
Джандан севген шеэримиз, коюмиз,
Немселернинъ атешинен алынды.

Нидже явлукъ, марамалар ве шаллар
Анайларнынъ козь яшынен сыланды.
Ер инъледи, гурульдеди далгъалар,
Къара денъиз къайнап ташты, буланды.

Айдут душман тапалмады бир дуракъ,
Къызыл Орду сюнгюсини корьгенде.
Къанымызнен ялдызлангъан ал байракъ,
Шавле сача шанлы юртнынъ устюнде!

Къанлы Сиваш, Севастополь — шан сизге!
Огге кете сонъ енъишке полкларымыз.
Лянет, Гитлер! Биль ки, сени тез куньде
«Катюша»нынъ атешинен абрармыз».

Эр кимнинъ юзюнде къуванч, юрегинде шадлыкъ олса да, Насибе апте ичюн даа бир къач къасеветли кунь кечти. Уйле авгъанда Султан агъа азбарда отура эди. Кимдир, азбар къапыны къатты дёгди.

— Ким бар анда?— деп сорады о ериnден къалкъмайып.

— Козьайдын бар, Султан агъа, козьайдын! Тезден огълунъыз Амет-Хан келеджек. О сагъ экен. Оны корьгенлер,— деп къычырды киши къапы арасындан.

Султан агъа тез-тез къалкъып азбар къапыгъа бараджакъ олды, ама аякъълары онъа бойсунмадылар. Къапы арасындан козьайдын сёйлеген киши исе токътамады, ашагъы ёл бетке ашыкъып кетти.

Насибе енгени, аксине, бу хабер ич абдыратмады. О, бойле хаберни эр кунь беклей эди, бунъа озюни азырлагъан эди. Ана юреги бугунь-ярын бойле хош хабер келеджегини сезе эди.

— Эбет, мен сана сёйлемедиммн? Севастополь алынды, Къырымда немсе къалмады. Огълуджыйым мында олса, мытлакъа келир. Мен буны билем де,— деди о ходжасына севинчли, сакин давушнен. Ама эеджаныны тутып оламады.

Султан агъа башта шашмалады, сонъ озюне келип:

— Зан этсем, о бир озю кельмез, оларны насыл этип, ненен къаршылар экенмиз,— деди къарысына, энди тедарик корип башламакъ ниетинен.

— Зарар ёкъ,— деп джевап берди эр шейге саде бакъмагъа алышкъан Насибе апте.— Чареси тапылыр. Энъ эсасы, меним Амет-Ханым сагъ, мен оны кореджегим.

Эм, акъикъатен, эртеси куню эр шейнинъ чареси тапылды, аш-сув пиширильди, столлар азырланылды. Уйлеге якъын, эр шейнен меракълангъан ве орталыкъта чапкъалап юрьген балаларнынъ узакътан сеслери ишитильди:

— Келелер, келелер! Къараманлар келелер!

Къараманлар, салмакълы адымлар иле келелер. Энъ огде Амет-Хан, онынъ артындан полк командири А. А. Морозов, онынъ муавини А. Ф. Ковачевич ве башкъалар. Олар бир сыра олып, сарп сокъакътан юкъары котериле ве къокъулы, темиз дагъ авасынен кокюслерини толдырып-толдырып нефес алалар. Баягъы котерильген сонъ, кимдир, шакъа этти:

— Бу, достлар, сизге самолётны юкъарыгъа котерюв дегиль, мында озюнъ озюнъни котермек керексинъ.

Котерильдилер. Азбар къапы янында токъталып, нефес алдылар.

Азбарда булунгъан эр кес ёлгъа чапып чыкъты, эр кес оларны биринджи олып корьмеге ашыкъа. Амет-Хан, азбар къапыдан чыкъаяткъанлар арасына сокъулып, азбаргъа кирди ве анасына чапты. Къучакълап опьти, башыны кокюсине басты. Дюньяда энъ къыйметли кишиси — анасы сагъ олгъанына, озюнинъ козьлерине инанмайып, текрар-текрар анасынынъ козьлерини опьти. Сонъ бабасынен къучакълашты, акъайджасына онынъ эллини сыкъты.

Насибе апте козьлерини сюрте-сюрте, оларнынъ эр бирини невбетнен къучакълады, опьти. Не къадар муляйим, аджайип огъланлар! Бир чокъунынъ кокюсинде Амет-Ханнынъки киби Алтын Йылдыз ялтырай. Йылдызы олмагъанларнынъ да кокюслери орден толу. Огълунынъ аркъадашларыны биринджи кере корьсе де, олар эписи Насибе аптеге догъмуш киби якъын олдылар. Оларнынъ эписине козь ташлап, «эр бирининъ анасы бардыр, олар да мен киби озь балаларынынъ къасеветини чекедирлер» деп тюшюнди о.

Султан агъа да эписининъ эллерини сыкъты, сонъ азбарда булунгъан эр кес оларнен селямлашты. О бугунь айрыджа гъурурлы, башы кокке тиеджек. Не демек олсун — Къараман огълунен берабер онынъ эвине, онынъ шеэрине урьмет этип, бу къадар дженк къараманы, бу къадар чокъ джесюр шаирлер кельдилер.

Амет-Хан эеджандан бираз озюне кельген арада, кимдир онынъ бойнуна сарылды. Бакъса, бу Миясе эди!

— Вай, Миясе, насыл деиънишкенсинъ! Асыл танымаз эдим. Ама гузеллешкенсинъ,— деди Амет-Хан къардашыны корьгенинен достларыны биле унутып.

— Юрь, мен санъа Амет-Ханны косьтерейим,— деди онъа Миясе.

— О даа насыл Амет-Хан?

— Меним огълум,— деди Миясе ве бир къач сёзнен онъа озюнинъ талийи хусусында сёйлеп, оны ичери одагъа алып кирди.

Анда, кроватта, дудачыкъларыны къабартып, гузель балачыкъ юкъламакъта эди.

— Мына, бу Амет-Ханчыкъ. Сенинъ аддашынъ. Сенинъ асретинъден балагъа бу адны къойдыкъ.

Амет-Хан севинчли козьлеринен де балагъа, де Миясеге бакъты да:

— Хайырлайым сени! Пек гузель балачыкъ, машалла!— деди эеджанлы давушнен. Сонъ иляве этти:— Меракълы шей, сени асыл бойле, баланен козь огюме кетирип оламаз эдим, Юрь, чыкъайыкъ, бала уянмасын. Сонъ лакъырды этерик.

Азбарда къадынлар чапкъалап, софрагъа къыйметли, мусафирлер ичюн азырлагъан ашларыны, къокъулы кебапларны ерлештирмектелер. Миясе де тез-тез оларгъа къошулды. Амет-Хан исе чемоданыны ачып:

— Алынъыз, ана, окъурсынъыз,— деп анасына озюнде топлангъан мектюплерни туттырды.

Полкнынъ севимлиси, достлары Амет-Хан ана-бабасынен сагъ-селямет корюшкени, онынъ севинчи аркъадашларыны да севиндирди, оларны да мемнун этти. Юреклеринде ойле дуйгъу асыл олды, гуя олар да озь ана-бабаларынен корюштилер. Айларнен токътамай девам эткен кергин урушлардан сонъ, озь аркъадашларындан бирининъ эвинде бойле самимийлик, мусафирченлик муитине тюштилер. Бундан мефтун олмамакъ мумкюнми?!.

Стол башында гурьдели, шенъ лакъырдылардан сонъ, полк командири Анатолий Афанасьевич Морозов мемлекетимизге Амет-Хан киби къарталны тербиелеп берген ана-бабагъа самимий сёзлер иле мураджаат этти. О, къыскъадан Амет-Ханнынъ кечип кельген дженкявер ёлу хусусында, онынъ фашистлернен куреште косьтерген джесюрликлери акъкъында икяе этти.

Насибе апте исе, огълуна бакъып-бакъып тоялмай. Онъа эки байрам бир олды. Эм халкънен берабер фашистлернинъ эсирлигинден

къуртулды, эм юрегининъ парчасы — Аметине къавушты. Лякин о биле, бу корюшюв чокъкъа сюрьмейджек. Дженк даа девам эте. Амет-Хан кене кетеджек, кене атешлер ичине барып киреджек. Шунынъ ичюн ана юрегини кене теляш инелери санчып, санчып алалар.

Мусафирлер Султан агъанынъ эвинде учь кунь, учь гедже раатландылар. Дёрдинджи куню олар сайгъылы къонакъбайларнен сагълыкълашып, озь къысымларына къайттылар. Учуджыларда Амет-Ханнынъ ана-бабасы, догъмушлары, шеэр джемааты хусусында чокъ эйи, самимий тээссуратлар къалды.

Къырымны азат этюв урушлары Докъузынджы полкнынъ дженкявер тарихына даа бир шанлы саифе олып кирди. Генерал Тимофей Тимофеевич Хрюкин та 1944 сенеси язгъан «Сталинграддан Севастопольгедже» серлевалы макъалесинде бу урушларгъа шойле къыймет кескен эди:

«Сталинград ичюн къатты урушларда бизим учуджыларымыз Рихтгофеннинъ 8-нджи авиация корпусы 52-нджи эскадрасынынъ энъ айтувлы къырыджы асларынен дженклештилер. Душман гъает джиддий азырлыкълы эди. Бунъа бакъмадан, биз оны енъмек керек эдик. Авадаки шараитнинъ бутюн муреккеплигине бакъмайып, бизим огюмизде авада укюмранлыкъ эльде этмек вазифеси тура эди. Биз авиация къысымларындан энъ яхшы учуджыларны сечип алдыкъ ве олардан махсус полк тешкиль эттик.

... Волга янларында эксериси даа адий учуджылар олгъан шу ава урушы усталары, Къырым босагъасына — Сивашкъа ве Перекопкъа энди теджрибели авиация офицерлери, дженкявер арбий командирлер олып кельдилер.

Майор Ерёмин, майор Куделя, Советлер Бирлигининъ Къараманы подполковник Морозов, бизим асларымыз Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы Алелюхин, Советлер Бирлигининъ Къараманлары Амет-Хан Султан, Лавриненков, Ефремов, Болашов, Морозов, къырыджы самолётнен 800 дженкявер учув япкъан мешур разведкаджы Решетов — Къырымгъа ава уджюмине азырлыкъны биз мына бойле батырларнен башладыкъ. Бу уджюмде бизим учуджыларымыз гъает юксек рухий пишкинлик ве дженкявер усталыкъ косьтердилер».

Агъыр ава урушларында буюк ираде ве къараманлыкъ косьтеререк, Советлер Ватаны ичюн юрегининъ бутюн атешини берип дженклешкен бу учуджыларгъа, шу джумледен Амет-Ханнынъ хызметине, Улу Ватан дженкининъ талантлы арбий ёлбашчыларындан бири, 8-нджи Ава ордусы команданынынъ бу сёзлеринден даа къандырыджы делиль керекми, аджеба.

Докъузынджы полк чокъкъа бармай тынч аяткъа кечкен Къырымнен сагълыкълашты. Мемлекетнинъ дженюбини азат этюв урушларынынъ кергинлигини даа унутмагъан гвардиялы къырыджылар озь «Кобра»ларыны теслим этип, янъы самолётларгъа авушмакъ ичюн Москвагъа джёнедилер. Оларнынъ вазифеси тек янъы самолётлар алмакъ дегиль, мемлекет конструкторларынынъ янъы иджат эткен «Лавочкин-7» къырыджы самолётыны менимсемек эди.

Москва, учуджыларны кулер юзьнен къаршылады. Мында бамбашкъа дюнья, не дженк, не уруш. Худжур шей — олар мында дженклешмейлер, тынч-эркин шараитта талим кечелер. Лякин къараман дженкявер учуджылар бу ерге насыл вазифенен кельгенлерини ич бир дакъикъа унутмайып, янъы къырыджы самолётны огренюв иле мешгъуллер. «Ла-7»нинъ башта учув-тактик къабилиетини назарий джеэттен огренелер, сонъ оны авада айдап, амелий суретте менимсейлер. Дженк даа битмегенини, илериде даа къызгъын урушлар оладжагъыны олар яхшы анълай ве бу урушларгъа эр тарафлы азырланмагъа тырышалар.

Американдан кетирильген «Кобра» самолёты зарарсыз эди, олар бу самолётта чокъ енъишлер эльде эттилер. Лякин «Лавочкин» озюмиз-

нинъки. «Тез учув, сурьат!..» Бу эр бир учуджынынъ хаялы,— деген эди мешур совет учуджысы Валерий Чкалов. Бу машинада олар даа тез учмагъа, даа юксек котерильмеге наиль оладжакълар. Дженкни тездже битирмеге ярдым этмек ичюн бу гъает муим эди. Шунынъ ичюн учуджылар душман иле сонъки ава урушлары ашкъына кучьлю силянен донатылгъан янъы къырыджы самолётны исрарлыкъле меним-сейлер.

Бу вакъытта бекленильмеген къазадан полк командири А. Морозов фаджиалы эляк олды. 9-нджы полкнынъ командири оларакъ Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы В. Д. Лавриненков тайин этильди.

Къыркъ дёрт сенесининъ джыллы июль акъшамларындан биринде эки яш къыз ЦДКАгъа концертке кельген эдилер. Концертте Леонид Утёсов озюнинъ янъы концерт программасынен чыкъышта булунаджакъ. Концерт башламаздан эвель къызлар парк ичинде кездилер. Яз вакъты олса да, багъчада адам аз эди. Даа дженк битмей, эбет, къызларнынъ юрегинде буюк шенълик ёкъ. Тереклердеки къушчыкълар биле недендир, сакъынып чивильдешкен киби корюне. Эр алда, яшлыкъ озюни сездире. Къызлардан бири алчаракъ бойлу, сарышын кельген, мавы козьлю, Инна деген сойы элине узунджа къамыш парчасыны алгъан ве шакъа этип оны де достынынъ къабургъасына тюртип ала, де артына гизлей. Онынъ бойле шакъасындан безген досты тап сонъу:

— Етер энди ойнагъанынъ, юрь кеттик, даа концертке де кеч къалырмыз.

Олар аджеле адымларнен ЦДКА бинасы бетке юрдилер. Бираз кеткен сонъ, къаршыларында келеяткъан учуджыларны корьдилер. Алты учуджы, эписи де бирдайын яш дюльбер огъланлар. Алтысынынъ да кокюсинде Советлер Бирлиги Къараманынынъ Алтын Йылдызы парылдай.

Иннанынъ козьлери дёрт олды. Шашты. Ялынъыз: «Ана йигитлер!» деп етиштирди. Досты исе онъа:

— Инна, бакъ, кенардаки къара перчемли насыл якъымлы,— деди.

Инна къара перчемлиге тикилип бакъты ве озюни туталмады, кулюмсирей йиберди. Перчемли де кулюмсиреди. Къызларнынъ янындан кечеяткъанда:

— Манъа, мына бойле къамыш керек эди,— деди.

Учуджыларнынъ алтысы да Москвагъа янъы самолётны менимсемеге кельген Докъузынджы къырыджылар полкынынъ шанлылери эдилер. Къара перчемлиси, эбет, бизим Амет-Хан Султан, онынъ янашасындаки исе досты Иван Борисов эди.

Учуджылар къызларны концертке озгъарды ве кери айланып кеттилер. Ама Иннанен досты концерттен чыкъкъанда учуджылар оларны беклеп тургъанларыны корьдилер. Бу ерде олар таныш олдылар ве Амет-Хан Инна Максимовнанынъ пешине тюшти. Эр шейни тез ве кесен-кес япмагъа алышкъан Амет-Хан бу меселеде де чокъ тюшюнип отурмады ве беш-он кунь ичинде онъа эвленди. Эки бучукъ айдан сонъ, октябрьнинъ башларында энди джебэге джёнемек ичюн Иннанен сагълыкълашты.

— Эгер Кенигсбергге бармасам, онынъ кокюнде озь имзамны къалдырмасам, адым Амет-Хан олмасын,— деди о шу вакъытта.

Иште, Амет-Хан озюнинъ къызыл бурунлы янъы «Лавочкин» самолёты янында тура. Самолётнынъ фюзеляжында; эр вакъыттаки киби, къанатларыны яйдыргъан кучьлю къарталнынъ ресими япылгъан. Бу онынъ эскадрильясынынъ шахсий нишаны.

Амет-Хан енгилликнен самолётнынъ кабинасына чыкъып ерлеше. Полк озь къанатларыны саллап Москванен сагълыкълаша ве Шаркъий Пруссия бетке ёл ала. Огде даа Кенигсбергге ве ондан сонъ Берлингедже къатты урушлар иле толу узун-узакъ агъыр дженк ёлу бар.

ШАРКЪИЙ ПРУССИЯ КОКЮНДЕ

Балтыкъ бойынынъ серт рузгярлы, къуршун киби агъыр булутлы, ягъмурлы, чамурлы кузю. Бойле шараитта Шаркъий Пруссия босагъасында, ниает, душманнынъ озь топрагъына уджюмге азырлыкъ башланылды.

8-нджи Ава ордусы команданы генерал-полковник Х. Т. Хрюкин бу уджюмни азырлагъан арбий ёлбашчылардан бири эди. О, бутюн шу джебэнинъ уджюм планынен багълы суретте озь ава къысымларынынъ дженкявер арекет планларыны тизди ве шу конкрет планларынен озь авиация офицерлерини таныш этти. Япыладжакъ уджюмге совет командалыгъы буюк эмиет бере, чюнки о, Советлер Бирлиги девлет сынъырыны кечип, энди душман топрагъында алынып барыладжакъ урушларгъа башлангъыч къояджакъ.

Янъы «Лавочкин» самолётларында учып кельген аслар полкы ичюн де командармларнынъ элинде азыр планлар бар эди. Бу дженкявер арекет планларында шаиилер ичюн таныш олмагъа чокъ шей бар. Чюнки бу ульке, Шаркъий Пруссия сынъырындан та онынъ меркези Кенигсберг шеэрине къадар демир, бетон ве ташлар иле сонъ дередже къавийлештирильген туташ пекинтилер ве мудафаа ёлакълары иле къапланып алынгъан эди.

Бу ерде, 3-нджи Белорусие джебэсиндеки 303-нджи къырыджылар авиадивизия эркяныпа къошулгъан 9-нджы полк деръал дженкявер азырлыкъкъа киришти. Бойле азырлыкъ куньлеринден биринде Амет-Хан ве онынъ къоруджысы Иван Мольков эр саниеде учмагъа азыр олып невбетчиликте тургъанда, Литва кокюнде пейда олгъан ава разведкаджысыны ёкъ этмек эмири берильди. Экиси де бир кереден учтылар. Лякин юкъары котерильгенде, Мольковнынъ моторы бозулды, о кери къайтып къонмагъа меджбур олды. Демек, дженкявер вазифени эда этмек Амет-Ханнынъ бир озюне къалды.

Амет-Хан даа зияде юксекке котерильди ве разведкаджы самолёткъа якъынлап башлады. Бу вакъытта о «Хейнкель-111»ни дёрт дане къырыджы «Фокке-Вульф-190» къорчалагъаныны корьди. Беш самолёткъа къаршы бир озю. Лякин Амет-Хан атьта бойле муреккеп вазиетте биле кери чекильмеге алышмады. Эмирни мытлакъа эда этмек керек. Разведкажды озь аэродромына къайтып бармамакъ борджлы, чюнки о бизим уджюмге азырлангъан аскерий кучьлеримиз ве техникамызнынъ ерлешюви хусусында гъает муим малюмат топламакъта. «Къана бакъайыкъ, бинънинъ ярысы беш юз — о да бизде ёкъ» деп, Амет-Хан уджюмге кечмеге къарар берди ве микрофонны элине алды:

«Мен — Амет-Хан Султаным! Мен — Амет-Хан Султаным! Литва узеринде уджюмге кечем! Беш къузгъунгъа къаршы уджюм этем! Фашист айдутларына олюм!»

Амет-Хан озюнинъ бутюн теджрибеси ве усталыгъындан файдаланып, джанбаз арекетлер, шиддетли уджюмлер иле дёрт къырыджынынъ дженкявер сафыны бозды, оларны шашмалатты ве уйгъун вазиет асыл олгъан арада самолётыны разведкаджыгъа къаршы аль этиджи уджюмге догърултты. Мумкюн дередже онъа якъын келип, топ ве пулемётнен кучьлю атеш ачты. Амет-Ханнынъ бойле атешинден ич бир фашист мельуны къуртулып оламагъаны киби, разведкаджы «Хейнкель-111» де пешинден къара тютюн изи къалдырып ерге юварланды. Энди айланып «Фоккер»лернен тутушаджакъ олды, ама оларны тапсанъ ал, зувгъанлар.

Экинджи кере Амет-Хан Султаннынъ алты къырыджыдан ибарет эскадрильясына бизим джебэ ёлагъымызны бомбаламакъ ичюн келеяткъан чокъ сайылы фашист бомбалайыджы самолётлары группасыны токътатмакъ эмири берильди. Командир озь учуджыларынен берабер догърудан-догъру оларнынъ къаршысына чыкъып, юзь-юзьге келип уджюм япты. Фашистлер бу психологик уджюмге чыдамады ве аркъагъа чевирилип башладылар. Амет-Хан бир къач дакъикъа ичинде озю

Амет-Хан Султан ве къоруджысы Иван Борисов «Ла-7» самолёты янындалар. Шаркъий Пруссия, 1944 с.

эки бомбалайыджыны урып тюшюрди, урушнынъ сонъунда исе учюнджи самолётны якъты. Бу мувафакъиетли урушта дёрдюнджи самолётны онынъ къоруджысы Иван Мольков урып тюшюрди. Эскадрилья аэродромгъа ич бир гъайыпсыз къайтып кельди. Амет-Хан ве онынъ достлары фашистлерни иште бойле ура эдилер,— деп хатырлай Пруссия кокюнде Амет-Ханнен бир дивизияда дженклешкен истифадаки полковник А. Н. Сморчков.

Бойледже, ноябрь ве декабрь айларында, даимий серт, мурекке̇п ава шараитында гвардиялы учуджыларымыз ердеки аскерлерни авадан къорчалав ве душман аэродромларына уджюм ичюн юзлернен дженкявер учув яптылар. Эфсаневий полкнынъ батырларыны не аванынъ фенальгъы, не арбий шараитнынъ мурекке̇пли̇ги — ич бир шей токътатып оламай. Чюнки олар яхшы билелер — ердеки джебэ ёлагъында мувафакъиет муим дереджеде оларнынъ кокте уста арекетлерине багълы.

Къар ягъа, боран уфюрте, юзлернен топларнынъ титретиджи гурультиси. Енъишли къыркъ дёрдюнджи сененинъ сонъки куньлери бойле кечмекте ве янъы 1945-инджи йыл, Улу Ватан дженкининъ екюнлейинджи йылы кельмекте эди.

Шу куньлерден биринде Докъузынджы къырыджылар полкынынъ учуджылары шанлы «Нормандия» полкындаки франсыз учуджыларынен таныш олдылар. О полк да шу 303-юнджи къырыджылар авиациясы эркянында эди. Бизимкилер ве франсызлар бир дивизияда олып, авада бири-бирининъ шахсий радио сигналларыны яхшы бильселер де, озьлери даа таныш дегиль эдилер. Бу танышлыкъ дивизиягъа ве учуджыларгъа орденлер такъдим этилюви мунасебетинен тешкиль этильген акъшамда олып кечти. Бу корюшюви оларнынъ эр бири чокътан беклей эди, чюнки ава урушлары вакътында бири-бирининъ джесюрлигине сукълана эдилер. Зияфетте исе Ава ордусы команданы башчылыгъында франсызларнен бир столда расткелиштилер.

Олар бири-бирине бир кереден алыштылар. Франсыз учуджыларындан бири Франсуа де Жоффр Амет-Хан акъкъында, онынъ дженкявер ишлери хусусында о къадар чокъ иштиткен ки, козьлерини онъа тикип, озь эджаныны гизлеп оламай. Ахыры Амет-Ханнынъ янына

барып отурды. Экиси пек дост олдылар. Сонъра, дженктен сонъ озюнинъ хатырлав китабында Амет-Хан Султан акъкъында Улу Ватан дженки джебэсиндеки дженкявер досты сыфатында чокъ эйи сёзлер язды.

«Нормандия» учуджылары иле ильки танышлыгъы ве оларнен дженкявер сафдашлыгъы хусусында Амет-Хан озю шойле деген эди:

«Мен «Нормандия» учуджыларынен ильки дефа авада расткелиштим. Бир кере аркъадашларымнен берабер аэродромгъа къайткъанда уфукъ бетте бир къач нокъта корюнди. Олар да бизни корьселер керек, эфирде: «Фокке-Вульф»лер!» деген сес ишитильди. Сонъ айны шунъа бенъзеген сес: «Екъ, «Лавочкин»лер, «Лавочкин»лер» деп текрарлады. Бу сёзлер ачыкъ-айдын франсыз акценти иле айтылдылар. Мен, къаршымыздакилер «Нормандия» учуджылары экенлигини анъладым. Бу дженкте башымыздан чокъ агъырлыкълар келип кечти ве джебэ достлыгъынынъ къадрини биз пек биле эдик. Франсызларнен де биз сонъра таныш олып, достлаштыкъ ве чокъ вакъыт омуз-омузгъа берип дженклештик. Кокнинъ эр аршын мейданы ичюн, ернинъ эр бир къарышы ичюн джанымызны ортагъа къойып урушътыкъ. Чюнки бизим эр анги мувафакъиетимиз, енъишимиз умумий гъалебенинъ якъынламасына хызмет эткенини яхшы биле эдик...

Бизим франсызлар иле ерде корюшювимиз де меракълы кечти. Биз о вакъытта даа бир аэродромда дегиль эдик. Лавриненковны, Борисовны ве мени дженкявер мукяфатлар такъдим этюв мерасимине чагъыргъан эдилер. Бизим Докъузынджы полк «Ла-7» къырыджы самолётларында уча эди. Шунынъчюн франсызларны бу самолётнынъ техникий имкянлары меракъландырды. Биз «Лавочкин»нинъ энъ яхшы совет самолётларындан бири деп макътадыкъ. Ама франсызлар разы олмадылар, олар «ЯК-3» самолётыны бегене экенлер. Франсызлардан бири окъув талими сыфатында уруш кечирип, эр эки самолётны да сынамакъны теклиф этти. Мен иштирак этмеге разы олдым. Эртеси куню тамам саат 10-да меним 3-нджи эскадрильям тургъан ернинъ устюнде эки ЯК пейда олды. Олар ерге къондылар. Бензин алгъан сонъ, олар кене кокке котерильдилер. Оларнынъ артындан Лавриненков котерильди. «Ла-7» вызлы суретте юксекке чыкъты ве андан эки ЯКиынъ устюне атылды. Сонъ булутлар ичине синъип, бир даа оларгъа «уджюм этти». Лавриненков франсызларгъа «Ла-7»нинъ авада джанбазлыгъыны косьтермекте эди.

Сонъундан, бизим полкларымыз бир аэродромда тургъан вакъытта «ЯК-3» иле «Ла-7» арасында талим урушы кечирильди. Уруш нетиджесиз екюнленди. Лавриненков ве Дельфино бири-бирине бир шей япып оламадылар.

Аш башында франсызлар манъа эр вакъыттаки киби, шакъа тарзында хытап эттилер:

— Браво, Амет-Хан! Не ичюн сен озюнъ чыкъмадынъ да, бизге къаршы Лавриненковны йиберди нъ. Ойле шей кечмез. Эп бир сен бизнен «урушаджакъсынъ», яхшымы?

Эбет, бизлер урушътыкъ. Тек талим сыфатында дегиль де, Шаркъий Пруссия кокюнде немсе-фашист къузгъунлары иле акъикъий къызгъын, муреккеп дженкявер шараитлерде урушмакъ керек олды».

Къатты сувукълы январь айынынъ ортасында талантлы совет сераскери генерал-полковник Черняховский командалыгъы алтында 3-нджи Белорусие джебэсининъ аскерлери гитлерджилернинъ Шаркъий Пруссиядаки пекинтилерине къаршы Гумбиннен догъурулышында уджюмге кечтилер.

Урушлар пек агъыр. Чюнки бу фашистлернинъ энъ зияде пекитильген улькеси эди. Меселя, Гумбинненден Кенигсбергге къадар сонъ дередже къавий къурулгъан докъуз къат мудафаа пекинтиси ёлакълары бар эди. Бундан да гъайры эр бир къалени, эр бир эвни, аранны, эр анги иншаатны немселер атеш нокътасына чевиргенлер ве оларны эм ердеки, эм авадаки нишангъа атмакъ ичюн зарур силяларнен донат-

къанлар. Бойле муреккеп, кучьлю пекинтилер бутюн дженк девамында даа ич расткельмеген эди.

Амет-Хан ичюн хусусан 1945 сенеси январь 18 куню айрыджа хатирде къаладжакъ кунь олды. Онынъ кейфи сабадан яхшы эди. Аштан сонъ аркъадашларынен шакъалашты, кулюштилер. Лякин самолётларына барып ерлешкенлеринен оларгъа Гумбиннен-Мальвишкен районыны авадан козьэтип турмакъ эмири берильди. Амет-Ханнынъ етекчилиги алтында беш «Лавочкин-7» кокке котерильди. 4000 метр юксекликке котерильгенде, къаршыларына чокъ мыкъдарда фашист бомбардуманлары келеяткъаныны корьдилер. Учуджылар Амет-Ханнынъ:

— Уджюмге!— эмирини ишиттилер.

Къырыджылар озь командирлери пешинден душман самолётлары узерине атылдылар. Уджюм ойле чабик ве шиддетли эди ки, бир къач дакъикъа ичинде фашистлернинъ беш самолёты ёкъ этильди. Олардан экисини Амет-Ханнынъ озю урып тюшюрди.

Январь 26-да «Правда» газетасы хабер берди:

«Шаркъий Пруссия ичюн урушларда авиация генерал полковниги Т. Т. Хрюкиннинъ учуджылары фааль иштирак этмектелер. Олар душмангъа амансыз дарбелер эндирип, буюк джесарет ве дженкявер усталыкъ косьтерелер. Сонъки куньлерден биринде майор Амет-Хан Султан етекчилигинде беш «Лавочкин-7» душман территориясы узеринде козьэтюв учувы вакътында, 1500 метр юксекликте бизим джебэ ёлагъымыз тарафкъа 25 дане бомбардуман кельгенини корелер. Душман самолётлары бизим аскерлерге бомба ве штурм дарбеси эндирмек ниетинде эдилер...

Къыскъа, лякин шиддетли уруш нетиджесинде бизим къырыджылар беш дане «Фокке-Вульф»ни урып тюшюрдилер... Бойле енъиш эльде этерек, бизим къырыджыларымыз озь аэродромларына ич бир гъайыпсыз къайтып кельдилер».

Куньлерден биринде 303-нджи къырыджылар дивизиясынынъ полкларына джебэ команданы Черняховскийден махсус радиограмма кельди. Радиограммада о учуджыларнынъ федакяране хызметине: «Дженкявер шаинлер, сизнинъ къараманлыгъынъыз Ватанымызнынъ улу шаныны тешкиль эте. Кери чекильмекте олгъан душманны амансызджа урунъыз, онъа дигер ёлакъларда пекинмеге имкян берменъиз»,— деп юксек къыймет кести.

Сонъ дередже агъыр урушлы шу кунь бизим аскерлеримизге бир къат агъырлыкъ даа къошты. Радиограмманынъ артындан чокъкъа бармайып, шу куню джебэ команданы Иван Данилович Черняховскийнинъ эляк олгъаны хусусында хабер кельди. Гъает тешеббюскяр, терен бильгили, джебэге иджадий арекетте командалыкъ япкъан яш генералны учуджылар севе эдилер. Олар шу куню душманны даа къатты урмагъа ант эттилер.

Ант эткенлерден бири Амет-Хан Султан эди. Витенберг аэродромы. Радиолокатор башында 303-нджи, авиадивизия командирининъ муавини полковник Анатолий Емельянович Голубов. Локаторда Амет-Ханнынъ сеси ишитиле.

— Къая! Къая! «25»ке кетем.

— Къартал! Къартал! Олар джебэ артында узакъталар. Оларны джебэ ёлагъында къаршыланъыз.

— Оларны ёлакъ артында сыкъыштырмагъа рухсет этинъиз.

— Рухсет. Тек, риджа этем, сакът олунъыз...

«Амет-Хан Султан он эки къырыджы самолёткъа етекчилик япып, джебэ ёлагъы артына кете. Мен локатор иле оларнынъ арекетлерини дикъкъатнен козьэтем,— деп хатырлай бу урушны, шимди Советлер Бирлигининъ Къараманы авиация генерал-майоры А. Е. Голубов.— «Ой, анасыны, не япа о?» дейим озь-озюме. Лякин бираздан онынъ айнеджилик маневрасыны анълап алам. Он эки «Лавочкин-7» Амет-Ханнынъ эмирине бойсунаракъ, айланып барып, къаршыдан келеят-

къан душман бомбалайыджыларынынъ буюк группасынынъ арт тарафына кечип, оларнынъ къуйругъына такъылалар. Зан этерсинъ, олар бомбалайыджыларны къорчалайыджы немсе къырыджылары. Эм узакътан «Ла-7»ни «фоккер-ден айырды этмек къыйын.

Бир къач саниеден Амет-Хан озь учуджыларынен берабер фашист самолётларынынъ арасына сокъула ве оларны къыйратып башлай. Гъает темиз ве йылдырым тезлигинде япылгъан аджаип иш, озю де душман топрагъы устюнде.

Мен локаторгъа бакъам ве козьлериме инанмайым. Эгер бу Амет-Ханнынъ ве онынъ шегиртлерининъ иши олгъаныны бильмесем, инанмаз да эдим. Бу, адден тыш бир джесаретлик эди. Душман самолётларынынъ ич бириси джебэ ёлагъына келип етмеди. Амет-Хан исе озь аркъадашларынен берабер бир гъайыпсыз къайтып кельди.

Амет-Ханнынъ Шаркъий Пруссия кокюнде япкъан бу къыяссыз джесарети мени о вакъытта айретте къалдыргъан эди. Узеринде шу ава урушы кечирильген ерлер азат этильген сонъ, мен о ерни махсус барып бакътым ве анда керчектен де немсе самолётлары къабристаны асыл олгъанына эмин олдым. Къач самолёт ёкъ этильгенини бильмейим, лякин о ерде бир полк къадар фашист самолёты къыйратылгъан десем ялан дегиль».

Бу аджайип эпизод шуны косьтере ки, Амет-Хан душманны эр вакъыт тек джесаретнен, усталыкънен, къоркъу бильмеювинен дегиль де, айны вакъытта айнеджиликнен де, эр сефер янъы бир усул, янъы васта тапа билювинен де енъе эди. Онынъ шашыладжакъ мувафакъиетлерининъ себеплеринден бири даа шу эди ки, о озь машинасыны беш пармагъы киби биле ве онынъ «тили»нден, ана баласынынъ тилини анълагъаны киби, анълай эди. Моторнынъ давушындан о, самолётнынъ насыл вазиетте олгъаныны дерьал сезе ве керек тедбирни къуллана. Озюнинъ бу сезгирлигинде о даа ич бир кере янъылмады.

Бу вакъиа та Ростов янларында олгъан эди. Амет-Хан озь машинасыны тамир эттирип, аэродромгъа айдап кетирди. Лякин моторнынъ давушыны бегенмеди. Полк командири Морозов ондан «энди насыл, машинанъ ярайджакъмы?» деп сорагъанда о:

— Ёкъ, подполковник аркъадаш, ярамайджакъ, мен онъа ишанмайым,— деди.

— Бу не демек? Сен оны тамирден сонъ шимдичик озюнъ айдап кетирдинъ де. Онынънен де учарсынъ,— деди командир къатиетле.

— Моторны янъысына, я да яравлы сойына денъиштирселер учарым.

— Демек, озь самолётынъа ишанмайсынъ, ондан ред этесинъ, ойлеми?

— Ойле, подполковник аркъадаш, ред этем,— деди Амет-Хан озь сёзюнден дёнмейип.

Амет-Хан Султаннынъ табиатында бир вакъыт корюльмеген бу аререкетке тааджипленген Морозов онынъ «аэрокобра»сыны озю учурып бакъмакъ истеди. О самолётны эминликнен учув ёлагъына айдап чыкъарды ве башта моторны бираз ишлетип бакъкъан сонъ, газны арттырып, оны авагъа котере башлады. Амет-Хан асабий алда тишлеринен дудакъларыны сыкъты. Шу ерде эр кес, чым-чырт олып, не олур экен деп, бакъып турдылар. Ве шу аньде акъыл етмейджек адисенинъ шааты олдылар. Самолёт ерден котерильгенинен ашагъы энип, кене копчеклери ерге тийдилер. Сонъ моторнынъ давушы артты, бираз даа котерильди ве бир кереден мотор давушы тарс токътады. «Кобра» догъру ерге юварланды ве къатты урулувдан онынъ къанатлары къырылды, кевдеси исе эки-учь кере баш устюне чевирильди.

Козь ачып юмгъандже олгъан бу къаза эр кесни айретте къалдырды. Олар топарынен къаза олгъан ерге чаптылар. Бахтына Морозовгъа ич бир шей олмагъан. О, кабинанынъ къапысыны ачып сагъ-селямет озю чыкъты да, Амет-Хангъа мураджаат этти:

— Сен акълы экенсинъ, мотор акъикъатен бир шейге ярамай,— деди.

Бу вакъиа хусусында лакъырды полк учуджылары арасында чокъ вакъыткъадже девам эткен эди.

Докъузынджы аслар полкы ве «Нормандия» полкынынъ учуджылары баягъы вакъыт бир аэродромда булунды, бир ерде ашадылар ве бири-биринен даа зияде достлаштылар. Аш вакъытында учуджылар арасында шакъа ве кулькюнинъ арды узюльмей. Шакъа джеэтинден франсызлар да бизимкилерден къалышмайлар. Франсуа де Жоффр Амет-Ханнынъ къаршысында отура ве сия козьлерине бакъып:

— Аштан сонъ кезеджекмиз,— деди. Сонъ бираз тюшюнди ве:— экимиз берабер,— деп къошты.

— Яхшы,— деп разылыкъ берди Амет-Хан.

Кезинти вакътында яры русча, яры франсызджа сёзлерни къарыштырып, Амет-Ханъгъа хытап этти:

— Таранны айтса,— деди о ве фикирини толуджа анълатмакъ ичюн эллеринен эки самолётнынъ къакъышкъаныны косьтерди.

Олар аштан сонъ берабер сыкъ-сыкъ кезе ве кечкен кунинъ нетиджеси ве дженкявер эпизодлары хусусында фикир алышып-бериште эдилер. Бойле эль арекетлери эр вакъыт оларнынъ бирликтеки субетине ярдым эте. Ава урушы вакътында озь къырыджыларынынъ насыл чешит вазиетте булунгъаныны эллери иле гъает уста косьтере эдилер. Франсуа де Жоффр таран хусусында икяе этмеси ичюн Амет-Хангъа бир къач кере риджа этти. Бугунь о, ниает, достынынъ риджасыны ерине кетирди.

— Мени тек бир фикир — онынъ пешинден етмек ве урып тюшюрмек фикри сарып алды. Ниает, мен «юнкерс»нинъ пешинден еттим. Фашист пулемётчысы манъа къаршы атеш ачты, лякин мен догъру позиция ишгъаль эттим. Бир къач саниеден сонъ мен онъа бир даа якъынладым. «Юнкерс» къабыргъагъа янтайды ве менден четлешип етиштирди. Къачаджакъ? Екъ, бу хусуста лакъырды олмакъ мумкюн дегиль. Чюнки мен энди ойле къарар къабул эттим. Юкъарыгъа котерилип, самолётымны кесен-кес «юнкерс»нинъ устюне йибере бердим. Ве шу саниеде меним сагъ къанатым онынъ къанатына къакъылды. Меним къулагъыма демир гъыджылдысы ишитильди ве «юнкерс»нинъ тютегинини корьдим. Бираз эсимни топлагъан сонъ, озюмни «юнкерс»тен айырдым ве парашютнен сычрадым.

Франсуа Амет-Ханны дикъкъатнен динълей ве бутюн вакъыт бир шейлер сорамагъа ынтыла. Сонъ достынынъ козьлерине эеджанлы бакъты да:

— Аджайип, Амет-Хан! Чокъ аджайип.

Эбет, Амет-Хан онъа таранны бутюн тафсилятынен икяе этип оламай: франсыз тилини бильмеюви кедер эте. Лякин айры сёзлер ве ишаретлер иле анълатувындан Жоффр шуны анълап алды ки, таран япув — бу энъ юксек федакярлыкъ, яни озь-озюнъни феда этюв демек эди. О шуны да анълады ки, Амет-Хан бойле къакъышувдан сонъ сагъ къалгъан экен, о душманны тек джесюрликнен дегиль, айны заманда, буюк усталыкънен де енъди.

Кескин рузгярлы, боранлы февраль айы. Совет аскерлери душман мудафаа ёлакъларыны бири-бири артындан ярып кечип, Кенигсбер догърулышында эп огге йылыштылар... Сонъра шеэр учь тарафтан сарылып алынса да, гитлерджилер теслим олмакъ ниетинде дегиллер, аксине денъиз тарафтан озьлерине ярдым ала껍ракъ, даа къатты къаршылыкъ косьтермектелер. Айны шу вакъытта, Шаркъий Пруссия узеринде Германиядан кельген ве энъ теджрибели фашист асларындан ибарет янъы авиация къысмы пейда олды. Авада даа кергин, муреккеп урушлар башланды.

Бунынъ озюне немселерде янъартылгъан, сонъ дереджe кучьлю силяландырылгъан «Мессершмитт-109» деген ава айдуты пейда олды. Бу самолёт япалакъланып ашагъы тюшкенде биле токътамайып атеш

АМЕТ-ХАН СУЛТАН — СОВЕТЛЕР БИРЛИГИНИНЪ ЭКИ ДЕФА КЪАРАМАНЫ. 1945 с.

ягъдыра биле. Опынъ янына якъынламакъ мумкюн дегиль. Онынъ устюнлигине азгъана эмиет бермедиинъми — иш фаджиалы бите. Бу, хусусан бизим чалыкъ, яш учуджыларымызгъа аит эди.

Энди Кенигсбергнинъ озюне аль этиджи уджюм башланаджакъ. Авиациямыз шеэрни токътамай бомбалай, артиллерия шиддетли суретте топкъа тута. Ниаст, апрель 6-да кучьлю къалеге чевирильген шеэрге штурм башланды. Юзлернен самолёт душманнынъ исклинтилерине, артиллерия позицияларына, танклары ве аскерий кучьлерине дарбелер эндирип, ердеки аскерлеримизге ёл ачты. Нетиджеде, совет аскерлерининъ амансыз тазйыкъы алтында, 1945 сенеси апрель 9-да Шаркъий Пруссиянынъ баш шеэри Кенигсберг къалеси эльге кечирильди. Къаленинъ коменданты генерал О. Ляш капитуляция яхут теслим олув хусусында эмир бермеге меджбур олды. Бу Совет Ордусынынъ энъ ири енъишлеринден бири эди.

Энди душманнынъ Балтыкъ ялысына къадар топрагъыны темизлев, аэродромларда къалгъан самолётларыны ёкъ этюв вазифеси эда этильмекте.

Шу куньлернинъ биринде Амет-Хан алты самолёткъа етекчилик япмакъта эди. Оларгъа дёрт «Фокке-Вульф-190» уджюм этти. Бу вакъытта Амет-Ханнынъ дёрт самолёты уджюм япаяткъан немсе самолётларынен бир юксекликте, озю исе къоруджысы Мольковнен бираз юкъарыда эди. Немселер уджюмге кечкенде Амет-Хан озь группасына команда берди ве озю де Мольковнен берабер душман устюне атылды. Ильки уджюмден сонъ немселер юкъары котерилe башладылар. Амет-Ханнынъ группасы да оларнынъ пешинден къалышмады. Бу ярыш 7300 метрге къадар девам этти. Немселер азгъана юкъарыда, бизимкилер бираз ашагъыда.

Лякин Амет-Хан эр вакъыт Амет-Хан олып къала, душманны эр анги вазиетте урып тюшюрмек ичюн о эр дефа янъы бир усул тапа. Шимди де ойле олды — кене бир янъы усул. Бу хусусий вазиетте, яни юксеклик устюнлиги немселерге олгъан шараитта биле о къузгъунларнынъ бирисини урып тюшюрмек имкяныны тапты, эм насыл да тапты я!

Амет-Хан озюнинъ «Ла-7»синен «фоккер»лерден бирининъ къурсагъы тюбюне кирди ве самолётынынъ сурьатыны эксильтип, оны тимтик вазиетке кетирип «фоккер»нинъ къурсагъына догъру якъындан атеш ачты. Башта бензин тёкюльгени корюнди, сонъ алев пейда олды ве туташып янгъан фашист къузгъуны озь эджелине догъру ёл алды.

Бу вакъытта Амет-Ханнынъ самолёты озь сурьатыны тамамиле джойгъан эди ве о озюне сурьат алмакъ ичюн пикеге кечти. Бир дакъикъа биле пешинден къалышмайып оны къорчалагъан къошагъы Амет-Ханнынъ бу яптыгъына айретте къала.

— Ялынъыз етекчимнинъ усталыгъына къатты эмин олувым мен-

де «онынъ шимди озю эляк ола биле» деген фикирге ёл бермеди,— дей Мольков.

Аэродромгъа къайтып кельген сонъ Мольков ондан:

— Амет, мен шашам, бу вазиетте сен о самолётны насыл этип урып олдынъ? Сенде энди затен сурьат къалмагъан эди де.

Амет-Хан Мольковгъа тикилип бакъты ве озюне хас адийлик иле:

— Я, башкъа чаре ёкъ эди де, Молёчик,— деди.

«Догъру, о вазиетте ич бир тюрлю башкъа чаре ёкъ эди. Бирденбир екяне имкян бар экен, Амет-Хан оны тапты ве ондан файдалана бильди», деп тюшюнди Иван. Амет-Хан исе чокъ лаф севмей эди ве достына джевабында бир къач сёзнен кифаетленди. Достынынъ адыны да эксери вакъыттаки киби, охшав шекилинде айтып хытап этти. Дженктен сонъ о, достыны чокъусы вакъыт шойле, Молёчик деп чагъыра эди.

Амет-Хан Султаннынъ учув шеадетнамесининъ йигирми алтынджы саифесинде шойле язы бар: «1945 сенеси апрель 13. Ава урушы агъыр эди. Амет-Хан «ферасетли» «Мессершмитт-109» иле «бель» тутушты. Бу самолёт эр анги вазиеттен атеш ача биле. Лякин фашист учуджысы не къадар усталыкъ косьтерсе де, Аметтен къуртулып оламады. «Лавочкин»нинъ якъын месафеден ачкъан невбеттеки атеши бунынъ да эджелине себеп олды».

Амет-Хан бу уруштан къайтып келип, самолётына янъчыкъ бензин толдыргъан арада онъа янъы дженкявер вазифе берильди. О разведкагъа кетти. Андан къайтып кельген сонъ, аркъадашларынен берабер кене авагъа котерильди ве душманнынъ бу ерде сонъки аэродромларындан бирине уджюмге джёнедилер. Амет-Хан ичюн бу гъает кергин дженкявер кунь олды. Онынъ Шаркъий Пруссияда булунгъан сонъки куньлери, иште бойле фааль урушлар иле кечти. Бу улькеде дженкявер фаалиетини о, 1945 сенеси апрель 18-де Балтыкъ денъизиндеки душман гемилерини штурмлав иле екюнледи. Шаркъий Пруссия узеринде душман иле алты ай девамында косьтерген дженкявер ярарлыкълары ичюн ве бу къатты урушларда ондан зияде самолёт урып тюшюрген ичюн Амет-Хан Султан дёрдинджи кере дженкявер Къызыл Байракъ орденинен, 1-инджи дереджели Ватан дженки ве Александр Невский орденлеринен такъдирленильди.

Шаркъий Пруссияда дженк битмек узре эди. Докъузынджы гвардиялы аслар полкы энди энъ эсас екюнлейиджи урушлар алынып барыладжакъ Берлин догърулышына джёнетильди.

(Девамы бар).

Рустем Али

УЧЬ КЪАРАНФИЛЬ

Икяе

Шан-шурет къырында юксельген абиде огюнде десте-десте гуль ве чичеклер ята. Оларнынъ янашасында учь дане къырмызы къаранфильни корип, тюшюнджеге далдым, чюнки бу ерге келювим биринджи кере дегиль ве эр вакъыт чичек ве гульдестелер чешит-чешит олалар, ама учь къаранфильнинъ тюсю ве сайысында даимийлик сездим. Бесе-белли оларны эр сефер айны бир адам кетире ве айны бир ерге къоя. О адам ким? Менде оны корьмек истеги догъды. Шунынъ ичюн раатлыкъ куньлеримде абидени сыкъ-сыкъ зиярет эттим. Лякин, адети узре, эр кересинде мермер пиляки узеринде тазе учь къаранфильни корьсем де, оларны мында кетирип къойгъан инсанны расткетирип оламадым. Бельки о, абиде иншаатынынъ диварында адлары язылгъан къараманлардан бирининъ анасы, къарысы, я да эвлядыдыр... Ким де олса, онынъ арекетиндеки даимийлик мени зияде меракъландырды ве атьта эеджанландырды. Мен оны бу ерге кельген адамлардан сораштырдым, олар меним суаллериме къанаатлендириджи бир джевап берип оламай, омузларыны къыстылар. Чокъ куньлер девам эткен араштырувларым да бошуна кетти.

Арадан айлар кечти. Бир даа мында ёлум къышта тюшти: Учь къаранфильни хатырларкен, сабырым битип, сабадан абидеге бардым. Онынъ огюнде, къарнен орьтюли мермер таш устюнде гуль ве чичеклер ерине ёшиль арча пытакълары ята ве янашада муджизе — учь къаранфиль! Дерсинъ, къараманнынъ учь тамчы къаны ап-акъ къар узерине тамып, къарарып къалгъан. Теним титреди. Этрафыма бакъындым. Кимсе ёкъ. Шан-шурет къырына алып чыкъкъан басамакъларда, абиде къаршысындаки мейданчыкъта — ялынъыз меним къарда къалдыргъан излерим. Бугунь мен мында эр кестен огюне кельгеним. Козюм кене къар узеринде яткъан къаранфиллерде. Мен оларнен тесадюфен, эски достумнен корюшкен киби, корюштим, чюнки, эр алда, бу аджайип чичеклерни къышта да бурада расткетиреджегиме шубелене эдим. Эгилип, къаранфиллерге селям бердим, оларнынъ солгъан, бузлагъан япрачыкъларыны пармакъларымнынъ уджларынен сийпадым. Шу вакъытта кимнинъдир аякълары астында къар къырсылдап эшильгенини ишиттим ве башымны солгъа бурдым. Манъа тараф эсли-башлы бир къадын кельмекте эди. Бираз якъынлашкъан сонъ о:

— Селям, огълум,— деди.

— Алейкум селям.

Къадын индемей, бир тыныш абидеге бакъып турды. Сонъра пальтосынынъ къоюн джебинден целлофан кягъыткъа сарылы учь дане къырмызы къаранфильни чыкъарды. Кягъытны яваштан ачып, къар узерине серди. Солгъан чичеклерни алып, оларнынъ ерине тазе къаранфиллерни къойды. Солгъан сойларыны четке ташламады, оларны

кягъыткъа сарып, къоюнуна сокъты, къызынынъыз, дер киби, кокюсине басты ве абиде къаршысында бираз даа тургъан сонъ, къайтмакъ ичюн кери бурулды.

— Афу этинъиз, мында киминъиз бар?— Мермер дивардаки язылар гъа ишмар этип сорадым ондан.

— Ходжам, Эмир-Хан Юсуфов,— деди о басыкъ сеснен.

Бойледже, шеитнинъ къарысы Нина Фёдоровнанен таныш олдым. Ёл бою онынънен берабер кетеркен, онъа абиде огюндеки къаранфиллерни чокъ керелер корьгеним, олар мени не къадар эеджанландыргъаны, бу аджайип чичеклерни мында кетирген адамнынъ такъдири мени пек меракъландыргъаны акъкъында айттым ве сёз сырасы шойле дедим:

— Бильгенимe коре, руслар олюлернинъ къабирине чичеклерни чифт мыкъдарда къоялар, тирилерге исе, тек сайыда багъышлайлар.

— Эмир-Хан меним ичюн эр вакъыт сагъ,— деди Нина Фёдоровна.

— Я солгъан чичеклерини не ичюн кери алып къайтасынъыз?

— Адамлар таптарлар, чёпликке ташларлар деп, къыймайым. Къаранфиль Эмир-Ханнынъ энъ севген чичеги эди.

Нина Фёдоровна ходжасынынъ адыны анъаркен, кечмишни хатырлады.

— Ильки корюшкен кунюмиз Эмир-Хан манъа учь къаранфиль багъышлагъан эди.— Къадыннынъ юзюнде тебессюм ойнады.— Сонъра эр корюшювимизге элинде къаранфильнен кельди. Эвленген сонъ да эвимиз къаранфильсиз олмады. Эмир-Хан энъ яхшы джынслы къаранфиллернинъ урлукъларыны тапып чичеклерни язда азбарымызда, къышта эв ичинде черреплерде асрады. Эки баламыз олды. Башта огълан догъурдым, сонъра — къыз. Ходжам эр кересинде локъсаханеге бирер къуджакъ къаранфильнен кельди. О манъа ве балаларымызгъа: «Меним къаранфиллерим!»— дер эди. Биз омюримизни яраштыргъан чичеклерге ойле алышкъан эдик ки, олар бизге догъмуш киби, къорантамызнынъ азалары киби олып къалгъан эдилер. Иште, ходжамнынъ тюсю деп, о къаранфиллернинъ урлукъларыны бу куньге къадар сакълап кельдим.

— Айса олар сизнен берабер эвакуацияда да олгъандырлар, чокъ ёлларны кечкендирлер?

— Эвакуацияда дейсинъизми? Екъ, джаным, биз етиштирип оламадыкъ, ама къаранфиль урлукълары бизнен берабер баягъы ёл кечкенлери догъру,— деди Нина Фёдоровна ве дженк йыллары башына кельгенлерни бирер-бирер тарифлеп башлады.

... Адамлар яшагъан ерлерини терк этип, кими машинада, кими атарабада, кими джаяв ёлгъа чыкътылар. Узундан-узакъ инсан акъынтысы огюнде — санайы ишханелерининъ тезья ве донатмалары, кой хызметинде булунгъан янъы ве эски техника — булар эписи халкъ байлыгъы ве халкъ озь эмегинен мейдангъа кетирген варлыгъыны душман элинде къалдырмагъа истемей.

Уйле маалинде немсе самолётларынынъ йыртыджы сеслери ишитильди. Ёлджулар «алымыз не олур экен?» деген манада бири-бирине бакътылар, сонъра эписи козьлерини кокке тиклеп къалдылар. Оларны не беклей? Эп якъынлашмакъта олгъан бу самолётларны кокке котергенлернинъ къоранталары, ана-бабалары, бала-чагъалары бармы экен? Эгер олса, олар бу ёлны толдыргъан балаларны, къадынларны, къарт ве къартийлерни аямазлармы? Тёпеден эр шей корюне де?!

Ёлджулар арасында бундан йигирми бир йыл эвельси врангельджилернинъ зорбалыкъларыны башларындан кечирген адамлар да, даа якъында Киев, Севастополь шеэрлерининъ бомбалангъаныны ишиткенлер де барлар, ама олар гитлерджилернинъ не экенини даа бильмей, бомбардуман дешетини тасавур этип оламай эдилер. Душман къузгъунларындан къачып къуртулмакънынъ чареси бармы экен? Олар буны да бильмейлер. Чёльге сачылып, эр тарафкъа йайылып кетеджеклери ерине, бир ерге топландылар. Бир саниеден даа сонъ коктен

эджель сазагъаны созулды. Бу джеэннем атешинден ким сагъ чыкъар, аджеба?

Эмир-Хан энъ огде кеткен тезья юклю машинанынъ кабинасында, къарысы исе, беш яшларында огълу Валеранен, янъ адым атып башлагъан къызчыгъы Лейлянен берабер арттаки машинада отура эдилер. Тёпеден сызгъырып тюшкен бомба шу эки машина арасында патлады. Огдеки юрюшни девам этмени алда, Эмир-Хан аман кабина къапусыны ачып, басамакъкъа басты ве артта, ёл четине бурулып, энди янмакъта олгъан машина козюне чалынгъанынен, шоферге: «Айда!»— деп эмир этти, кендини ерге атты, бир къач метр юварланып кетип, аякъкъа къалкъкъан сонъ, алевленип янгъан машина тарафкъа чапты.

Шофер Абдувели янашасында отургъан огъланчыкъны бомба патлавындан къорчалап, оны кенъ кокюсинен орьткен, шофернинъ сырты дельме-тешик, яраларындан къан акъа, Нина Фёдоровна къуджагъындаки баласыны багърына басып, башыны ашагъы саркъыткъан, даа озюне келип оламай эди. Эмир-Хан къарысы ве балаларыны деръал ерге тюшюрди, оларны машинадан бираз авлакъта къалдырып, Абдувелининъ джеседини кабинадан чыкъараджакъ олды, лякин етиштирамады, машина патлады, онынъ юк толу кузовы бир тарафкъа янтайды.

Къара къузгъунлар бомбаларыны ташлап битирип, козьден гъайып олдылар. Атеш, тоз-думан ичинде къалгъан адамларнынъ сес-седасы авада къалтырай эди. Кими агълай, кими ынъырдана, кими кокке юмрукъ саллап, сёгюне. Шу дакъикъада арттан етип кельген тракторнынъ эшья толу тиркемесинде ер ачып, Абдувелининъ машинасындаки донатма ве демирлернинъ ярысыны онъа юкледилер, экинджи ярысыны дигер тракторнынъ тиркемесинде ерлештирдилер. Адамлар эляк олгъанларны агълай-сызлай комген сонъ, ёлларыны девам эттилер. Эмир-Хан къарысы ве балаларынен берабер башкъа машинада ер тапып отурды. Кабинада ер ёкъ, анда, шофернинъ янында башы багълы къадын къундакъта агълап яткъан баласына къулакъ асмай, огге, насылдыр бир нокътагъа бакъып отура. Дерсинъ, о, баласынынъ агълагъаныны ишитмей. Бельки бу къадын контузия олгъандыр, бельки юрегине якъын адамыны, эвлядыны гъайып эткендир... Машина ериnден кочьти дегенде, арттан къара «Эмка» етип кельди.

— Юсуфов! Эмир-Хан!— деп багъырды кимдир онынъ ичинден.— Токътанъыз!

Машина токътады. Эмир-Хан кузовдан тюшти. Штат урбасы кийген бир адам «Эмка»нынъ кабинасындан чыкъып, онъа таба юрди. Селямлашкъан сонъ Эмир-Ханнынъ тирсегинден тутып, оны бираз четке чекти.

— Сизни аджеле суретте Симферопольге чагъыралар, шимди кетмек керекмиз,— деди о.— Мында сизинъ еринъизге колонна башы олып, ярдымджынъыз къаладжакъ. О сагъмы?

— Сагъ, арттан келе.

— Айса, къорантанъызнен сагълыкълашынъыз, Эмир-Хан. Шимди ярдымджынъызгъа обком къарарыны бильдирип, кери ёлланырмыз.

Юсуфов кене кузовгъа тырмашты. Балаларыны бирер-бирер къуджагъына алып, янакъларындан опьти.

— Мукъайт ол, Нина,— деди о, къарысына.— Озюнъе, балаларгъа мукъайт ол. Мен мытлакъа къайтып келип, сизлерни тапарым.

Лякин Эмир-Хан къайтып кельмеди. О, партия эмиринен районда къалды. Элине силя тутмагъа ярагъан адамларны топлап, шеэр мудафаасы отряды тешкилятландырды, сонъра шу отряднен дагъгъа чыкъты.

Нина Фёдоровна ходжасынен сагълыкълашкъан сонъ, немсе самолётлары колоннаны бир даа бомбаладылар. Бу кересинде де чокъ адам эляк олды. Яш къадын: «Эгер бу имансызлар бойле бомбалап тураджакъ олсалар, биз сагъ къалырмызмы экен?»— деп экиленди ве яры ёлда машинадан тюшип, чёльде, Мамбет деген бир къартнынъ эвинде къалды. Сонъундан Нина Фёдоровна бу мувакъкъат иradесиз-

лиги себебинден эвакуация олмагъанына бинъ пешман этеджек, ама не япсын о,— буны балаларынынъ джаныны сакълап къалмакъ ичюн япты.

Бир афтадан сонъ Нина Фёдоровна, не олса олур деп, озь эвине ёл алды. Мамбет къарт оны кой четиндеки куль обагъа къадар озгъарып барды.

— Кетме, къызым,— деди о текрар.— Бизде къала къой, таа кеш тувул.

— Эвимни пек сагъындым, къартым.

— Дженк вакътында тав бетте джавундан коп къуршун джава, сельден коп къан акъа. Авур болса, къайт та кель, къызым!

— Бельки немселер бизим тарафкъа баш сокъмазлар.

— Алла берсин, балам, айткъанынъ болсын. Сиз тарафта къызым Усние къалды, шанпан заводында ишлей. Бельки таныйсынъдыр.

— Таныйым, Мамбет агъа. Къызынъыз районымызда белли мутехассыслардан бири.

— Оны корьсенъ, бизлерден селям айтырсынъ, къызым. Бабанъ арув дерсинъ, келинлермен, торунларман яшай дерсинъ, агъаларынъ дженкке кетти дерсинъ.

— Яхшы, къартым. Айды, сагълыкънен къалынъыз!

— Савлыкъман бар, къызым. Джолынъ огъурлы болсын, алла къолай кетырсын.

— Сагъ олунъыз, Мамбет агъа.

Шеэрде душман аскерлери чокъ эди. Нина Фёдоровна оларны корьмемезликке урып, аралыкълардан юрди ве, ниает, озь эвининъ къапусы огюне келип токътады. Къуджагъындаки къызчыгъыны ерге къойды, янашасында аякъ устюнде зорнен тургъан огълунынъ башыны сийпады.

— Шимди эвимизге кирип раатланырмыз, сонъ сизге аш пиширирим,— деди о балаларына. Лякин олар ичери кирдим дегенде, артларындан къапу ачылды ве босагъада пейда олгъан полис Нина Фёдоровнаны комендатурагъа алып кетти.

— Ходжанъ не ерде?— деп сорадылар ондан.

— Бильмейим.

— Пек яхшы билесинъ, айт!

— Ходжам джебэде.

— Ялан!

— Джебэде.

Комендант онынъ адыны джедвельге язып алды ве шеэрден изинсиз ич бир ерге кетмейджеги акъкъында онъа имза чектирген сонъ:

— Ярын саба келирсинъ, биз санъа ходжанъны косьтерирмиз!— деди ачувнен.

Нина Фёдоровна эвине къайтты. Узакъ ёлдан сонъ ёргъун балалары диван устюнде ян-янаша ятып, юкълап къалдылар. Даа бир къач афта эвельси оларнынъ янакълары тос-томалакъ, нар киби къыпкъырмызы эди. Энди исе азды, узанды, сарардылар. Эвлятларынынъ окюнчли алыны корьген сайын ана юреги къан агълады. Къадын козьяшларыны силип, кери бурулды, ашханеге кирди, анда эвельден къалма одыр-будырны тапып, аман къазан асты. Къазан къайнап, эв ичинде лезетли къокъу яйылыркен, ач балалар юкъудан уянып, аш сорадылар.

— Ах, меним къозучыкъларым, азачыкъ даа сабыр этсенъиз, шорбамыз пишер, истегенинъиз къадар ашарсынъыз.

Ниает, аш да пишти. Балаларнынъ къарынлары тойгъан сонъ сокъакъкъа чыкъып ойнайджакълары кельди.

— Эвде отурынъыз, шимди сизлерни ювундыраджагъым.— Нина Фёдоровна балабан къазанда къыздыргъан сувынынъ ярысыны къопкъагъа бошатты, онынъ устюнден салкъын сув къошып, элини къопкъа ичине сокъып бакъты.— Аны, ким бириндж и?

— Мен, мен,— деди Лейлячыкъ.

Анасы оны легенге отуртып ювундырыркен, шеэрден къачып кетмекнинъ чареси бармы экен, деп тюшюнди. Я Эмир-Ханны не ичюн сорадылар? «Санъа ходжанъны косьтерирмиз!» дегенлерини насыл анъламалы? Эльге тюшмегейди! Ёкъ-ёкъ, оладжакъ шей дегиль. Я барып да!.. Ойле исе, Нина Фёдоровна мындан кетмез, Эмир-Ханнен берабер джан берир. Я балалары? Оларны ким бакъар? Шу саниеде онынъ къулакъларында ходжасынынъ: «Озюнъе, балаларгъа мукъайт ол...»— деген сёзлери янъгъырагъан киби олды. Эбет, онъа балаларыны алып, душман козюнден гъайып олмакъ керек. Азырки алда ходжасы ондан анджакъ буны талап этер эди. Ойле ама, я Эмир-Ханны немселер эсир алгъан олсалар?! О, оны насыл ташлап кетсин? Эсир алгъан олсалар, чокъ сораштырып отурмаз эдилер. Бельки агъызарайдырлар? Къадын ачыкъ-айдын бир фикирге келип оламай, акъшамны тапты. Балалары ювунгъан сонъ насыл яткъан иселер, аля даа татлы уйкъуда эдилер. Узакъ ёл, юкъусыз геджелер озюни бильдирмей къалмадылар, эльбет. Эгер Нина Фёдоровна шу дакъикъада башыны ястыкъкъа къойса, аман байылып къаладжакъ, ама не ичюндир бунъа джурьат этип оламай, не ичюндир балаларынынъ, озюнинъ урбаларыны кене богъчагъа дестелей. Бу не? О, шеэрден кетмеге азырлыкъмы? Эбет-эбет, онъа кетмек керек, ходжасынынъ эмири ойле олгъаныны къадын юректен сезе ве онъа «ёкъ» демеге тили де, дили де бармай. О, эвлятларыны къыймай- къыймай, уянтты, оларны кийиндирди ве ёлгъа чыкъаджакъ олып, къызчыгъыны къуджагъына аладжакъта, онынъ акъылына пенджередеки чичек черепи янында, дефтер кягъыты устюнде яйылы яткъан къаранфиль урлукълары тюшти. Нина Фёдоровна къаранлыкъ одада бир шейге къакъылмайым деп, мукъайтлыкънен пенджереге якъынлады, пальтосынынъ джебинден явлугъыны чыкъарып, чичек урлукъларыны кягъыты такъымынен онынъ ичине сарды, къатты дюгюм этип багълады ве дюгюмчикни авучында сыкъып: «Меним къаранфилим!»— деди дудакъ уджларынен, зеининде исе ходжасынынъ муляйим, джесюр сымасы джанлаиды, джанланыркен, къадыннынъ ирадесине ираде къошулды. Пенджере янындан чекиледжекте, Нина Фёдоровна перде аралыгъындан азбаргъа бир назар ташлады. Энди къоюлашкъан къаранлыкъта онъа аран къапусы ачыкъ киби корюнди. Куньдюз о орьтюк эди. Бельки къапу озь-озьлюгинден ачылгъандыр, бельки де узакътан ойле олып корюнедир. Къадын тирсеклерини пенджере кенарына тиреп, аран къапусындан козьлерини алмай, чокъ вакъыт бакъып турды. Сонъра четке чекильди, динъленди. Къапу-пенджере артында сес-солукъ ишитильмей. Азбар тынч. О, къызчыгъыны къуджагъына алды.

— Ана, кене кетеджекмизми?— деп сорады огълу.

— Башымызнынъ язысы экен, балам, кетмесек олмайджакъ.

— Эвимизде къалайыкъ, ана, мында яхшы.

— Яхшы, огълум, ама не япайыкъ, кетмек керекмиз.

Олар сыджакъ эвни ташлап, къаранлыкъ, сувукъ геджеге къаршы адым аттылар. Азбар къапу артында кимдир оксюрди. Нина Фёдоровна токъталды, бираз тургъан сонъ хайырлыкъкъа деп, кене огге юрди. Къапу артындан бир даа оксюрюк ишитильди. Къадын кене токъталды.

— Не бакъып къалдынъ? Артынъа къайт!— деди оксюрген адам.— Эвинъден чыкъма!

Энди эвни терк этмек кереклигини атьта балалар биле анъладылар, лякин козьге корюнмей кетмекнинъ чареси олмады. Саба Нина Фёдоровнанынъ бойнуна «Партизан алякъаджысы» деген сёзлер язылы бир тахта парчасыны асып, оны махсус эр кес корьмек ичюн, сокъакъларны доландыра-доландыра комендатурагъа алып бардылар. Анда онъа тюневинки суаллерни бердилер. Къадын тюневинки джевапларны текрарлады.

— Уйледен сонъ бир даа келирсинъ,— деди комендант.

— Саат къачта?

— Сенинъ ишинъ дегиль! Не вакъыт керек олсанъ, о вакъыт алып келирлер!

Акъшам устю оны комендатурагъа кене конвойнен, бутюн шеэрни кезиндирип, алып бардылар. Бу худжур мерасим шекилини алгъан къылынувлар бир къач кунь девам этти: оны боюнунда «Партизан алякъаджысы» язылы тахта асылы алда эр кунь саба ве уйледен сонъ комендатурагъа конвойнен алып бардылар, невбеттеки соракътан кечирген сонъ эвине конвойсыз, тахтасыз пайнозюни къайтардылар. Къадын душманнынъ арекетинде насылдыр гизли хынзырлыкъ олгъаныны сезсе де, бунынъ не макъсаднен япылгъаныны бирден анълап оламады. О ялынъыз бир шейни пек яхшы биле ве анълай эди ки, фурсат тапкъанынен онъа шеэрден къачмакъ керек, акс алда бу айдутлар оны тынч къалдырмазлар. Мадамки онынъ эвини гедже къоруй экенлер, о куньдюз къачмакънынъ чаресини арады.

Эртеси куню уйлеге якъын комендатурадан къайтып кельген сонъ Нина Фёдоровна балаларынен берабер базаргъа кеткен адам олып, ёлгъа чыкъты. Базарда адам аз эди. Кими эски урба сата, кими — орюльген юн чорап, кими — чарыкъ, кими чешит абур-чубурны теклиф эте. Лякин кимсе отьмек я да ашамакъ ичюн бир шей сатмай. Эрзакъ меселеси пек агъырлашты, немселер бутюн шеэрни там-такъыр эттилер, халкъ ачлыкъ чекип башлады.

Къадын богъчасындан антерини чыкъарды. Ама антеринынъ фиятыны кимсе келип сорамады. Не япмалы? Чокъ беклемеге онынъ вакъыты ёкъ. Тез-тез зувмакъ керек. О этрафына бакъынды. Оны такъип этмейлер, гъалиба. Нина Фёдоровна антерини богъча ичине тыкъып, базардан чыкъты ве багълар тарафкъа юрди. Бираздан сонъ артындан кимнинъдир аякъ сеслери ишитильди. Сонъра адымлар эп тезлешти, аякъ сеслери эп якъынлашты ве, ниает, оларнынъ саиби:

— Токъта! Не къачасынъ! — деди къадынгъа.— Ёкъса, эвинъ бу тарафтамы?

— Балаларым ач, оларгъа бир къапым отьмек арап чыкътым.

— Йебермезлер! — деп айкъырды полис.— Уйледен сонъ не ерге бараджагъынъны унуттынъмы, ханым эфенди?

— Мен ханым эфенди дегилим.

— Билем. Сизлер бири-биринъизге «аркъадаш» дейсинъиз. Аркъадашларынъ сени дарагъачта беклейлер! Айды, дюменинъни дос-догъру гестапогъа бур!

Гестаподжы биз мына бойле меденнетли олмагъа да билемиз, дер киби, лафыны незакетли башлады. Лякин къан къускъан козьлери бу незакет ясама олгъаныны дуйдура эдилер.

— Багъышланъыз, Нина Фёдоровна, мен полиснинъ сепсини беририм,— деди о.— Сизни комендатурагъа алып бараджагъы ерине, мында алып кельди. Юзюнъизге бакъкъанда, тертип бозаджакъ адамгъа асла да ошамайсынъыз, бизге исе ялынъыз тертипни бозгъан адамларны алып келелер. Ишиткениме коре, кой-койден юрип, балаларынъызгъа отьмек арайджакъ олгъан экенсинъиз, ойлеми?

— Ойле.

— Лякин койдешлеринъизнинъ айткъанына коре, сиз партизанларнен алякъада экенсинъиз. Биз башта бунъа инанмайджакъ олдыкъ, факъат бугуньки арекетинъизни терен талиль этип корьген сонъ, койдешлеринъиз акълы, деген фикирге кельдик. Сизни бу ишке джельп эткен адамларнынъ озьлери де теджрибесиз олгъанындан себеп, аджемилигинъизни эсапкъа алмагъанлар. Мени догъру анъланъыз, эгер озь-озюнъизге, балаларынъызгъа азачыкъ да олса аджынсанъыз, бизден ич бир шейни гизлемей, эписини олдыгъы киби, бирер-бирер тарифленъиз, гуняхынъызны багъышлармыз.

— Меним япкъан гуняхым ёкъ, къомшу койге барып, балаларыма бир къапым отьмек арайджакъ олдым.

— Я комендатурада шеэрден чыкъмамакъ ичюн имза чеккенинъизни унуттынъызмы? Шуны яхшы билинъиз ки, бизден къачып къур-

тулмакънынъ чареси ёкъ, шимди бутюн дюнья бизим элимизде. Анъладынъызмы? Энди ач партизанларгъа эрзакъ азырламакъ ичюн не ерлерге бараджакъ, кимлернен корюшеджек олгъанынъыз акъкъында айтынъыз.

— Меним партизанларнен алып-береджегим ёкъ.

— Ёкъ экен!— Гестаподжынынъ чырайы да, мунасебети де бирден денъишти.— Билем сенинъ кимлигинъни! Аны, союн бакъайым!

Нина Фёдоровна не япаджагъыны бильмей, анъсыз алда пальтосынынъ якъасыны, дёгмелерини сийпады.

— Союн, дедим!— Текрар айкъырды гестаподжы.

Къадын пальтосыны чыкъарып, чюйге асаджакъ олды.

— Ерге ташла!

О, пальтосыны эки буклеп, аякълары янына къойды.

— Не къатып къалдынъ, союн!

Нина Фёдоровна антерини де чыкъарды, оны яваштан пальтосы устюне ташлады. Гестаподжы пенджерелерни ачты, сонъра къадыннынъ урбаларыны оданынъ ортасына тепип йиберди ве бу замангъа къадар индемей, стол башында отургъан ярдымджысына:

— Бакъ!— деп эмир этти.

О джийренч бир чере ясап, Нина Фёдоровнанынъ пальтосы ве антерининъ тикишлерини чильтерден кечирди, бир шей тапып оламагъан сонъ, чабик-чабик онынъ устюндеки тюб урбаларыны къармалап башлады ве бир сание даа кечер-кечмез, къадыннынъ кокюслери арасындан бир дюгюмчик чекип чыкъарды.

— Бер!— деп багъырды Нина Фёдоровна.

Гестаподжы дюгюмчикни ачкъанынен, онынъ ичиндеки къаранфиль урлукълары полгъа сачылды. Нина Фёдоровна тизлери устюне чёкип, оларны авучына топлап алды. Немсе явлукъ ве кягъыт ичинде башкъа ич бир шей тапып оламай, оларны да ерге аткъан сонъ, къадын къаранфиль урлукъларыны явлукъ ичине къойып багълады да, дюгюмчикни кокюслери арасына сокъты. Ходжасынынъ тюсю олгъан бу урлукълар онъа агъыр куньде имдат бериджи бир талисман олып къалдылар. Нина Фёдоровна оларны озь янында тутаркен, Эмир-Ханнынъ юрек урувыны ве онынъ бойле куньлерде инсангъа пек керек олгъан къавий ирадесини ис этер эди. Шунынъ ичюн де бу мукъаддес чичеклернинъ урлукъларыны пис душманнынъ аякълары астында къалдырмагъа, джоймагъа истемеди, дерсинъ, оларны джойса, озю де гъайып оладжакъ. Онынъ арекетини сейир этип тургъан гестаподжы:

— Джеэннем багъчасында чичек асрайджакъ оласынъмы?— деп кульди.— Ха-ха-ха-ха...

Бойледже, къырмызы къаранфиль урлукълары Нина Фёдоровнанен берабер гестапо бастырыгъына тюштилер. Къадынны олюмге укюм этильген адамлар арасында туттылар. Бир къач куньден сонъ оларны онынъ козьлери огюнде алып чыкъып астылар. Сонъра невбет къаранфиль урлукъларынынъ саибесине де кельди. Иште, дарагъач! Ян-янаша асылы учь адамнынъ джеседи саба елинден яваштан салланмакъта. Дарагъачнынъ сагъ тарафында бир бош ильмек тура. О кимни беклей?! «Асаджакълар!»— Нина Фёдоровна санки тири джесед ве бу сёз онынъ мийинде озь дженазеси вакътында кильседе къакъылгъан чанънынъ дешетли сеси киби янъгъырады, бутюн тенини бузлатты, башыны дувулдатты. О, олюм ильмегини озь бойнунда ис эткен киби олуркен, козьлерине къаранлыкъ чёкти, аякълары такъатсызланды, тизлери къалтырап башлады. «Эльвида, балачыкъларым! Эльвида, Эмир-Хан!»— деп фысылдады къадын. «Эмир-Хан» деркен, кокюсинде сыджакълыкъ, къальбинде ираде пейда олды. О, инсанджасына джан бермек ичюн озюни эльге алмакъ истеди. Джеллятлар дарагъач янында токътамай, оны гестапо идаресине алып бардылар.

Нина Фёдоровнаынъ ходжасы партизан отрядынынъ командири олгъаны гестапо ичюн сыр дегиль эди. Гестапо башы къадыннен кене

ясама незакет иле лаф этти: «Балаларынъыз даа кучюк олгъаныны, сизинъ аджемилигинъизни козь огюне алып, гуняхынъызны багъышлаймыз,— деди о.— Эвинъизге къайтынъыз, факъат шеэрден ич бир якъкъа чыкъманъыз. Ёкъса...»— О, ишарет пармагъыны озь гъыртлагъы этрафында юрсетип, «асармыз» деген манада тёпеге котерди.

Къадын гестаподжынынъ мерамети самимий экенине инанмады, онынъ къара макъсаднен япылгъаныны сезди, чюнки фашистлер чокъ балалы аналарны, сабийлерни биле аямай, атып ташлагъанларыны корьген эди. Ама душман айнеджилигининъ манасы неде? О, буны аля даа билип оламай.

Къатмерли фашистлер къадыннынъ пешинден махсус хызметчилерини къойдылар ве озьлерини ич бир шейден хаберлери олмагъан киби косьтереджек олып тырышалар. Оларнынъ фикириндже, эгер Эмир-Хан къарысынынъ шеэрге къайтып кельгенини бильсе, къорантасыны душман элинден къуртармакъ ичюн бир чаре корьмеге меджбур оладжакъ. Шеэрге я адам ёллайджакъ, я озю келеджек, я да отрядынен берабер уджюм этеджек. Мында исе, гестапо эр итималгъа къаршы чаре корьди ве шахсен Юсуфов ичюн «къапкъан» азырлады. Бундан да гъайры, эгер партизанлар гестапо козьде туткъан арекетте булунсалар бир меселе даа айдын беян оладжакъ — мадамки Юсуфов къарысынынъ шеэрде экенини бильди, демек, шеэрде партизанларнен алякъасы олгъан гизли тешкилят чалыша. Шунынъ ичюн де гестапо, энди озь къурбанлары деп сайгъан адамларны кендинден урькютмемек ве вакъыты кельгенде, апансыздан оларнынъ устюне атылмакъ макъсадынен, юкъуда олгъан пардош къыяфетине кирди ве агъызындан акъкъан силекийлерини ютуп, озюни бир окънен эки тавшан атаджакъ авджы ис эте.

Ойле исе де, дагъдакилер душманнынъ ийлекярлыгъыны анъладылар. Гурь эмен тереги тюбюнде бойдан-бойгъа узанып яткъан къалын агъачнынъ бир четинде эки адам ян-янаша отурып, яваштан лакъырды эттилер. Оларнынъ бири — партизан отрядынынъ командири Эмир-Хан Юсуфов, дигери — партизан отрядынынъ комиссары Аблязиз Османов.

— Григорий къартнынъ бильдиргенине коре, Нинаны комендатурагъа куньде эки кере конвойнен алып бара, эвге исе конвойсыз къайтара экенлер,— деди Юсуфов.— Буны насыл анъламалы?

— Бесе-белли санъа: «Къорантанънынъ такъдири бизим элимизде»,— деп хабер этелер.

— Демек, мени беклейлер, ойлеми?

— Шубесиз. Эм меним фикиримдже: «Къарынъ гестапо элине тюшмезден эвель келип алып кет»,— демек истейлер. Чюнки онынъ шахсиетинен гестапо огърашып башласа, шеэрге тюшмеге джурьат этип оламазсынъ, деп беллейлер, гъалиба. Бу башкесер дженаплар озьлерини шашыладжакъ дереджеде дешетли, акъыл пашасы этип косьтермеге тырышалар.

— Тап о къадар акъыллы олсалар, бизлерни акъылсыз саймаз эдилер. Мадамки корюшмеге ашыкъа экенлер, биз озюмизни чокъ беклетмемиз. Разведка кетирген малюматларгъа коре, ярын Севастополь тарафкъа душман керваны ёлланмагъа борджлы. Эгер бу малюматлар догъру исе, шеэрде къалдыргъан адамларымыз озь ишлерини кереги киби япып башладылар ве бизлер де шу керванны къаршылап алып, бириндже дженкявер вазифемизни ляйыгъынджа эда этмек керекмиз.

— Бу операцияны отькермек ичюн онъайтлы ерни бельгилемели, ойле ер олсун ки, душман озюни чувал ичине тюшкен киби ис этсин.

— Ойле ерчик бар, Къутлакъ агъызы, дейлер.

— Билем. Ама койге пек якъын, шеэрге де узакъ дегиль. Немселернинъ машиналары, мотоциклетлери бар. Чекилип етиштирирмизми?

— Етиштирирмиз. Бурунлары тюбюнден чыкъып, манълайларына ойле бир юмрукъ тюшюрейик ки, эслерини топлап оламасынлар.

— Я къорантанъ акъкъында не тюшюнесинъ?

— Аблязиз достум, гестапо, эр алда, айнеджи къашкъыр. Мен къорантамны къуртараджакъ олып арекет этсем о, бизим шеэрнен алякъамыз олгъаныны дуяр. Лякин биз онынъ къармагъына тюшмемиз, бираз сабыр этмек керекмиз.

— Бойле малюматны партизан разведкасы да кетирмек итималы бар.

— Меним балаларым тесадюфен разведкаджыларымызнынъ козюне де чалына биле эдилер. Лякин душман тесадюфке ишанмаз, бойле тесадюф ола биледжегини козь огюне кетирсе де, онъа ишаныл иш тутмаз. Отрядымызгъа шеэр ве койлерден янъы адамларны джельп этмек керекмиз. Меним къорантам акъкъында хаберни отрядкъа кельген янъы адамларнынъ да кетирмек итималы бар. Шеэр ве кой эалисине чагъырувымыз азырмы?

— Азыр.

— Башта оны чокълатып, халкъ арасында даркъатырмыз. Чагъырувымыз адамларгъа малюм олгъан сонъ эминим ки, оларнынъ арасындан халкъ интикъамджылары сырасына къошуладжакъ сойлары чокъ тапылыр. Сонъра мен шеэрге барып, къорантамны дагъгъа алып чыкъарым.

— Фикиринъде мантыкъ бар. Лякин шеэрге озюнъе тюшмек шартмы?

— Шарт, Аблязиз. Меним еримде олсанъ, сен де ойле япар эдинъ.

— Догъру ама, командир оларакъ, бойле хавфлы вазифеге озюнънинъ кетмеге акъкъынъ ёкъ.

— Бу лафны бираз кериге сюрейик, комиссар,— деди Юсуфов, саатине бакъып.— Шимди исе, адамларны бир ерге топлап, оларгъа вазифени анълатайыкъ да, Къутлакъ агъызына ёл алайыкъ.

Къутлакъ агъызы — эки тарафы дагъларнен сыкъылгъан бир ёкъуш. Айланчыкъ зифт ёлу бу ерден кечкен сонъ дос-догъру кой ичине кире. Агъыз четиндеки сары тёпелерде оськен тереклер пек сыкъ дегиль, оларнынъ артында гизленмекнинъ чареси ёкъ. Ашагъыдан эр шей яхшы корюне, атьта терек далына къонгъан торгъайны, къуру отлар арасында озюне аш арап юрген ерджумранны сечмек мумкюн. Душман орманлы ерлерден кечип, бойле ачыкълыкъкъа кельгенде, озюни бираз сербест дуя, тюфегини омузына аса.

Къутлакъ агъызы — эфсаневий ер. Къадимий заманларда Судакъны талагъан римлилер, византиялылар, готлар ве башкъалар анджакъ бу агъызда бизим эдждатларымыздан, яни таврлардан яхшы котек ашагъанлар. О вакъытларда дагълар ичине чекильген таврларнынъ бир къысымы иште бу ерде темель къургъан ве койнинъ адыны Къуртлыкъ (къашкъырлар яшагъан ер) деп къойгъан, чюнки о девирде бу орталыкъта гурь къамышлыкъ оськен ве чокътан-чокъ къашкъырларнынъ мекяны олгъан. Сонъундан Къуртлыкъ сёзю яваш-яваш денъишип, Къутлакъ шекилини алгъан. Эгер шимди Къутлакъ агъызыны онынъ тишлерине ляйыкъ чёпнен къарыштырсанъ, бельки оларнынъ арасындан кечмиштеки душманларнынъ бинъ йыллар агъырлыгъындан къарарып, комюр олып къалгъан кемиклери тапылыр.

Иште, немселернинъ силя, эрзакъ юклю керваны ашыкъмай, ёкъушкъа котерильмекте, оны румын аскерлери озгъармакъталар. Оларнынъ макъсады — бу юкни Севастопольдеки ач фашист аскерлерге алып бармакъ. Айдынъыз, бакъайыкъ, Къутлакъ агъызындан кечип олурлармы экен.

Орталыкъ чым-чырт. Бу, икметли ихтиярларны анъдырып тургъан къадимий дагълар, дерсинъ, терен, эбедий уйкъугъа далгъанлар. Сукюнетни ялынъыз араба копчеклерининъ гъычылдысы, ат туякъларынынъ тапырдысы, душман аскерлерининъ озьара лакъырдысы, шакъа ве кулькюси боза. Олар кимерде этрафкъа, тёпеге бакъалар. Кимсе корюнмегени ичюн тынчлана ве ёлларыны эминликнен девам этелер. Бирининъ йырлайджагъы кельди, бельки о, Констанцада къал-

дыргъан яресини хатырлагъандыр. Ана, бутюн керван агъыз ичинде. Эгер о, вакъытны кечиктирмей, тишлерини сыкъса, мындан бир джан тири чыкъып оламаз. Къарт дагълар тепрендилер, арекетке кельдилер, оларнынъ кениш, къудретли омузларында джесюр огъланлар пейда олдылар ве Севастопольге кеткен душманнынъ ёлуны кестилер. Агъыз къапалды ве узакъ кечмиште насыл олды исе, шимди де онынъ тишлери арасындан душман къаны акъты.

Партизанларнынъ ильки дженкявер адымы ялынъыз оларнынъ озюни дегиль де, шеэр ве этрафтаки койлернинъ эалисини де рухландырды. Эмир-Ханнынъ чагъырувына сеслёнгенлер чокъ олды. Отрядкъа янъы халкъ интикъамджылары кельдилер. Командир отрядда озь ерине адам къалдырып, къорантасыны дагъгъа алып чыкъмакъ ичюн шеэрге ёлланды. О энди гестапонынъ сонъки куньлерде онынъ къарысына насыл этип къылынгъанындан да хабердар эди. Эмир-Хан шуны да яхшы биле эди ки, онъа къорантасыны душман къапкъанындан къуртармакънынъ чареси ёкъ. Эгер бинъде бир чаре олса, о да гестапонынъ айнеджи эсабындаки бир де-бир янълышкъа багълыдыр. Юсуфов бу янълышны тапса, меселени озь файдасына чезе биле. О, яшагъан мааллесиндеки бутюн аралыкъларны козь огюне кетирип, оларны хаялында бирер-бирер бойлады. Ёкъ, келишмей. Гестапо озь хынзырларыны эвеля шу ерлерге къояр. Я сокъакъ? О да келишмей. Тереклер, эвлер талдасында оны да къоруп тургъанлар бардыр.

Геджененинъ бей маалинде Эмир-Хан азбар-азбардан кечип, озь эвине якъынлашты. Къомшу копеги оны танып, авламады. Факъат Эмир-Ханнен берабер къора янына кельгенде, яваштан гъырылдады. Юсуфов «сус» деген киби онынъ башыны сийпады ве айваннынъ къоркъудан къалтырагъаныны сезди. Копек тынды. Эмир-Хан озь азбарыны козетеркен, аран артында гизленген полисни корьди. Ильки саниеде о, оны къаманен ольдюреджек олды, бир аньден сонъ даа фикири денъишти: полис мында бир озю турмагъа джурьат этмез. Эм акъикъатен де ойле, араннынъ обир тарафында экинджи полис корюнди. Бираздан сонъ о, эвининъ этрафында секиз полис гизленгенини эследи. Не япмалы? Белли бир къараргъа кельмек керек ве Юсуфов чешит вариантларны тюшюне-тюшюне атеш ачып, оларнынъ дикъкъатыны озюне джельп этмек, гестапо хызметчилерини озюнинъ пешинден алып кетмек къарарына кельди. Къарысы онынъ фикирини анълап олурмы экен? Шимди о, къаранлыкъ эв ичинде не япа?

Нина Фёдоровна ходжасынынъ джебэде экенине эмин эди. Лякин комендант ондан эр кунь: «Ходжанъ не ерде?»— деп сорагъан сайын, о шубеленип башлады. Шеэрде партизанларнынъ Къутлакъ агъызындаки енъиши ве немселернинъ къырыджы батальоны партизанларны ёкъ этмек ичюн дагъгъа чыкъмагъа азырлангъаны акъкъында дув-дув лаф кете эди. Бу лакъырдыларны къулакъ уджундан ишиткен къадын, бельки Эмир-Хан да шу партизанлар арасындадыр, деп тюшюнди ве напып-япып шеэрден къачмакънынъ ёлуны арады. Акъшам о, балаларыны пек эрте яткъызды, сонъра барып, араннынъ къапусыны орьтти, азбарнынъ бир кошесинде къалдыргъан бош къопкъасыны алып келип, къапугъа таяндырды, къопкъа ичине тенеке парчалары, эки дане бош шише ве шишелернинъ устюне бир къуту, къуту ичине тынч куньлерден къалма бош мис шишечиклери къойды. Буларнынъ эписи къопкъа ичинде афыдан туралар. Къапуны ачмакъ ичюн къопкъаны четке алмакъ керек. Ама къопкъаны алгъанынънен, онынъ ичиндеки бош савутлардан япылгъан эхрам авдарылып, тасырдайджакъ. Душманнынъ тилькилигини дуйгъан Нина Фёдоровна бу ишни акъшам къаранлыгъында, кимсеге косьтермей япмагъа тырышты ве эвге кирип, ава сувукъ олгъанына бакъмадан, пенджере къанатыны бираз ачыкъ къалдырды. Балалары устьлеринде урбаларынен обир одада юкълай эдилер. Эгер бу гедже араннынъ къапусыны кимсе ачмаса, азбарда кимсе олмаса, Нина Фёдоровна балаларыны эв артындаки къорада куньэвельден азырлагъан кечиттен алып чыкъаджакъ, чюнки геджелери аз-

бар къапу янында даима душман сакъчысы тура. Факъат къадыннынъ къачмакъ ичюн корьген тедарики гестапо козюнден четте къалмады ве шимди зифт киби къоюлашкъан къаранлыкъта шу къорадаки кечитнинъ къаршысында эки полис доланмакъта. Нина Фёдорованынъ исе бундан хабери ёкъ ве о, душман такъибинден къачып къуртулмакъ умютинде.

Яры гедже олды. Араннынъ къапусыны кимсе ачмады. Нина Фёдоровна балаларыны уянтты, устьлерине сыджакъ урбалар кийдирди ве пенджере къанатларыны артына къадар ачып, тышкъа бакъты, динъленди. Сес-солукъ ишитильмей, санки бутюн шеэр терен юкъугъа далгъан. Узакъта копек авулдады, о тынды дегенде, дигери сесленди, учюнджиси: «Энди юкъу вакъыты»,— дер киби, истемей-истемей авулдап алды.

Сукюнет. Нина Фёдоровна балаларыны пенджере янына алып кельди. Тышкъа башта озю чыкъты. Огълу онъа богъчаны узатты. Анасы Валераны богъчанен берабер котерип алып, ерге къойды да, Лейлячыкъны къолтукълары тюбюнден тутып, кендине чекти. Эгер Нина Фёдоровна шу саниеде ходжасы онынъ арекетлерини сейир этип тургъаныны бильсе эди, не япар эди, аджеба?! Аран артындаки полислер къадыннынъ ёлуны кеседжекте, Эмир-Хан автомат атешинен оларны ерге серди. Дигер фашистлер онъа къаршы атеш ачтылар ве «хальт!», «хенде хох!» айкъырувларынен онынъ пешинден чапып кеттилер. Эмир-Хан аякътан яраланса да, душман элине тюшмеди.

Лейлячыкъ анасынынъ бойнуна сарылды. Къадын ве балалар къоркъудан отьлери патлагъан киби, индемей, пенджере къаршысында къатып къалдылар. Атышувлар эвден баягъы узакълашкъан сонъ, Нина Фёдоровна озюне кельди ве онынъ ичюн тесадюфий олгъан бу фурсаттан файдаланды. Къаранлыкъта оларнынъ ёлуны кимсе кесмеди. Танъ аткъанда исе, олар шеэрден узакъта эдилер — буюк азаплар чекип, Эльбузлы коюне кельдилер. Мында Нина Фёдорованынъ ишангъан адамы бар эди. О дос-догъру онынъ эвине барды.

— Хош кельдинъиз, балаларым! Киринъиз ичери,— деди Фатма къартанай. Оларнынъ алыны корьген, не ерден ве не ичюн кельгенлерини сораштырып отурмады, акъшамдан къалгъан ашны къыздырып, оглерине къойды, арпа къавеси пиширди.

Балалар ашап-ичкен сонъ, отургъан ерлеринде байылып къалдылар.

— Багъышланъыз, Фатма апте,— деди Нина Фёдоровна,— пек ёргъуныкъ, эгер мумкюн олса, азачыкъ козь юмып алайыкъ.

— Янашадаки одагъа кир де, раатлан, къызым. Анда, торунларым яткъан ерде бош тёшек, ястыкъ бар, истегенинъ къадар юкъла, балам.

Кой старостасы къапуны къакъмай ачып, босагъадан атлагъанда, Фатма къартанайнынъ мусафирлери даа терен юкъуда эдилер.

— Партизанларны не ерге сакъладынъ?— деп сорады староста.

— Мында партизан не япсын?

— Я булар ким?

— Ким олур эди, торунларым.

— Чокъ баш кутьме! Сенинъ торунларынъны таныйым, буларнынъ анасыны не ерге гизлединъ? Ёкъса оны да озь байталларынънынъ артындан дагъгъа озгъардынъмы?

— Тилинъ тутулсын сенинъ, чарпынып къал!

— Сус, къарт джады!— Староста янашадаки оданынъ къапусыны ачып, анда кирди, Нина Фёдоровнаны уянтты.

— Мерабанъыз, Кузьма эмдже,— деди къадын.

Староста онынъ селямыны алмай:

— Мында не макъсаднен кельдинъ?— деп сорады.

— Шеэрде — ачлыкъ, меним балаларым бар.

— Я ходжанъ ярдым этмейми?

— Ходжам джебэде.

— Джебэде экен, дагъда демейсинъми? О алдатып, дагъгъа алып

кеткен адамлар ичюн еген тазирим богъурдакътан арта, меним де бала-чагъам бар, сизге ола, мени атып ташласалар, оларны ким бакъаджакъ? Деф ол мындан!

— Улан, Кузьма, сенинъ тёпенъде алланъ вармы, ёкъса ёкъмы?! Недир бу яптыгъынъ?! Эсинъни топла!— деди Фатма къартанай.

— Сус дедим, къарт джады! Бир даа залог сорасалар, сени бириндджи язарым!

— Яз, имансыз, яз! Къызларым дагъдан тюшюп, сени баджагъынъдан асарлар! Токъта сен, торунларымнынъ козьяшлары ичюн алланынъ хышымына илле огърарсынъ!..

Иште, Нина Фёдоровна кене ёлда. Бу чекишювлернинъ сонъу олурмы экен? Энди о не ерге барсын, кимнинъ къапусыны къакъсын? Къадын бойле тюшюниркен, Мамбет къартнынъ: «Авур болса, къайт та кель, къызым»,— деген сёзлерини хатырлады ве онынъ яшагъан коюне тараф ёл алды. Кокюсинде талисман этип ташыгъан къаранфиль урлукълары оккупациянынъ агъыр ёлларыны онынънен берабер кечтилер ве Улу Гъалебе куную къатмер-къатмер олып, Эмир-Ханнынъ Ватан ичюн тёккен ал къаны киби къызарып ачтылар.

Танъда Нина Фёдоровна пенджередеки черептен учь дане къырмызы къаранфильни узьди. Шимди о, шан-шурет къырына бараджакъ, бу чичеклерни ходжасынынъ къабирине къояджакъ.

Он биринджи бешйыллыкънынъ илери адамлары

Сафтер Нагаев

ДАГЪ БАТЫРЫ

Геологларнынъ арасында чешит файдалы байлыкъларны араштырувнен огърашкъан мутехассыслар бар. Бири минерал, дигери маден, учюнджиси нефть ве газ къыдыра. Мен гидроэнергетика ресурсларыны халкъ ходжалыгъына хызмет эттирювнен нам къазангъан геолог акъкъында икяе этем.

1952 сенеси Самаркъанд Девлет университетининъ геология-геофизика факультетини битирген сонъ С. Я. Жук адына Ленин орденли Бутюнсоюз «Гидропроект» институтынынъ «Средазгидроэнергопроект» болюгине ёлланма алгъан Селямет Селяметов, гъает тааджипленди. Оны къыйметли маденлерни араштырув меракъландыра эди. Мында исе онъа сув иншаатлары инженерлиги геологиясынен огърашувны теклиф этелер. Геологларда «чёльде» деген, эр кеске анълайышлы сёз бар. Бу сёз, геолог экспедицияда, араштырувнен мешгъуль, деген мананы бильдире. Эр кеске белли озенлернинъ ялысында насыл араштырув ола билир? О энди элинде чёкючинен, сыртында чантасынен дагъларда кезинювден вазгечеджекми?

Селямет институт директорынынъ кабинетине кирип онъа, гонъюлине ятмагъан ишнен огърашмакъны теклиф эткенлерини элемнен айтты. Орта Асияда сув энергетикасы хызметининъ ветеранларындан бири эсап этильген бу адам кулюмсиреди ве оны янына отуртып, лакъырдыгъа башлады:

— Бизим иншаатларымыз эсасен дагъ озенлеринде къурулалар. Орта Асия, сув энергиясынынъ къудрети джеэтинден, Советлер Бирлигинде, Сибирьден сонъ, экинджи ерде тура. Сув энергиясындан файдаланув имкянлары 28 миллион киловатт олып, олар йылда 246 миллиард киловатт-саат энергия ишлей билелер. Бу исе мемлекет сув энергиясы запасларынынъ 14 процентидир. Орта Асиядаки гидроэлектростанцияларнынъ эписи, диерлик, бизим проектлеримиз эсасында къурулмакъта...

— Не, мен де къуруджылыкънен огърашаджагъыммы?— деди Селямет итиразлы давушнен.

— Сенинъ къуруджылыкънен ишинъ олмайджакъ. Сен къуруджылар ичюн иш мейданы азырлайджакъсынъ. Сенинъ вазифенъ иште, нелерден ибарет: сув иншааты мейданыны бельгилев, шу мейданны геологик джеэттен тешкерюв, топракънынъ теркибини талиль этюв, онынъ фильтрленюв мыкъдарыны огренюв, геофизика малюматлары азырлав... Бу ишлернен ялынъыз сен дегиль, гидрогеологлар, топографлар ве геофизиклер де огърашалар. Сизинъ тевсиелеринъиз эсасында къуруладжакъ иншаатнынъ проектини азырлаймыз. Занымджа, насыл ишнен мешгъуль оладжагъынъны тасавур этип башлагъандырсынъ. Тарсыкъма, эр шей еринде олур, сен геология илимини менимсединъ, мында санъа геолог олып къалмагъа имкян бар.

Селяметовнынъ Алатав дагъларында, Чырчыкъ, Чаткъал, Пскем, Ангрен озенлеринде, Кавказ дагъларында кечкен отуз йыллыкъ омюрининъ ильки адымлары, иште, бойле башлагъан эди. Орта Асиянынъ мешур Вахш, Амударья, Нарын, Чырчыкъ озенлеринде къурулгъан Нурек, Рогун, Токътагуль, Курпсай, Туямуюн, Чарвакъ ГЭСлерининъ мемлекетнинъ энергетика харитасында пейда олмасына дегерли иссе къошкъан Селямет Селяметов онъа омюрде ильки догъру ёлны косьтерген икметли бу адамны шимди де гъурурнен хатырлай.

— Студентлик йылларымда къыйметли маденлер араштырув ишине авес эдим. Лякин талий мени Орта Асия шараитында озенлерни тедкъикъ этюв, оларгъа бент чекюв ве иншаат къурув киби ишнен къави багълады. Адамларнынъ эвини ярыкъландырув, тарлаларгъа сув ёллав киби гъает эмиетли ишлер сенинъ адий чёкючинъ ве сыртынъдаки чантанъда ташыгъан дагъ алетлеринъден башлагъаныны анъламакъ инсан ичюн буюк бахт экен.

Биз геологлар куню арфесинде субетлешмектемиз. Селяметов шойле дей:

— Чарвакъны унутмакъ мумкюнми? Сизлер Чарвакънен алтмышынджы сенелери танышкъан олсанъыз, мен о ерге та 1954 сенеси бардым. Эр шей апансыздан олды. Мени ишке къабул эткенлеринен Чырчыкъкъа, озю де Чарвакъкъа ёлладылар. Чырчыкъ акъкъында чокъ шейлер

ишиткен, окъугъан эдим. Лякин оны козюмнен корьмек, салкъын сувуна далмакъ истей эдим. Самаркъанднынъ асфальт тёшели сокъкъларындан, университетнинъ шенъ аудиторияларындан сонъ, дере-тёпе ерлерге, юксек къырларгъа тырмашмакъ ве анда чалышмакъ къолай иш дегиль эди. Ильки куньлерден бирини хатырлайым.

Акъшам устю учурым четинде отурам. Ашагъыда шаматанен Чырчыкъ озени акъа. Онынъ шувултысы насылдыр эфсанени анъдыра ве манъа: бинъ йыллардан бери меним къаршыма кокюс керип чыкъкъан, мени озюне бойсундыргъан олмады, деген киби келе эди. «Сен не япмакъ истейсинъ? Манъа токъунаджакъ олып къол котерме, сени акъызып алып кетер, таштан-ташкъа урар ве мавы далгъаларым ичинде богъарым», дей. Къаршымда суйрю уджу булутлар ичине гизленген Чимган юкселип тура. Эбет, бу ерлерде чалышмакъ ичюн ираде, гъайрат, джесарет керек, элиме балабанджа таш алып, ашагъы фырлаттым. Таш шамата-гудюрди къопарып, сув ичине барып тюшти. Табиатнынъ дюльберлигине, темизлигине сукъландым. Бу къырларнен, торс къаяларнен достлаштым.

Отуз йылдан бери геолог олып чалышам. Чарвакъта геология-араштырув ишлери алып бармакъ къолай дегиль, кольмегинъ тенинъе ялышкъандже терлемек керек ола. Терлемемек мумкюн дегиль. Иш пек чокъ. Кунь бою къырларда, дерелерде юре, топракънынъ теркибини тешкеремиз. Иштен сонъ чадыргъа къайта, козьлеримиз юмулып кеткендже чертёжларны, схемаларны огренемиз.

Геологлар ичюн вахта деген шей олмай. Не вакъыт керек олса, о вакъыт иш башында булуна эдик. Ягъмурмы, чамурмы, бизлер ичюн онынъ эмиети ёкъ. 1963 сенеси бу ерге къуруджылар кельдилер. Бутюн объектлерде иш къайнады. Мескен, тоннелъ къуруджылыгъына кириштилер. Вакъыты кельди, чадырлардан тола эвлерге авуштыкъ.

Арадан он беш йыл кечкен сонъ биз текрар корюштик, о йылларны хатырлагъанда, Селямет агъанынъ козьлери севинчнен парылдайлар.

— Чарвакъ меним ичюн эмек сынавы олды, Ходжикент ве Гъазалкент ГЭСлеринынъ къуруджылыкъларына ёл косьтерди.

Геологларны кимерде туристлерге бенъзетелер. Оларны сыртларында чанталары, эллеринде гитаралары, акъшамлары атеш башында кейф чаткъан яшларгъа къыяс этелер. Эбет, геологлар да шенъленмеге севелер. Мен шимди институтнынъ Озьбекстан боюнджа баш мутехассысы олып чалышкъаныма бакъмадан, сыкъ-сыкъ чёльде булунам.

Геология бир дереджe экзотиканен багълыдыр. Лякин о даима сезгир ве джиддий олувны севе. Къыргъызстаннынъ юксек дагълары арасындаки Алабукъа, къумлыкъларындаки Сарыжас озенлерини кечкенде атлары йыкъылып, бутюн алетлерни ве эрзакъны сыртларында ташыгъан яшларны корьгенде геология ялынъыз экзотика дегиль де, буюк джесюрлик мейданы экени зияде корюне. Онынъ ичюн де экспедицияда хызмет адамлары олмай, итибарлы геологлар ола. Геологнынъ итибары исе япкъан ишлеринен бельгилене.

Инженернинъ иши ятакъны тапувнен, участканы тешкерювнен битмей. Эльбет, ятакъ тапмакъ яхшы шей, ама бу етерлик дегиль. Мемлекетимизде файдалы байлыкълар чокъ. Лякин бугунь оларнынъ эписи керекми? Бизим геология харитамызда тапылмалар чокъ къайд олунгъан, ама биз оларнынъ энъ керекли союны тапмалымыз. Земане истисалыны кенишлетмеге имкян олгъан ерлерни араштырмалымыз.

Девир бизден юксек бильги талап эте. Геология инженери де заводда чалышкъан инженер киби ишкир, тешкилятчы, икътисадиятчы, бир сёзнен айткъанда, акъикъий шорбаджы олмакъ керек. Геология хызметинде бойле адамларгъа ихтияджа девирнинъ янъы талапларынен багълыдыр. Онынъ инкишафы февкульаде тапылувларгъа эсаслана бильмез: шимди хаммал базасыны, гидроэнергетика ресурсларыны арттырув, космик гемилерни учурув киби къатты планлаштырыла. Онынъ ичюн де бизим хызметимизнинъ халкъ ходжалыгъынынъ бутюн сааларынынъ инкишафында эмиети буюктир...

Республикада белли геологлардан сайылгъан Селямет Арифович Селяметов гидроэнергетика проблемаларынынъ бутюн сааларынен огъраша.

Селямет озюнинъ элли йыллыгъыны къайд эткен коллективде онынъ адына москвалы достларындан кельген тебрикни озю ичюн буюк итибар бельгиси деп биле. «Средазгидроэнергопроект»те берабер чалышып башлагъан зенаатдаш достлары, шимди «Союзводопроект» институтында Сибирь неэрлерини Къазахстангъа ве Орта Асиягъа акъызув проблемасынен огърашкъан белли мутехассыслар Сергей Хачатуров, Петр Осокин, Константин Перумов озь хайырлавларында Селяметовгъа хас чизгилерни пек айдын косьтергенлер: «Даима шенъ, къырымлыларгъа хас юморнен эр кеснинъ кейфини котермеге бильген Селямет Арифович сенинъ достларынъ даима чокъ эди ве оларнынъ даиреси даа да кенишледи... Транспортнынъ бутюн чешитлеринде кезинмекнинъ лезетини билесинъ, пияде, ат, огюз ве атьта эшекнен биле къырларда, къумлыкъларда дигерлерине орьнек олувнынъ чаресини тапасынъ. Сенинъ назарынъ тюшмеген дагълар, сенинъ аягъынъ тиймеген сокъакълар, сен ювунмагъан озенлер къалмады. Къатты джысымлы къаяларда да, къумлыкъларда да сен озюнъюнинъ джесюр фикирлеринънен бизни севиндирдинъ. Сенинъ геолог оларакъ къырларда, ялыларда къалдыргъан излеринъ бизлер ичюн иш джебэсине чевирильди, о ерлерде земане энергетика иншаатлары осип чыкъты. Омюр ёлунъ даима аджаип иншаатларнынъ догъмасы ичюн темель азырлав киби месуль ве шерефли эмекле айдынлансын...»

Мен аджаип эмек шуретине котерильген Селямет Арифовичнинъ юксек мукяфатлары акъкъында икяе этмедим. Лякин онынъ ичюн гъаеt къыйметли сайылгъан «Озьбекстан ССРде нам къазангъан инженер» унванаыны ве «ССРнинъ фахрий гидроэнергетиги» нишаныны къайд этмек истейим. Олар дагълар саибинынъ эмегине кесильген юксек къыйметтир.

1982 с.

Вадим Ифтаев

ЭРЛИК ЁЛУ

Меним осьмюрлик девирим Севастопольде кечти. Ленин комсомолы сафына бу ерде къабул олундым, мында гемияпыджылыгъы рабфагъыны битирип, мустакъиль аяткъа аякъ бастым. Шеэрнинъ эр бир ташы, эр аршын ери, раатлыкъ багъчасы ве мейданы, дженкке къадар къурулгъан бутюн эвлери ве сокъакълары, Къара денъизнинъ даима чайкъалып тургъан далгъалары, саиль боюндаки къумлары — эр шейи манъа таныш.

1944 сенесининъ майыс айы. Яныкълы козьяшларым иле фашист баскъынджылары тарафындан бус-бутюн харебеге чевирильген Севастопольни корьдим. «Севастопольстрой» идаресининъ башлыгъы Д. Маторин: «Гитлерджилер кериге чекильгенде Савастопольни ернен тегизлемек истедилер, дей. Топлар, бомбалар эр ерни якъты, йыкъты...» Мен, Севастополь азат олунгъан сонъ, махсус вазифенен бу шеэрге кельдим. Мындаки вазиетни корип, вуджудым титреди. Саиль ве Тарихий намлы багъчалардан тек бир къач кучюк терек къалгъан. Чевре-четте чукъурлар. Севастопольнинъ мешур диорамасы омрагъан, эллия медениети абидеси, Херсонес тарихий-археологик музейи фашистлер тарафындан ахыргъа чевирильген. Биз, шеэр партия комитетининъ кятиби А. Сарина, шеэр план идаресининъ реиси В. Алёшина ве дигер идарелернинъ векиллеринен Севастопольни доландыкъ. Душманнынъ шеэр башына кетирген мусибетлерини — зиянны джедвельге алып башладыкъ. 6400 эвден ялынъыз едиси къалгъан. Мектеплер, клублар, китапханелер темелинден йыкъылгъан. Бутюн истисал муэссиселери, скеле донатмалары, шеэр коммуникациялары иштен чыкъарылгъанлар. Оларны янъыдан къурмакъ ичюн буюк пара ве мутехассыслар, бинълернен къуруджылар керек. Адамлар тапылды... Азат этильгени секиз кунь олгъанда шеэр электрик энергиясынен, он экинджи куню сувнен темин этильди.

Шимди шеэрде учь юз бинъ адам яшай. Севастополь медениет ве истисал меркезлерининъ бирине чевирильди. Мында институт ве онгъа якъын ильмий-тешкерюв институтлары, шу къадар да техникумлар ве махсус окъув юртлары бар. Истисал муэссиселери баягъы чокълашты. Гемияпыджылыкъ бирлешмеси, кересте ве эвяпыджылыкъ комбинаты, тамир базасы ве океан балыкъ авы флоты, дигер истисаллар мевджут. Шеэр сезилир дереджеде буюклешип, Херсонес бурунынадже узанды. Чокъкъатлы юксек эвлер къурулды. Шималь беттен Мекензие дагъына келип чыкъкъанда шеэр авуч ичинде тургъан киби — эр ери корюне.

Эгер дженкке къадар Шималь бетте бурунгъа япышкъан бир къач эв тургъан олса, шимди анда Инкермандаки Къара озенге къадар чокъкъатлы эвлер къурулды. Шеэрнинъ шималь тарафы Софья Перовская адына совхознынъ Любимовка къасабасынен къошулды. Бу совхоз озюнинъ багъ-багъчаджылыгъынен он бешйигирми километр месафеде бутюн Бельбек вадисине йайылды... Къараман шеэр дженктен сонъ даа пек дюльберлешти. Майыс айында багъ-багъчалар, дагъ этек-

лери чичеклер ичинде къалалар. Бу манзара баарь байрамы ве Гъалебе куню кельгенини хатырлата. О къараманане 250 куньлук мудафаа вакъытында къанлы урушлар олгъан ерлерде шимди багъбагъчаджылыкъ совхозлары мейдангъа кельди. Къальбимде эбедий яшайджакъ джесюр силядаш достларымнынъ къанларынен ашлангъан бу топракъ эмекдарларынынъ усанмадан чалышувлары саесинде эр сене миллион рубле келир кетире. Севастополь мудафаасында ве Къырымыны азат этювде косьтерильген эрлик эм де джесюрликлери ичюн 228 аскер ве офицерге, генерал ве адмиралгъа Советлер Бирлигининъ Къараманы унваны берильди. Он бинълернен дженкчилер орден ве медаллернен мукяфатландылар. Севастопольни азат этювде косьтерген айрыджа хызметлери ичюн 118 бирлешмеге ве къысымгъа «Севастополлилер» деген юксек ад берильди. Булар ичинде отуз экинджи гвардиялы Тамань дивизиясынынъ окъчылар полкы да бар эди. Мен, бу полкта хызмет эттим. Сапун-дагъы ве янгъынгъа огърагъан диораманынъ тёпесине къызыл байракъны бизим полк тикледи.

Къараман-шеэр эр вакъыт озюнинъ мудафааджыларыны, азат этиджилерини — азиз мусафирлерини самимий къаршылай. Къараманане урушларнынъ иштиракчилери Севастопольге келелер, шеэр ичюн алыныл барылгъан урушны хатырлайлар, шеэрни сейир этелер, къальблери яшаргъан киби олалар.

Эр дефа Севастопольге кельгенде Пётр Николаевич Жибоедов, Михаил Стоянов, Михаил Гусятский, Иван Кравченко киби силядашларымнен, шеэр ветеранларындан бири — рабфакта менимнен окъугъан сабыкъ курсдашым — шимди гемияпыджылыкъ техникумынынъ оджасы Евгений Калашников иле корюшем. Ватан ичюн шеит кеткенлерни хатырлаймыз. Сабыкъ миномётчы Пётр Жибоедов, рота командири Владимир Симонок ве батарея комиссары Сеит Бекирнинъ джесюрликлери акъкъында джошкъунлыкъле икяе эте. Олар 1942 сенеси апрель айында чатышмалардан биринде эляк олдылар. В. Симонокъкъа олюминден сонъ Советлер Бирлигининъ Къараманы унваны берильди.

Биз, 1941 сенесининъ сонъунда фашистлернинъ мудафааджыларгъа къаршы къатты уджюми вакъытында, озюнинъ тешеббюсинен аскерлерни рухландыргъан 54-нджи окъчылар полкынынъ комиссары Осман Караевни сайгъы ве урьметнен анъдыкъ. Саиль Ордусы штабынынъ сабыкъ командири Советлер Бирлиги маршалы Н. И. Крылов «Атешли бастион» китабында, оператив болюкнинъ сабыкъ командири Орду генералы И. А. Ласкин, Советлер Бирлигининъ Къараманы Мария Байда ве дигерлер озьлерининъ хатырлав китапларында джесюр командир ве комиссар Осман Караев акъкъында чокъ эйи сёзлер яздылар.

Биз, Советлер Бирлигининъ Къараманы пулемётчы Нина ОниловаНы (онъа Анька дей эдик) ве учь юз фашистни (олардан етмиши снайперджи) гъайып эткен Советлер Бирлигининъ Къараманы Людмила Павличенко киби джесюр снайперджини хатырладыкъ. Людмила Павличенко Советлер Бирлигининъ Къараманы ташкентли Фёдор Матвеев иле берабер 1974 сенеси майыс 9-да Севастопольнинъ азат этильгенине отуз йыл толувы мунасебетиле Сапун-дагъында ве диорамада эбедий алевни якътылар. Он алты яшлы комсомол гонъюлли аскерлер Шевкъие Абибуллаева, Иван Кравченко, Сабри Мамутов, Анатолий Водовозов ве дигерлерни буюк урьметнен анъдыкъ. Сабыкъ рота командири Пётр Глушков, окъчылар ротасынынъ сиясий ребери (шимди геология-минералогия илимлери профессоры) В. А. Королёв, сабыкъ топчылар Фёдор Кротов, Суфьян Велиджанов, Вадим Копылов 287-нджи окъчылар полкынынъ эркяныда немсе-фашист баскъынджыларынен уруштылар. Биз уйкен аркъадашымыз, йигирминджи сенелернинъ комсомоллары элли дёрдинджи алякъаджылар полкы штабынынъ офицери Амет Пенирджиден пек миннетдармыз. О, дженкнинъ агъыр дакъкъаларында бизге даима ярдымда булуна, гедже-куньдюз эджель къаршысында турып командалыкънынъ авалесинен муим арбий вазифелерни эда эте эди. Педагогика институтында берабер окъугъан аркъадашым Месфер Ислямов иле ян-янаша турып душманнен амансыз уруштыкъ. О, Сухуми шеэринде яшай. Элли вакъыт мектепте арбий-ветанперверлик ишлерини алып барды.

Етмишинджи сенелернинъ орталарында Севастопольни мудафаа ве азат этювде иштирак эткен Украинадан Д. Журавлёв, А. Шоференко ве Я. Закле, Ялтадан В. Панкратов эм де дигер силядаш достларымнен корюштим. Олар меним ичюн энъ якъын, азиз, догъмуш къардашларым кибилер. Мен оларнен омуз омузгъа келип, догъмуш топрагъымны фашист вахшийлеринден азат эттим. Мен бу къардашларымнен эр сене корюшем. Кимерде къорантамнен оларгъа мусафирликке, раатланмагъа барам. Севастопль янында кечкен агъыр арбий куньлеримизни, къанлы урушларны, Керчь ярым ада десантыны, 1944 сенеси язда олып кечкен Багратион арбий операциясыны, Прибалтика республикаларынынъ азат этилювини, 1944 сенеси октябрь 18-де девлет сынъырыны кечип немсе-фашист баскъынджыларынынъ ювасы Шаркъий Пруссиягъа чыкъкъанымызны хатырлаймыз. Акъылынъдамы... деген ибарелерни чокъ текрарлаймыз...

1941 сенеси декабрь 22. Ротада эписи олып рота командири, лейтенант Аркадий Лазарев иле еди адам къалдыкъ. Учь саатте фашистлернинъ къатты эки уджюмини акс эттик. Бундан сонъ, душман арекетини денъиштирди: эки фашист танкы пияде аскерлерни къорчалап, бизим къысымларымызны айланып кечип, сырттан уджюм этмек истеди. Ама чапаевджилер къоркъмадылар. Рота командири лейтенант А. Лазаревнинъ эмири иле Всалий Панкратов сапёр лескерине учь ве къушагъына эки граната багълап, танкларнынъ уджюмини токътатмакъ ичюн, оларгъа къаршы джылышты. Эгер аткъан гранаталар багъламы танккъа барып етмесе, о озюни белине багълы гранаталарнен танкнынъ тюбюне быракъаджакъ. Панкратов граната багъламынен биринджи танкны токътатты.

Экинджи танкны исе къомшулары урдылар. Бойледже, чапаевджилер душманнынъ бир уджюмини даа токътаттылар.

Къыркъ бир сенеси ноябрь айында, Севастопольге биринджи кере уджюм олгъанда, Къараденъизджилер немсе танкларынен тутуштылар. Бу урушта эляк олгъан беш джесюр денъизджиге олюмден сонъ Советлер Бирлигининъ Къараманы унваны берильди. Денъиз бригадасы эркянында пулемётчылар болюгининъ командири, меним институт аркъадашым Исмаиль Языджыев да дженклешти. Флот газетасы онынъ джесюрлиги хусусында чокъ керелер язды. Къыркъ эки сенесининъ июль айында, Севастополь мудафаасынынъ сонъки куньлеринде И. Языджыевге Къара озенчик дженюбиндеки атеш нокътасыны тутып турмакъ вазифеси авале олунды. Болюкте дёрт адам бар эди. Къалгъанларнынъ эписи агъыр яралылар, командир де аягъындан урулды. Обанынъ бир тарафында И. Языджыевнинъ денъизджилери, дигер тарафта фашистлер. Языджыевнинъ болюги эки кунь девамында душманнынъ уджюмини токътатып турды.

Бизге фашистлерни дёгмеге, денъизджилер ярдым эте эдилер. Олар бизни тазе къувет, силя, ашайт малларынен теминлей эдилер. «Къызыл Къырым» гемисининъ уйкен мотористи Фейзулла Моллахаев, «Ташкент» гемисинде Александр Шифманов, бекчи гемилернинъ командири Ибраим Ресулев, топчылар Амет Абдураманов ,Амет Шейхаметов, Къара денъиз флоты авиаторы Энвер Селяметов, Абдураман Алядинов, Риза Умеров ве дигерлер Севастопольнинъ мудафаасына ве азат этилювине озьлерининъ муим исселерини къоштылар.

— Бизим гвардиялы отуз экинджи окъчылар дивизиямыз Севастопольни азат эткенде учь бинъден зияде адам эляк олды, он бир бинъ адам яраланды,— деген эди топчылар дивизиясынынъ сабыкъ командири полковник П. М. Шедько.

Къараман-шеэр Севастопольнинъ учьдёрт, кимер ерлеринде беш мудафаа ёлакълары бар эди. Бойледже, фашистлер шеэрни къуветли къалеге чевирдилер. Гвардиялы сексенинджи полкнынъ командири Дмитрий Ильич Береснев Алтын ярны азат эткенде эляк олды. Гвардиялы отуз экинджи дивизиянынъ сабыкъ командири генерал Н. К. Закуренков «Гвардиялы отуз экинджи» деген хатырлавлар китабында сексенинджи полкнынъ командири Д. И. Береснев акъкъында шойле яза: «Гвардиялылар оны, саделиги, алчакъгонъюллилиги, арбий меарети, аскерлерни бабаларджа къайгъырувы ичюн севе эдилер. О даима аскерлернен фикир болюше эди...» 1944 сенеси майыс секизде — уджюмнинъ экинджи кунюнде сексенинджи полкнынъ джесюр автоматчысы, Керчь десантынынъ иштиракчиси Зейнедин Меметов озь койини азат эткенде аягъындан агъыр яраланды. Мында айрыджа джесюрлик косьтерген бакулы Алиф Пириевге Советлер Бирлигининъ Къараманы унваны берильди. 1944 сенеси майыс 5-6-да Сапун-дагъына уджюмден эвель дивизиянынъ бутюн къысымларында топлашувлар олып кечти. Аскерлер бир агъыздан Севастопольни шиддетли уджюмнен азат этмеге къарар бердилер.

Бундан сонъ аскерлеримиз «Севастопольден деф ол!» шиарынен душманнынъ Сапун-дагъындаки пекинтилерине уджюм эттилер. Бу сёзлер танкларда, пулемётларнынъ хартумларында, самолётларда, «Катюша»ларнынъ снарядларында язылы эди. Бизим огюмизде азиз Севастополь тура. О, душманнынъ мудафаа алкъаларынен сарылы. Фашистлер шеэрни эльде тутмакъ ичюн бутюн чарелерни корьгенлер. Гитлерджилер 1941—1942 сенелери къурулгъан мудафаа иншаатларындан файдаланувнен къалмайып, янъыларыны да къургъанлар. Къатты урушларда пишкинлешкен Севастополь ве Сталинград къараманлары, Новороссийск ве Керчь десантчылары, Кавказнынъ мудафааджылары, Донбасс ве Шималий Таврияны азат этиджилери, Ор къапы ве Сиваш уджюмлерининъ иштиракчилери Къараман-шеэрни душман элинден къуртармакъ ичюн къайтып кельдилер. 1944 сенеси майыс 3—4-те рота парторгы Алексей Тороповнынъ ярдымы иле Сапун-дагъы уджюмине багъышлап «Дженкявер саифе» чыкъардым. Оны Ялта — Севастополь ёлунда Хамар ве Сапун-дагъы ортасында яздым. Анда телефон агъында невбетчилик эте эдим. Майыс 5—6-да меним «Дженкявер саифе»мни рота аскерлери окъудылар...

Дивизиянынъ душманнен дженк эткен ерлерини козьден кечирген сонъ диорамагъа кеттик. Диораманы сейир эткенде меним янымда Къараман-шеэрни мудафаа ве азат этиджилерден 85-нджи окъчылар полкынынъ командири К. К. Яковлев, онынъ адъютанты абхаз В. Тванте ве Сапун-дагъынынъ тёпесине байракъ тиклегенлерден бириси Н. Сосин булунмакъталар. Истифадаки полковник К. Яковлев диорамада Николай Сосиннинъ ресимини корьгенинен: «Николай олюмни тюшюнмей, байракъны тиклемек ичюн эп илери — Сапун-дагънынъ тёпесине тырмашмакъта...» деди. Гвардиялы отуз экинджи дивизиянынъ командири генерал Н. К. Закуренков лафкъа къошулды: «Сапун-дагъыны эльге кечирювде, сексен бешинджи полк аскерлеринен бир сырада, гвардиялы 80-нджи ве 82-нджи полкларнынъ аскерлери де къатий уруштылар,— деди о.— Бу учь полккъа «Севастополлилер» ады берильди...»

Апрель 19-да олып кечкен уруш фашистлернинъ ог ёлагъыны, мудафаанынъ къуветли эм де къуветсиз тарафларыны бильмеге ярдым этти. Командалыкъ, яхшы азырланмадан, душманнынъ алкъасыны сындырмакъ мумкюн дегиль, деген къараргъа кельди ве фашистлерге къатты дарбе эндирмек ичюн азырлыкъ корюльсин, деген эмир берди...

Биз диорамада кезингенде эляк олгъан бутюн дженкчилерни анъдыкъ. Анъылгъанлар арасында Советлер Бирлигининъ Къараманы Василий Жуков да бар. Жуковнынъ автоматчылары Сапун-дагъында душман траншеясыны биринджи оларакъ эльге кечирдилер. Озю, Севастополь уджюмининъ экинджи куню эляк олды. Гвардиялы отуз экинджи дивизиянынъ полклары душманнынъ траншеяларыны эльге кечирген сонъ, гвардиялы он биринджи

окъчылар корпусынынъ командири генерал Рождественский манъа сол тарафта ерлешкен къомшу 414-нджи гурджи дивизиясынен телефон алякъасы багъламакъны эмир этти. Чюнки мезкюр дивизиянен багъымыз кесильген эди. Бизде олгъаны-оладжагъы учь макъара тель бар. Кабель беклесек, баягъы вакъыт кечеджек. Мен Александр Шор иле учь дане кабель макъарасынен эки километр миналы мейданны кечмеге къарар бердим. Фашистлернинъ ягъып тургъан къуршунлары алтында миналы мейдан 18-22 дакъкъада командан ерлешкен ерге телефон агъы кечирдик. Мен тельни чекип кетем, артымдан 15-20 метр узакълыкъта эки макъара кабельнен А. Шор кельмекте. Барып та, биримиз минагъа расткельсек, корпус командАнынынъ эмирини экинджимиз эда этеджекмиз. Эгер де телефон агъыны мейданнынъ кенарындан кечиреджек олсакъ, месафе 7-8 километр узакълашаджакъ ве бир бучукъ саат вакъытымыз гъайып олджакъ. Шимди исе эр дакъкъа эсапта...

Аскерлеримиз уджюмге азырлангъанда достым, Советлер Бирлигининъ Къараманы, ташкентли Самиг Абдуллаев мейданны минадан темизлемекте эди. О, он докъузынджы танклар корпусы ичюн Сапун-дагъы ве Балакълава дагълары арасында кечит азырлавны битирген вакъытта агъыр яраланды. 1943 сенеси сентябрь ве октябрь айларында Шималий Кавказ ве Таманны азат эткенде де бойле кечит азырлагъан эди. О вакъытларда Абдуллаевке Советлер Бирлигининъ Къараманы унваны берильди. Менимле бирликте Б. Зиядинов, Д. Журавлёв, А. Морозов, М. Мамутов, С. Мусин, З. Мамбетов ве дигерлер эфсаневий Севастополь уджюминде иштирак эттилер.

Бизлер Сапун-дагъы ичюн урушкъанда, гвардияли экинджи Ордунынъ аскерлери Мекензие дагъларына ве шималь бетке уджюм этип башладылар. Бунынъле олар фашистлернинъ яры къуветлерини озьлерине джельп эттилер. С. У. Иргашев (шимди Озьбекстан ССР арбий комиссары), Н. Нуруллаев, Р. Эгамов, Ю. Разыкъов, С. Таджибаев, И. Досов ве озьбекстанлы дигер аркъадашлар да бу уджюмде иштирак эттилер. Аскерлеримиз Севастополь уджюмине азырлыкъ корьгенде бизим силядашымыз, телеграф ротасынынъ сабыкъ командири ташкентли Г. Д. Рацбаум, Баш Командан иле Баш ставканынъ азасы Маршал А. И. Василевский араларында телеграф алякъасыны темин этти. Бундан сонъ уджюм япыладжакъ кунь таин этильди...

Мен Севастополь дженкини, азачыкъ олса да, хатырламакъны озюмнинъ борджым деп сандым. Меним кемиклериме синъип къалгъан о мудафааны ве уджюмни саатларнен хатырлая билем. Чюнки пек чокъ достларым Ветан ве халкъ огюнде озьлерининъ мукъаддес борджларыны эда этерек шеит кеттилер. Эбет, олар дженкке, шан-шурет къазанмакъ ичюн кельмедилер. Олар Ерде сербест аят, тынчлыкъ ве бахт ичюн уруштылар. Къырымны азат этювде, Херсонес бурунында — мукъаддес топракъта фашист баскъынджылары озь вахшийликлерине дегерли къаршылыкъ алдылар.

Къараман-шеэр Севастополь джесарети миллионларнен адамларнынъ дикъкъатыны озюне джельп эте. Къоджаман мемлекетнинъ бутюн кошелеринден кельген адамлар, Севастопольнинъ мукъаддес топрагъына теменна этювни озюнинъ боюнборджы деп биле. Яшлар Севастопольден эрлик, чыдамлылыкъ, садыкълыкъны огренелер.

ЯРАТЫДЖЫЛЫКЪНЫНЪ ЯШЛЫГЪЫ

(А. ИВАНОВ 80 ЯШЫНДА)

Озьбекстаннынъ энъ къарт шаирлеринден бири Андрей Ивановнынъ яратыджылыкъ давушы ярым асырдан зияде янъгъырамакъта. Онынъ шиирлеринде замандашларымызнынъ тюшюнджелери ве ынтылувлары, социализм девирининъ биринджи бешйыллыкъларындан космоскъа учувларгъа къадарки девирнинъ энъ муим вакъиалары ифаде олунмакъта.

Андрей Иванов Пенза шеэринде догъды. Лякин талий оны яш чагъындан Озьбекстаннен багълады. О бу «чёллик ве дагълыкъ улькe»ни, шенъ ве алидженап адамлар улькесини севди ве юрегиндеки бутюн гъаиретини аджаип саньатыны онъа багъышлады.

А. Ивановнынъ яратыджылыгъы чокъ саалыдыр. Ойле олса да, онынъ яратыджылыгъында эсас ерни лирика ишгъаль эте. А. Иванов, отузынджы-къыркъынджы йылларда язгъан шиирлеринден тертип этильген «Асия нагъмелери »деген биринджи джыйынтыгъындан башлап, окъуйыджыларнынъ элине даа якъынларда барып тюшкен китапларына къадар, озю сечип алгъан мевзусына садыкъ къалды ве инсаннынъ девиримиздеки буюк ишлерге алякъадарлыгъы нетиджесинде догъгъан Батан севгисини, аят мундериджеси акъкъындаки фикирлерни ве инсан аятынынъ бутюн якъларыны косьтере бильди.

А. Иванов табиатнынъ лирик йырджысыдыр, о аятны севген адам. Онынъ зенгин фантазиясы аят левхаларыны гъайрытабий яратыджылыкъ корюнишлеринде тасвир эте. Дюньягъа севги козюнен бакъыджы ве, айны заманда, ер узеринде къавий тургъан мухкем реалистнинъ, романтик шаир А. Ивановнынъ шиириети ойледир.

Шаирнинъ сёз хазинеси, бедий васталары гъает зенгиндир. Пушкин, Некрасов, Есенин киби шаирлернинъ аньанелерини менимсеген рус шаири А. Иванов озь яратыджылыгъында къадимий ве земаневий Шаркъ шаирлерининъ теджрибесине де ойле джиддий якълашты. Шииризтке бойле кениш назар адий меракъ дегиль, авропалылар ичюн бир чокъ джеэттен эсрарлы олып корюнген Асия дюньясыны аятий шекильде ифаде этюв, онынъ буюклигини ве дюльберлигини косьтерюв истегининъ нетиджеси эди. А. Иванов, бельки бунынъ ичюн де, Гур-Эмирнинъ къуббелери акъкъында, икътисадиятта ве медениетте озюнинъ мисли екъ къазанчларынен джианны айретте къалдыргъан республиканынъ бугуньки куню акъкъында буюк аятий къуветнен язув имкянына малик олгъандыр.

А. Ивановнынъ поэзиясы — бу ичтимаий оптимизм поэзиясыдыр. О, озь Ватанынынъ парлакъ келеджегине, сербест инсан иртиджа къуветлерини бир тамам енъеджегине ве дюньяда акъикъат ве адалет гъаелери темеллешеджегине эминлик беслеген инсаннынъ дуйгъуларыны ве мизаджыны ифаде эте.

«Эгер инсан ернинъ ве бутюн инсанлыкънынъ набызыны дуйса, о эр тюрлю ишке къадирдир»,— дей шаир.

Революция мевзусы А. Ивановнынъ инджадында меркез ер тута. Онынъ садаларына автор бир чокъ лирик шиирлернен къошулды. «Къырлар азабы», «Вакъыт образларда муджессемлене», «Асырнынъ тазелиги» киби тарихий-революцион поэмаларында революция мевзусы кениш тасвир этиле. А. Иванов озюнинъ лирик-эпик эсерлеринде Туркстанда революцион арекетнинъ инкишафы акъкъында, эмекдарларнынъ революция ве ветандаш дженки йылларында Коммунист партиясынынъ ёлбашчылыгъы алтында эльде эткен тарихий гъалебелери акъкъында икяе эте.

А. Ивановнынъ лирик поэзиясынынъ образлары ве аэнклери гъает зенгиндир. Бу зенгинликнинъ менбаы — халкъ аятыдыр. Шаир озь яратыджылыгъы ичюн ильхамны анджакъ шу менбаадан ала.

К. ЯШИН,
Социалистик Эмек Къараманы.

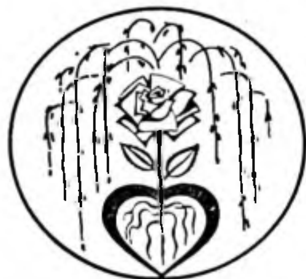

Поэзия

Мустафа Ибраим

ЭЛЯ КОЗЬЛЕР

Базыда баарьнинъ кунеши киби,
Нурлана, къыздыра шифанен толып
Раатсыз севгимнинъ гъамыны силип,
Къаршымда туралар бир мешъаль олып.

Базыда бакъышынъ ойле бир кескин,
О сырлы козьлеринъ йылдырым-яшын.
Къоркъунам, учкъуны тек мени дегиль,
Якъар деп чевре-чет, топракъны, ташны.

Базыда, бильмейим, недендир себеп,
Козь яшлар козьлерге чекелер перде.
Бу вакъыт къабаат мендедир беллеп,
Юрегим куймекте, далмакъта дертке.

О козьлер бойле олмаса эгер,
Толмаса къуванчнен, ачувнен, яшнен.
Юрегим сабырсыз истекнен ташып,
Бельки де мен сени севмездим, дюльбер.

* * *

Сурьатлы машина дегиль де,
Сабырлы араба тёрюндем.
Ат яваш адымлай ве манъа
Чевре-чет пек яхшы корюне.
Къырларнынъ тёпеси нурлана,
Акъ, индже думанда этеги.
Йылгъанынъ тылсымлы багърында
Юкъсурай къарагъач тереги.
Фырланта орьтюнген кенъ чёллер
Кергенлер мубарек къучагъын.
Гонълюме бир шифа кетире
Акъшамнынъ елемли сыджагъы.
Араба йырына, этрафкъа
Динъленем ве сейир этмектем.
Гонълюмде шай енгиль эеджан бар,
Ёкъ къайгъы, ёкътыр гъам, ёкъ элем.

СЕБЕП НЕДЕ?

Сакъландылар кирпиклернинъ талдасында
Эр корьгенде джыллы бакъкъан сырлы козьлер.
Фуртунадан эвель санки тал астына
Сакълангъандай хошландыргъан шенъ бульбуллер.
Себеп недир деп ойласам, ёкъ джевабым.
Шу къальбимден аджеба къыз сыр бильдими?
Юрегимде алевленген, далгъалангъан
Дуйгъуларны сезип менден урькτими?!

ТЕРК ЭТСЕНЪ ДЕ

Терк эттинъ деп, элем этмем, дюльберим,
Сенинъ бахтынъ эр бир шейден абадан.
Торланмасын, тек нур сачсын козьлеринъ,
Даима ол сен къуванчлы, сагъ аман.
Инълесе де гизли дертнинъ сырындан
Тынч геджеде чапалангъан юрегим,
Ёкъ, ёкъ, асыл башкъасына урунмам.
Терк этсенъ де, кене севгим бар дерим.

КЪЫШ КУНЮ

Кенъ чёллер ёлундам. Чатлатма аяз,
Не якъкъа козь этсенъ, тек къар бар,
къар бар.
Уфукъкъа тийгендже сют киби беяз,
Чевремде къулан чёль, узакъта дагълар.
Этрафта сюкюнет, чевре-чет чым-чырт.
Не кийик сес бере, не серт ель эсе.
Бойле куньде ёлджулыкъ пек агъыр иш.
Аяздан тен бузлай, къар такъат кесе.
Зор дегиль шашмалап теляшкъа къалмакъ,
Озюнъни бир байгъуш, чаресиз санмакъ,
Мевсимнинъ амансыз зоруна къанмакъ,
Умюттен кесилип юректен янмакъ.
Сечилип къалмаса назаргъа эгер,
Авлакъта сиярып юксельген тютюн.
Ошай о имдатнен узангъан эльге
Ве шу ань гонъюлинъ денъише бутюн.

ОДЖАМА

Бу яшымда
Пек чокъ шейлер
Хатиримден силингенлер,
Корюшювлер,
эля козьлер.
Пек чокъ ерлер:
Абадан ве
къулан чёллер,
Буюк шеэр
уфакъ койлер,
Къуванч, ачув
тюшюнджелер
Отькен куннен
бир кеткенлер.
Ярым асыр
Кечсе биле,
Меним иле
олур бирге,
Куньдюзлери
козь огюмде,
Юкълагъанда
тюшке келе,
Чанта такъып
ильки кере
Къошуларакъ
буюклерге
Ёл туткъаным
мектебиме.
Унутылмай,
Насыл этип
Оджам манъа
дерс огретип,
Омузымдан таптагъаны,
Дерс бильгенде
макътагъаны,
Ве башымны сыйпагъаны.

Исмаиль Керимов

УМЕР ИПЧИ БИР ШАИР ОЛАРАКЪ...

Умэр Ипчининъ эдебий яратыджылыгъы иле таныш олгъанлар онъа: «инкъилябчы языджы», «татар совет эдебиятынынъ темель ташыны къойгъанларнынъ бириси», «татар эдебияты классиги», «татар совет. эдебиятынынъ кокюнде энъ буюк ве парлакъ йылдыз» дейлер.

Умэр Ипчи бойле къыймет кесювлерге акъикъатен ляйыкъ. Ипчи татар эдебиятынынъ учь эсас жанрында (назм, несир ве драматургияда) хызмет этти. Лякин Умэр Ипчи татар эдебиятында аджаип публицист, киносценарист ве терджиман оларакъ да белли.

Биз бу макъаледе онынъ яратыджылыгъында пек аз тедкъикъ этильген ширий эсерлери узеринде токъталмакъ истеймиз.

Ипчи, дигер эдиплеримиз киби, эдебий яратыджылыгъыны ширлер язувнен башлады. Биринджи ширлери та 1914—15 сенелери Уфада булунгъан къырымлыларнынъ къолязма журналларында дердж олуна. О заманда Ипчи Уфадаки «Алие» медресесинде окъуй эди. «Къырым миллий медениет япыджылыгъы ильмий-тедкъикъат институты»нда булунгъан материаллар арасында Ипчининъ шу девирге аит, озь къолунен язылы шойле къайдлары бар: «Мен энъ зияде эдебият дерсине авесликнен къатнай эдим, о вакъытта бизим эдебият оджамыз, шимди къазантатар совет эдебиятынынъ илери сафында булунгъан Алимджан Ибраимов эди».

Яшлыгъыны биревлерге къуллукъта, хызметчиликте кечирген Умэр Ипчи «ичтимаий адалетсизликни балалыкъ чагъында корип кечирди». Шу девирде Умэр Ипчи «Медресе» (1915, июнь), «Эвлерге бакъкъанда» (1915), «Босагъа», «Чыракълар», «Кимден ярдым» (1917) киби ширлерни язды. Шу биринджи эсерлеринден башлап, онынъ «кимнинъ арабасына мингени», «кимнинъ кеманесини чалгъаны» ачыкъ-айдын белли олды. Халкъны эки сыныфкъа (байлар ве фукъарелер) айырылгъаныны Умэр Ипчи шойле тасвирлей:

Анавы эвде токъ къурсакълы
агъалар бар,
Мынавы эвде ач къурсакълы
агълавлар бар.

Яхуд:

Анавы эвде залым, шишман
байлар бар,
Мынавы эвде ёкъсул яшлар,
анайлар бар.
(«Эвлерге бакъкъанда»)

Байларгъа «залым» ве «шишман» деген шаирнинъ эльбетте, оларгъа нисбетен достлыкъ назары ола бильмейджеги малюм. Ипчи ялынъыз байларны ве задекянларны дегиль, татар буржуасыны ве онынъ туткъан ёлуны да севмей. Меселя, 1912—15 сенелерде Къырым буржуасы медреселерде реформа япып, диний дерслернен бир сырада дюньявий илимлер де кечильмесини истеген эди. Буржуазия, озюнинъ диний хадимлерге олгъан ихтияджыны медреселер вастасынен темин этмеге ве медреселерни озь макъсадларына хызмет эттирмеге ынтыла эди. Буржуазиянынъ чыкъаргъан шаматасыны корьген шаир, оларгъа къаршы баш котере. «Медресе» адлы ширинде, медресининъ окъув юрту дегиль де, «бир мезарлыкъ», онда окъугъанлар исе сохта, талебе дегиль де, «гъариб махлюкъ»лар, «сары балавуз»лар деп адландыра. Эппи вакъыт медреселерде окъугъан Ипчи оларны пек яхшы биле ве озюнинъ манзумесинде «медреселерни ислях этмек» дегиль де, оларны ортадан къалдырмакъ нетиджесине келе. Языджы Ю. Болат озюнинъ 1962 сенеси язгъан «Истидатлы языджы» адлы макъалесинде»: Ипчи «Медресе» ширинде эски диний мектепке къаршы озюнинъ нефретини бильдирди»— дей.

Капиталистик джемиетнинъ кийик унсурларындан бири — къадын ве къызларнынъ истибдатта булунувыдыр. Шу девирде Къырымда капитализмнинъ эзэрли панджалары саф юрекли татар къадынларынынъ богъазларына санчылгъан эдилер. Чюрюмекте олгъан къурум кендининъ къара перделеринен къадын-къызларнынъ айдын ёлуны кесмеге ынтылды. Шаир нисван алемине япылгъан укъукъсызлыкълар акъкъында:

Ёкъмы бир эль къалын, къара перделерни
къопараджакъ?
Ёкъмы бир эль, бу яш къызны азаплардан
къуртараджакъ?!—
«Кимден ярдым!»

деп яныкълай. Дюньяны девирмек, фукъарелерни богъгъан капитализмнинъ демир алкъаларыны узьмек ичюн кучь керек. Кучьлю олмакъ ичюн де бирлешмек керек. Шаир «къардашлар муаббетле бирлешмесини» истей. Зиетте, хорлукъта инълеген фукъаре къызларны да курешке чагъыра.

Тахкъирлерге, нефретлерге,
зульметлерге боюн эгме!
Кер коксюнъни, атыл огге, азатлыкъны
булурсынъ!
Азап, хорлукъ — къарт омюрден анджа
бойле къуртлурсынъ!

(«Кимден ярдым!»)

Умэр Ипчининъ шу девирде язгъан «Гъазы Мансур» поэмасына кечмезден эвель, профессор С. М. Петровнынъ «Реализм назариесининъ эсас меселелери» (Москва, 1975) монографиясы хусусында эки сёз сёйлейик. С. М. Петров бир чокъ ерли миллетлернинъ Октябрь инкъилябы саесинде догъгъан бедий эдебиятларыны тедкъикъ этип, шойле фикирге келе: «Социалистик реализм усулынынъ шекиллеюви, тарихий жанрнынъ инкишафы, миллий кечмишнинъ къараманане саифелерине мураджаат этюв бир сыра миллетлернинъ эдебиятларынынъ юксельмесине буюк ярдым косьтерди». Умэр Ипчи озь халкъынынъ къараманане тарихына эсасланып кучьлю эсер мейдангъа кетирди. Эсерде реалистик амиллернен берабер халкъ агъыз бедий яратыджылыгъындан эфсане элементлери де булунмакъта. Усталыкънен япылгъан бойле синтез поэманынъ тесирини зияде буюльтмекте.

Мезкюр поэманынъ «эдебий джеэттен олдыкъча ишленилип язылгъаны» 30-нджы сенелерде къайд этильген эди.

Халкъ тарихыны гузель бильген, халкъ агъыз яратыджылыгъынен якъындан таныш олгъан Умэр Ипчи, кет-кете, халкъ къараманы Алим Азамат огълу акъкъында татар совет эдебиятында биринджи киносценарийни язды. Онынъ бу саада яраткъан эсери айрыджа дикъкъаткъа ляйыкътыр.

Ипчининъ 1920-нджи сенелерде язгъан шиирлери узеринде де токътамакъ истейим. Бу сенелер, умумен, «совет саньатынынъ къудретли революцион котерилиши девири эди». О, вакъытларда Къырым совет акимиети тешкиль этильмесине ве пекинмесине озь эсерлеринен ярдым эткен бир чокъ шаирлер ве эдиплер пейда олдылар. «Олар озь эсерлеринде, шаркъ халкъларынынъ империализм ве колониализм боюндырыгъындан азат олув гъаелерини буюк эеджан иле пропаганда эттилер, диний хурафатларгъа, джаилликке, къадын эсаретине къаршы чыкъышларда булундылар».

1920-нджи сененинъ биринджи ярысында Умэр Ипчи «Сувукъ рузгяр тенге ине олып отьсе...» (1921, февраль), «Аллагъа исьяным» (1921, апрель), «Хайриге» (1921), «Балыкъчылар» (1921), «Ильхамым» (1923, март), «Джигитке» (1923, апрель), «Ким ёл шашыргъан?» (1923, майыс), «Кене кельди» (1923), «Саргъуш Асан элинде» (1923, ноябрь), «Къызлар» (1923, ноябрь), «Денъиз» (1923), «Ленин ольди» (1924, январь), «1905— январь 9» (1925, январь) ве дигер кучьлю манзуме эсерлер яратты.

Ипчи зеэрли пычакъларыны къайрап, анъылып юрьген совет укюмети душманларындан къоркъмай, оларнынъ энъ кучьлю таянчына къатты дарбе эндирген «Аллагъа исьяным» адлы ширини язды, алла ве онынъ аркъасында сакълангъан джеллятларгъа шойле сатырларнен мураджаат этти:

Джанлар якътынъ, юртлар йыкътынъ,
Ерни къангъа бояттынъ,
Нидже бинълер, миллионларле
Инсанларны агълаттынъ,
Саф виджданлар, темиз рухлар,
Гонъюллерни сызлаттынъ...

Дешетли къылыкъларнынъ себепчиси олгъан дин, эбет, «къатиллерни ве мельунларны йырлатты». Шунынъ ичюн онъа олгъан эр бир седждени Ипчи «арам седжделер» деп исап эте. Шаир алланен берабер эски чарлыкъ заманыны джемиеттен къувып, янъы девирни тасвир эте.

Янъы ёлум ве йылдызым
Темиздир ве парлакъдыр.
Оксюз къорур, къул къорчалар —
Кучьлю джанлар яратыр,— дей.

Шу сенелерде Умэр Ипчи янъы омюрнинъ темизлигини, сагъламлыгъыны бутюн къальби ве вуджудынен сезди. Асырлар девамында зиетленген, эзильген халкъ, ниает, сербест экени эр ерде, эр шейде корюнди. Азат халкънынъ аяты, варлыгъы артыкъ кендисининъ эллеринде эди. Ипчининъ 1923 сенеси Октябрь байрамына багъышлангъан «Кене кельди» шиири бойле сатырларнен башлай:

Ишчи халкъкъа урьлик берген
Ал Октябрь кене кельди...
Мазлумларны, ёкъсулларны
Урь турмушнен муджделеген
Къызыл йылдыз догъгъан куню —
Ал Октябрь кене кельди!

Шаирнинъ юреги къуванчнен толу. Бу байрам кунюндеки къуванчларыны бутюн эмекчи халкъларнен болюше:

Бугунь санъа буюк байрам,
Эй, урь, азад, аким ишчи!

Ишчи ве койлюнинъ акъикъий уриети, айдын ёлу, эбет, ал Октябрь олды.

Языджы Джемиль Сейдаметов озюнинъ «Эдебиятымызгъа бир назар» серлевхалы макъалесинде 1920-нджи сенелернинъ башында Къырымдаки вазиетни косьтеререк: «Кой фукъареси, ыргъаты ве орта аллыларынынъ такъатсыз къысымы ачлыкътан башына тюшкен чокъмардан айыныл, артыкъ озь сынфий менфаатыны анълай башлады»— деп яза. Занымызджа, койлю ве ишчилернинъ кенди «сынфий менфаатны анълавы» ичюн Умэр Ипчи ве онынъ киби дигер шаир ве эдиплеримиз яратыджылыгъынынъ буюк файдасы олды. Джемиль Сейдаметов (Бузлы) сонъ йылларда У. Ипчининъ аятыны ве яратыджылыгъыны козьден кечиргенде: «Умэр Ипчи озюнинъ бир чокъ эсерлеринде янъы яшайышны терен севгинен косьтерди»— деген фикирни къайд этти.

1920-нджи сенелернинъ биринджи ярысында У. Ипчи шииретте артыкъ буюк мувафакъиет косьтере башлады. Бунъа мисаль оларакъ онынъ «Денъиз» серлевалы манзумесини косьтермек мумкюн. Бу шиир 1936 сенеси Арсений Тарковский тарафындан рус тилине чевирилип, дердж олунды. «Буюк бедий усталыкънен язылгъан «Денъиз» де манзаранынъ тасвири акъырын-акъырын инкишаф этип, «исьян-

гъа азырлангъан» денъизнинъ уйкъу алдындан, эски къурумнынъ «кулюни кокке» савурмакъ ниетинен къутурувы буюк бир джошкъунлыкъ, айны вакъытта назиклик ве муляйимлик иле берильген. Шаир, бу табиат ташкъынына къаршы чекильген «седлерге» мураджаат этерек, шойле дей:

Ташкъын рухкъа сенинъ чюрюк
седлеринъ ич даянырмы?
Кулю-кокке, ур-ра! Исьян!..
Эп аэнкли музыканен...

Шаир бу исьян котерген денъиз манзарасы саесинде ичтимаий адисени — революцияны тасвирлеп, «ташкъын рухнынъ» ич бир тюрлю «седлер» тарафындан токътатыламайджагъыны, оларнынъ котерилип атыладжагъыны, революция, шубесиз, гъалебе къазанаджагъыны ифаделеди».

У. Ипчининъ о девирдеки эсерлери арасында юксек севиеге котериле бильген, терен фельсефий мана догъургъан эсери «Ленин ольди...» манзумесидир. Ипчи онда бир чокъ тасвирий васталардан файдалангъан ве юксек бедийликке саип олгъан. О, вакъытта, 1924 сенесинде, «Улу Октябрь инкъилябынынъ дайиси Ленин вефат этти»... деген яныкълы хабер дюньяны сарсытты. Бутюн дюньяда ишчилернинъ ве койлюлернинъ къальплерини матем къаплады. Ве ялынъыз инсанлар дегиль, «юдже дагълар да инълединер», «денъизлер агъладылар», чюнки бутюн дюнья эмекдарларынынъ къайдыны чеккен улу юрекнинъ урувы токътады. Шаир бунъа инанмады. Чюнки Лениннинъ юреги миллионларнен намуслы инсанларнынъ кокюслеринде урмакъта.

Ленин ольмез!
Онынъ буюк руху яшар!
Ленин ольмез,
Чюнки ольмез дехаси бар.
Бизле къалгъан
Челик къалкъан —
Коммунистлер партиясы бар!

Шу сенелерде базы эдебият «назариеджилери»: «Пролетариат ве койлюлер совет эдебиятыны догъурып оламазлар» — деп къычыра эдилер. Ама социалистик реализм усулынен иш корьген У. Ипчи киби шаир ве языджыларымыз бу фикирнинъ янълыш экенини исбат эттилер. М. Шолохов, социалистик реализм усулынынъ озеги неде экенини анълаткъан вакъытта шойле дей: «Социалистик реализм саньаты — янъы аят къуруджылыгъында фааль хызмет косьтерген саньаттыр. Социалистик реализм, бу аят акъикъатыдыр. Лениндже партиявийлик нокътаи назарындан иш корьген акъикъаттыр».

Ипчининъ «Аят — курештир» (1926, январь), «Бир назар» (1926, майыс), «Тарих текрар дегильдир» (1926, сентябрь), «Сакко ве Ванцетти» (1927, август), «Янъыларгъа янъы элифбе» (1928), «Къызыл аскер» (1928) ве башкъа шиирлеринде юкъарыда айткъан фикиримизнинъ (М. Шолоховнынъ сёзлерини назарда туттыгъымыз алда) там исбатыны корьмек мумкюн. Айдын халкъ тилинен, саде, лякин дерин фикирли эсерлер яраткъан Ипчи, ичтимаий меселелерни де олдукъча анълайышлы тасвир этмеге тырыша.

Бир авуч буржуй
Чалгъы-чагъана,
ур патласын — той...
Мильярд инсан устюнде
«Чалыш эшегим — арпа,
Йылындан — курьпе!»
Аят сюре.

[«Аят — курештир»]

Шаир, кой ходжалыгъыны коллективлештирюв девиринде койлерде совет акиметининъ достларыг ким, душманлары ким экенини озь эсерлеринде ачыкъ косьтерди. Онынъ озь ератыджылыгъына джиддий янашкъаны акъта бир чокъ макъалелерде сёз юрютиле. «Аят — курештир» шиири акъкъында сёз юрютир экенмиз, ондаки меракълы бир алны да къайд этмек истейим. Ипчи, 1926 сенеси «Окъув ишлери» журналында дердж этильген бу эсеринде «электрификация» сёзю янында «силяизация», «Капиталгъа олюмизация» киби келимелер къуллана. 1928 сенеси «Куреш ичюн» адлы шиирлер китабыны нешир эткенде исе базы дигер шиирлернен берабер бу шиирни де янъыдан бакъып, онда баягъы тюзетмелер япа ве «силяизация», «олюмизация»гъа бенъзер сёзлерни силип, оларнынъ ерлерине шойле сатырларны къоша:

Капиталистке,
Империалистке
Помещикке —
Эписине, эписине,
Инс ве джынске къаршы
Тракторле,
Чёкючле,
Аэропланле, танкле,
Къылычле,
Исьянле,
Къыямле...
«Къангъа бинъ къан,
Джангъа бинъ джан»
Олып куреш!

Бу ве бунъа бенъзеген шиирлерде Умэр Ипчи сёзнинъ къуветини ,тесирини арттырмакъ макъсадынен эр бир келимени айры сатырда яза.

«Къызыл аскер» шииринде сатыр ве сёзлернинъ тизилиши башкъа шекильдедир. Бу ерде олар «аскер маршы» нагъмесине таби олалар.

Сафлар сыра тизильдилер
«Илери!»
«Бир — эки — учь!» —
Ёнельдилер,
Парлады эп сюнгюлери...
Къызыл аскер баскъан ери
Эп титреди,
Ташлар биле эзильдилер.

Яхуд:

Айды, достлар, эль-эльге
Илери, эп илери!
Нишанынъны догъру ал,
Янсын душман юреги!..

Шаирнинъ инкъилябчы руху, арды кесильмез шелляле киби чагълай. Онынъ къалеми алтындан вира дюльбер, къудретли сатырлар чыкъа. О, мурекке аятнынъ бир чокъ саалары акъкъындаки эсерлеринде дерин фикирли ве маналы муим меселелер котере.

Инкъилябчылар — къоркъу бильмез

къараманлардыр. Олар озь гъаелери огърунда куреште ялынъыз кучьлюклерге чыдамакъ дегиль, джанларыны биле къурбан этмеге азырлар. Умэр Ипчининъ «Сакко ве Ванцетти» акъкъындаки манзумеси ойле къараманлар акъкъындадыр. Миллионларнен ойнагъан Фоллер ве Файер киби империалистлер, эмекчи халкънынъ азатлыгъы огърунда курешкен Сакко ве Ванцетти ичюн олюм укюм-къарары чыкъарылувына ве оларнынъ электрик курсю устюнде ольдюрилювине мувафакъ олдылар. Сакконынъ соньки сёзлери душманларнынъ юреклерине къуршун киби саплана.

Биз ольмейджекмиз!
Не сатыр, не къуршун,
Не де курсю
Бизни артыкъ ольдюремез...

Сакко келеджекке инана ве огълуна берген соньки насиаты бир программа киби янъгъырай:

Сен яша!
Янъы бир аят яса.
Яш юрегинъ даима
Инсаниет ичюн урсун;
Даима урсун!
Иште — бу
Джеллят!
Вер току!

Джеллятлар эки къараманнынъ тенине ток йибердилер.

Эки къурбан —
Сакко, Ванцетти
«Медениет» курсюсинде
ольдюлер;
Оль — дю — лер...
Къаралы ал байракълар
Шеитлерге боюн эгдилер,
Эгильдилер;
Ах, эгильдилер...

Сакко ве Ванцетти бутюн омюрлерини эмекдар халкънынъ азатлыгъы ичюн куреште, джанларыны фида эттилер. Оларнынъ олюми бизни эдджангъа кетире. Юрегимизде империалистлерге къаршы нефрет, Сакко ве Ванцеттиге нисбетен хош дуйгъулар догъура.

Умэр Ипчи бу девирде де (1926—28) пек кучьлю, инкъилябий рух ташыгъан манзумелер ярата.

1928 сенеси «Къырым Меркезий янъы элифбе комитети» Ипчининъ шиирлеринден энъ яхшыларыны сайлап, «Куреш ичюн» адлы китабыны нешир этти. Айни шу сене «Окъув ишлери» журналында бу китап ве онынъ авторы акъкъында: «Татарларнынъ отькюр, инкъилябий драматургы ве шаири Имэр Ипчи аркъадашнынъ шиирлер китабы нефис суретте басылмыш, шаирин суретиле, нешир этильди» десен сатырлар язылды.

Бу джыйынтыкъ нешир этильген сонъ Ипчи бир аз вакъыт шииретттен «четке чекильди». Драматургия ве несир эсерлер яратувнен ве классик языджыларнынъ эсерлерини татар тилине терджиме иле мешгъуль олды.

Лякин эдебий яратыджылыгъыны шиирлерден башлагъан Ипчи, эр алда, шииреттен «къуртулыб» оламады. Сийрек те олса, манзуме эсерлер язувны девам этти. 1928 сенесинден сонъ язгъан шиирлеринден: «Тойса домна — тоярмыз биз» (1930), «Бир майыс» (1931), «Рельслер маршы» (1931), «Бизим геджелер» (1935) буюк дикъкъаткъа ляйыкълар. Оларда, Ипчининъ даима девирнен берабер илери адымлагъаны ве мемлекетимиздеки бешйыллыкъ планларнынъ мувафакъиетле эда олунувы онынъ яратыджылыгъынынъ мундериджесини зияде зенгинлештиргени корюльди.

Ударник бешликни
Толдура дёрт йылда.
Бунъа да къанмайып,
Нефтьнинъ беш йылын
Толдура о, тамам
Эки бучукъ йылда.

(«Бир майыс»)

Шаир совет мемлекетининъ икътисадият ве медениет саасындаки къазанчлары капиталистлер дюньясынынъ ачувыны ве интикъамыны арттыргъаныны билип, оларгъа джесюране хытаплар быракъа.

Пек билемиз, окенъиз
Дерья киби ташадыр.
Юкъунъыз да Къаф дагъы
Аркъасына къачадыр.
О юкъусыз геджелерде
Уйдурасыз сиз ялан —
«Меджбурий эмек» дейсиз,
«Демпинг» дейсиз,
«Чортпинг» дейсиз.
Лякин шуны билинъиз ки,
Бу масаллар бизге кечмез,
Озь улькенъиз ишчиси де
Ялан чокъракъ суву ичмез.

(«Бир майыс»)

Социализм къурувда екяне, даа яш девлетимиз, о, вакъытларда капиталистик мемлекетлернинъ уджюмине къаршы тура бильмеси ичюн кучьлю олмакъ, аз вакъыт ичинде халкъ ходжалыгъымызнынъ бутюн салларыны котермек, юксельтмек керек эди. Ишчилер ве койлюлер, алимлер, арбий хадимлер, эр кес, озь зенааты боюнджа Коммунист партиясынынъ ёлбашчылыгъы алтында буюк ве муим ишлер яптылар. Ипчининъ сатырлары да, дигер шаир ве языджыларымызнынъки киби, вира къавийлешти, эп гурьделендилер.

Эр бир заводымыз — бир къалья!
Эр бир колхозымыз — бир аркъа!
Эр трактор — бир кулле!
Бу эр кулле — капиталгъа
Олюм бере!—

деп язды Ипчи.

Бойлеликле, совет эдебияты мемлекетимизде гъает муим ве джиддий проблемаларны аль этювде огърашкъан девирде, 1930-джы йылларнынъ орталарында Умэр Ипчининъ яратыджылыгъы да осьти, къавилешти ве юксек севиеге котерильди. Онынъ бедий усталыгъынынъ татар совет шаирлери яратыджылыгъына буюк тесири олды.

Умэр Ипчи бу йыл 85 яшында оладжакъ эди. Онынъ эсерлери эсасында эдебиятымызнынъ ве саньатымызнынъ чокътанчокъ несиллери тербие корьдилер. Медениетимиз Умэр Ипчиден гъает миннетдар.

Санъат

Али Девлетов

ХАЛКЪ ЧАЛГЪЫДЖЫСЫ

Этрафтаки койлерде чобанларнынъ одаманы олгъан Зиядин Хайрединни бильмеген, онъа урьмет этмеген адам ёкъ эди. Бу урьметни о, намуслы эмеги саесинде къазанды. Одаманнынъ аилесинде учь огълан ве алты къыз олды. Баба, оларнынъ гузель тербие алып, джемиетте ляйыкъ иш саиби олып яшагъанларыны истеди. Лякин о вакъытларда фукъаре адам ичюн окъув-язувнен огърашмагъа имкян ёкъ эди.

Зиядин къартбаба озь огъуллары Рамазан, Хайредин ве Муединни озюнен берабер дагъгъа алып, оларгъа баба-деде зенаатыны, чобанлыкъны огретмеге тырышты. «Зенаат — къанаттыр!» деди огъулларына. Огъланлар бу ишни авесликнен огрендилер, бабаларына ярдым этип, онынъ эмегине озь эмеклерини къоштылар. Баба огъулларынынъ ишинден мемнун олды.

Рамазан энди кемалына кельген, иште пишкинлешкен къырджыман йигит олып, къоюн бакъувнынъ бутюн сырларыны, инджеликлерини огренгенде, апансыздан бабасы вефат этти, Бабасынынъ ерине одаман Рамазан олды ве бу ишни чокъ йыллар девам этти.

Ортанджы огъул Хайрединде музыкагъа, санъаткъа истидат ве авеслик барлыгъы корюльди. Хайредин пек яшлыкътан музыка иле огърашып башлады. Лякин омюри къыскъа экен, озь ниетине иралмады, он секиз яшына кельмезден, вефат этти. Бундан сонъ Рамазангъа, энъ кучюк къардашы Муедин, чобанлыкъ ишинде ярдымджы олды. Яш олса да, чобанлыкънынъ бутюн сырларыны огренмеге тырышты.

Совет акимиетининъ ильки йылларында мектеплерде окъумакъ ичюн фукъарелерге кениш ёл ачылды. Муедин къышта мектепте окъуды, язда исе къырларда, йиляда чобанлыкъ этти. О, музыканы да пек севе эди (агъасы Хайрединнинъ тесири себебинден), бу авеслик нетиджесинде озюне чобан къавалы ясады. Чокъ вакъыт кечмеден, къавал чалувны огренди. Ондан сонъ озюне тулупзурна ясады ве аз вакъыт ичинде оны да гузель чалмагъа огренди.

Баарьде, кузьде чайырлар ве къырларда, язда исе Чатыр дагъда — яйляда къоюнлар яйрап отлагъанда, я да раатлыкъта экенде онынъ къавалы, яки тулупзурнасынынъ къуветли, хош аэнки янъгъырай эди.

Муединнинъ музыкагъа авеслиги, миллий музыка алетлеринен мешгъуль олувы йыл-йылдан артты. Он докъуз яшында экенде, онда энди кларнет чалувгъа авеслик догъды. О озюне кларнет эльде этти ве оны да чалып башлады. Бу иште Муединге кимсе ярдым этмеди, онъа ялынъыз музыкагъа авеслиги, шахсий истидады ве исрарлы эмеги ярдым этти. Къартларымызнынъ: «Не тутсанъ, къави тут!» деген сёзлери Муединнинъ эр куньки ярдымджысы олды. Кларнетни де, къавал ве ту-

МУЕДИН КЛАРНЕТ ЧАЛА.

Ресимде: 1935 сенеси Бутюнсоюз конкурсында, 9-нджы окъчылар полкы арбий миллий вокаль-чалгъы ансамблининъ бир группасы. Биринджи сырада (сагъдан) Муедин тулупзурнасынен. Экинджи сырада (солдан): оюнлар ребери, артист Халилов, композитор Я. Шерфединов, Къызыл аскерлер эвининъ (ДКА) башы, ансамбльнинъ арбий ёлбашчысы Петухов. Учюнджи сырада (солдан): оюнджылар Гульсюм Сейдаметова (1945 с. 2-нджи Белорусие джебэсинде оюнджылар группасынен «Тым-тым» оюныны иджра эткен эди. Шимди Москвада) ве Зоре Пармакъсызова.

лупзурна киби, тез ве мукеммель огренди.

Муедин 1934 сенеси Къызыл Ордугъа чагъырылды. Аскерлик хызметини Симферопольдеки докъузынджы пияде аскер полкында кечти. Арбий хызметте экенде де казармада-къызыл кошеде, аскерлер клубында ве озь аркъадашлары арасында чалгъы чалувыны девам этти.

Буны корьген полк командири Биргин ве комиссар Сеит-Халиль Чалбаш полктаки авескярлардан миллий йыр-чалгъы ансамбли тешкиль этюв ичюн эмир бердилер. Ансамбльнинъ ёлбашчысы Муедин тайин этильди. Репетициялар башлады. Ансамбль арбий къысымларнынъ къызыл кошелеринде ве полк клубында чыкъышлар япа башлады.

Чокъкъа бармай, ансамбль тек командирлернинъ ве аскерлернинъ дегиль, айны заманда, Къырымы девлет драма театри артистлерининъ де назар дикъкъатыны джельп этти. Сонъра ансамбльге ярдым ичюн радио комитетнинъ музыка ребери Яъя Шерфединовны, девлет драма театри артистлеринден Ибраим Халилевни, Пармакъсызованы, Гульсюм Сейдаметованы ёлладылар. Ансамбльнинъ репетициялары энди теджрибели артистлер ве музыка мутехассыслары ёлбашчылыгъы алтында кечириле эди.

Бир къач вакъытлардан сонъ ансамбль полк клубында ве шеэр истисал оджакълары клубларында буюк концерт программасынен чыкъышларда булунды. Муедин озю бу концертлерде чешит алетлерде халкъ аваларыны иджра этип, аскерлернинъ ве эалининъ буюк итибарыны къазанды.

1935 сенеси Къырымдаки арбий авескярлар ансамбллерининъ конкурсы кечирильди. Бу конкурста Муедин озюнинъ миллий музыка алетлеринен иштирак этип, мувафакъиет къазанды. Хусусан, къавал ве тулупзурна чалгъанда, бутюн темашаджылар айретте къалдылар. Кене шу 1935 сенеси Харьковда бутюнсоюз арбий авескярлар ансамбллерининъ конкурсы кечирильди. Конкурста юзден зияде арбий авескяр ансамбллери, шу джумледен докъузынджы полкнынъ элли учь адамлыкъ арбий йыр-чалгъы ансамбли иштирак этти.

Конкурста Муедин оркестр иле бирликте ве айрыджа озь музыка алетлеринен де чыкъышта булунды ве бутюн темашаджыларны айретте къалдырды. Жюри азалары ве залда отургъанлар тулупзурнанынъ хош аэнкини ишитмек ичюн Муединни текрар-текрар санагъа чагъырды, онъа эль чырптылар.

Музыка алетлерини ишлетювде ве миллий аваларны иджра этювде Муединнинъ истидады ве усталыгъыны корьген мутехассыслар оны ишиттирювлерде иштирак этмек ичюн радиогъа чагъырдылар. Сонъра Муедин Биринджи бутюнсоюз радио фестивалинде иштирак этти.

Муедин 1936 сенеси Ордуда хызмет вакъытында, музыка техникумына окъумагъа кирди, музыка саньаты боюнджа белли дереджеде тасиль алгъан сонъ, Алуштада клуб мудири олды ве анда яшлардан авескярлар ансамбли тешкиль этип, районларда, койлерде концертлер берди.

Соңъундан «Большевик» колхозынынъ реиси Кязим Арабаджы истидатлы чалгъыджы ве тешкилятчы Муедин Хайрединовны озь колхозынынъ клубына ишке давет этти. Къырым мувакъкъат оларакъ немсе арбий кучьлер элинде булунгъанда, немсе ягъмаджылары тарафындан Шума койинде къуршунгъа тизильген он бир коммунист арасында Кязим Арабаджы, Муединнинъ догъмыш аптеси Эдие Меметова, эмджесининъ огълу Ибриш Мусляддин де бар эдилер.

Муединнинъ озю дженк башлагъан сонъ, бутюн совет адамлары киби, Ватанны къорчаламагъа кетти.

Дженюбий джебэнинъ 534-нджи пияде аскерлер полкы эркянында урушларда иштирак этти. 1941 сенеси октябрь 20-де Джанкой орталыгъында агъыр яраланды, 143-нджи медсанбаткъа тюшти, сонъра 171-нджи госпиталь вастасы иле Кавказгъа чыкъты, анда тедави олунды. Тюзельген сонъ, кене джебэге кетти. Польшаны азат этювде шиддетли урушларда къолундан яраланып, медсанбаткъа тюшти. Тюзельген сонъ, экинджи Белорусие джебэсинде озюнинъ 492-нджи пияде аскерлер полкы эркянында Одер неэрини кечип, Балтыкъ ялыпарындан Берлинге догърулгъанда, яни Гъалебеге бир къач кунь къалгъанда учюнджи кере агъыр яраланды. Гъалебе байрамыны Братислава шеэриндеки Ярославль эвакогоспиталинде япты.

Дженктен сонъ Муедин Бекабад шеэринде яшады, Фархад электрик станциясы къуруджылыгъында чалышты. Къуруджылыкъ биткен сонъ эт комбинатында ишледи.

Хайрединов 1970 сенеси пенсиягъа чыкъкъан сонъ да ишлевни девам этти, музыкагъа севгиси исе оны раат къоймады. О, авескярлардан чалгъы такъымы тешкиль этип, чешит ерлерде концертлер берди.

Джебэ къараманы, Къызыл Йылдыз ордени ве бир сыра дженкявер медаллерининъ саиби Муедин Хайрединов озю чалышкъан эт комбинатында намуслы эмеги иле итибар къазанды. Исрарлы эмек фаалиети ичюн «В. И. Ленининнинъ 100 йыллыгъы» юбилей медалинен, «Онынджы бешйыллыкъ илериси» нишаны ве «Эмек Ветераны» медалинен мукяфатланды.

Яшлыгъында чобан, сонъра аскер, дженк ве эмек ветераны, бутюн омюринде истидатлы халкъ чалгъыджысы олып кельген бу адам гузель аиле саибидир. Рефикъасы Эдие аман-аман отуз йылдан бери бухгалтер олып чалыша.

Бу муаббет къорантада эки бала осип етишти. Уйкен къызы Эмине эджнебий тиллер оджасы, кучюги Анифе, бабасы киби, саньаткъа, музыкагъа мейиль берди ве музыка окъув юртунынъ оджасы олып чалышмакъта.

Муедин Хайрединов шимди торунлары Зарема ве Османны тербиелев иле мешгъуль.

Февзи Алиев

ИЛЬКИ КОНЦЕРТ

Бу иш 1956 сенеси майыста олды. «Ботаника» адлы раатлыкъ эви бедий авескярлар тёгерегинде иштирак этмек истегенлер язлыкъ клуб санасында топланмакъталар. Олар отпускалары вакъытында раатланмакъ ичюн мемлекетнинъ чешит кошелеринден кельген ишчилер, студентлер, хызметчилер.

Медений тедбирлер ёлбашчысы ве тешкилятчысы къыркъ яшларында юксек бойлу Олег Александрович йырламакъ, ойнамакъ ве бир шей окъумакъ истегенлерни джедвельге алып, эписини манъа ёллай. Мен исе бир афта эвельси бу раатлыкъ эвинде аккордеонджы вазифесине ишке кирдим. Эмек фаалиетим шимди башламакъта.

Яныма яш, гузель къыз кельди. Сеси солугъы чыкъмай. Бир шей айтаджакъ, утана. Мен ондан:

— Не япмакъ истейсинъиз?— деп сорайым.

— Бильмейим,— дей.

Онъа бир талайземане йырлары теклиф эттим, бегенген тюркюсини сайлап алдыкъ. Къыз оны бир къач кере йырлады, шай этип, къызнынъ репертуары азыр олды. Сонъра дигер йырджыларнен ве оюнджыларнен мешгъулиет отькердим. Олег Александрович эр бир иштиракчининъ репертуарыны дефтерине язды. Учь саат сюрген мешгъулиетимизге екюн чектик. Базы нетиджелер эльде эткенимиз сезильди. Вакъыт битти, артыкъ эвге къайтмагъа азырлангъанда, янымызгъа къара козьлюкли, сия мыйыкълы, орта яшларында адам кельди. О, мешгъулиет вакъытында кенарда, скемледе отурып, эр бир йырджыны, оюнджыны дикъкъатнен динълемекте, озю тосат-тосат тюрлене бермекте эди. Эгер йырджы яхшы йырласа, онъа мемнуниетле бакъа, кулюмсирей, тюркюнинъ иджра этилювини бегенмесе, адам ёкъ тарафкъа чевириле эди.

— Мен йырламакъ истейим... ама ноталаргъа бакъып чалмакъ керек,— деди козьлюклю адам.— Солист дегилим, лякин опера театри хорында йырлайым. Иште, ноталарым.

Мен ноталардан анълайсам да, бир кереден Жермоннынъ «Травиата»сындан ария чалмагъа икътидарым ёкъ.

— Шимдилик ноталарнен таныш олынъыз, сонъра башлармыз,— деди о мени джесаретсизлигимни абайлап.

Он беш дакъикъадан сонъ киши кене якъынлашты. Таныш олдыкъ. Ады Ашот Афанасьевич экен. О, ачыкъ тембрли, аджайип сесле йырлады. Мен аккордеонда зиль туттым.

Сен озь улькенъни унуттынъ,
Догъмыш Провансны быракътынъ...

Сесинде насылдыр ишанч, къувет, дюльберлик сезильди. Оны башкъаларнынъ сеслеринен тенъештирмек мумкюн дегиль. Мен ариянынъ ортасында янълышып, токъталдым, о йырламакъта девам этти.

— Не? Къыйынмы ёкъса?— деди манъа Ашот Афанасьевич, арияны битирген сонъ.

— Фортепиано партиясыны аккордеонда чалмакъ бираз онъайтсыз, ама эки куньичинде мытлакъа огренирим,— деп джевап бердим мен.

— Ничюн эки кунь ичинде?— Олег Александрович тааджипленди.

— Бугунь акъшам саат секизде концерт... Бизде бойле тертип. Бир мешгъулиеттен сонъ концерт,— деди озюни сыкъмадан.

Мен шашмаладым, не дейджегимни бильмедим, чюнки концерт программасына кирсетильген номерлернинъ эписи даа хам, яхшы азырланылмагъан эди. Ялынъыз бир мешгъулиеттен сонъ санагъа, сейирджилер огюне насыл чыкъарсынъ?

— Мен насыл йырлайджам?— деди Ашот Афанасьевич.

— Февзи истидатлы йигит, акъшамгъадже ноталарны огренир. О, Огинскийнинъ полонезини дахи чала,— деди Олег Александрович ве манъа бакъып, кулюмсиреди.— Санагъа башта сен чыкъаджакъсынъ... полонезни иджра этеджексинъ.

Мен бу иштен ред этмеге азырлангъан арада, Олег Александрович: «Эр шей сырасында олур» деп, мени тынчландырмагъа тырышты. Ашот Афанасьевич исе, тешкилятчынынъ санькаткъа бойле енгиль мунасебетини корип, окели алда клубдан чыкъып кетти. Ама кетеджекте, акъшам концертни сейир этмеге келеджегини айтты. Мен, акъшам сейирджилер огюнде масхара олмамакъ ичюн, бир дефа даа репетиция япмакъ ниетинен бутюн кунь концерт иштиракчилерини къыдырып юрьдим. Йигирмиге якъын тюркюни ве оюн авасыны хатирде тутмакъ керек. Мен исе бугунь омюримде ильки кере санагъа чыкъаджагъым.

Бойлеликле, кунь кечип кетти, акъшам олды. Раатланыджылар акъшамлыкъ ашны ашап, ашханеден догъру язлыкъ клубкъа ёл туттылар. Бедий авескярлар тёгерегининъ иштиракчилери: йырджылар, оюнджылар, эсер окъуйыджылар энди чокътан санада эдилер ве эр бири озь ишини яхшы иджра этмек ичюн озь номерасыны текрарламакъта. Тешкилятчы программаны бир кере даа бакъып чыкъты. Адамлар залгъа кирип, стуллар гъа ерлешмектелер. Зал ичинден сеслер ишитильмекте.

Йырджылардан бириси яваштан перденинъ кенарыны ачты. Мен залда адам чокълыгъыны корьген сонъ пек раатсызландым, эджанландым. Эллерим, аякъла-

рым йиберилип башладылар. Саат секиз олды. Сейирджилер артыкъ эльчырпмакъталар. Олег Александрович санада о якъкъа-бу якъкъа чапкъалай: «Февзи, сен азырсынъмы?» — деп сорай. Мен бир шейлер сёйлемек истедим, ама сёйлеп оламадым. Эеджанлангъанымдан, самайларымдаки дамарларда къан ойнамакъта, вуджудым терли. Этрафымдаки адамларны корьмейим. Кендими терен чукъургъа тюшип кеткен уфакъ, такъатсыз адамчыкъкъа бенъзеттим. «Бу меним агъызымнынъ къашыгъы дегиль..» деп тюшюндим мен. Олег Александровичнинъ санагъа чыкъкъаныны, перде ачылгъаныны биле дуймадым. О, сейирджилерни тебрикледи.

— Программамызнынъ биринджи номери Огинскийнинъ полонези...— деди. Сейирджилер гурюльдетип эльчырптылар.— Аккордеонда истидатлы, яш чалгъыджы Февзи Алиев иджра этеджек!

Кене эльчырпмалар. Санагъа ильки сефер чыкъкъан чалгъыджыны сарып алгъан эеджанны сёзнен анълатмакъ пек кучь. Стулгъа къадар о еди-секиз адымлыкъ ерни буюк къыйынлыкъле кечтим. Йигирми сене ичиндеки мешакъкъатлы балалыгъым ве осьмюрлигим... дженк йыллары, бомба патлавлары, сокъакъта яралыларнынъ ташылгъаны хатириме кельди. Биринджи сырада отургъан Эдем ве Алим достларынынъ давушлары мени бу далгъынлыкътан чыкъардылар. Олар манъа «чал» деп, юрек берелер. Лякин манъа не олды?! Озь-озюмни джойдым. Элим ве пармакъларым мени динълемейлер. Ниает, озюмни къолгъа алдым. Пармакъларымны аккордеоннынъ дёгмелерине бастым, джураатсыз алда чала башладым.

«Янъылып, башкъа дёгмелерге басмаса эдим» деп тюшюндим. Лякин тамам бойле вакъытта къалтырагъан пармакъларым мени шашмалаттылар. Башкъа нота даа янъгъырап етиштирмеди, мен кене керекли аваны тапып чалмакъны девам эттим. Вуджудым ойле кучьлю титреп башлады ки, аккордеоннынъ сеси арасындан, залдаки насылдыр къартананынъ:

— Гъарипчик, эеджанлангъанындан, тизлери титремекте,— дегенини иштиттим.

Бу вакъыт пармакъларым мени текрар чыгъырдан чыкъарды, лякин тез-тез керекли нотаны къыдырып таптым. Чалувны девам эттим. Залда кулюштилер ве оксюрдилер. «Не къадар айып шей... залда достларым да отурмакъталар...» деп тюшюндим мен, шу эснада вазиетимни тюзетмек ниетинен музыканынъ экинджи къысымына кечтим ве кене янълыштым. Токътадым. Сонъра: «Чалмакъ керек»— дедим ичтен озь-озюме, ама агъыр бир юк омузларым устюнден басып тургъан киби кельди, фикирлеримни бир ерге топламагъа кедер этти. «Айып! Айып!» деп тюшюндим мен. Санадан, сейирджилерден къоркътым. Шу вакъытта кимдир залдан:

— Эвде яхшы чала эдинъ де, мында ничюн чибинлейсинъ? Къоркъма! Биз мындамыз!— деп къычырды.

Бу Эдемнинъ сеси, оны таныдым. Сес манъа джесарет берди. Озюмни эльге алдым. Чокъ тюшюнип турмадан, полонезни джесаретли чалувны девам эттим. Баягъы енгиллештим, энди титремейим, янъылырым деп де тюшюнмейим. Бутюн дикъкъатым гениаль музыканынъ тюзгюн, аэнкли макъамында. Шу вакъытта кендими санада шорбаджы сыфатында ис эттим, озюме бутюн сейирджилернинъ дикъкъатыны джельп этмеге тырыштым. Мен энди ойле къувана эдим ки, насыл этип музыканынъ сонъуна келип еткенимни дуймадым. Музыка битти. Сукюнет асыл олды. Мен стулдан бир кереден къалкъып оламадым. Сейирджилер эппи вакъыт индемей отурдылар, гуя сукюнетни бозмагъа къоркъа эдилер. Эсимни топладым. Перде бетке бир къач адым атып, ильки оларакъ сейирджилерге эгильдим. Шу вакъытта эльчырпмалар башлады, кок гудюрдеген киби олды. «Бис! Бис!» деп къычырдылар. Олег Александрович элимден тутып, санагъа чыкъарды.

— Бугунь Февзи Алиев омюринде биринджи кере санагъа чыкъып, музыка иджра этти,— деди о.— Фикиримдже, фена олып чыкъмады! Ойле дегильми?

Сейирджилер текрар эльчырптылар. «Концерт девам этти. Мен аккордеон чалдым, йырджылар йырлады, оюнджылар ойнадылар. Концерт акъшам кеч маальде битти. Бундан сонъ озюмнинъ пек ёрулгъанымны дуйдым.

Сейирджилер дагъылдылар. Яныма Ашот Афанасьевич кельди. Элимни сыкъты.

— Гузель... деди о, хошнут чехре иле.— Истидат бар. Окъумакъ керексинъиз!

Бу сёзлер къулагъымда аля чынъламакъта.

Эдебият ве санъат хаберлери

ЮЛИУС ФУЧИК МУЗЕЙИ

Озьбекстан эмекдарлары чехословакия халкъларынынъ миллий къараманы, белли публицист Юлиус Фучикнинъ адыны буюк сайгъынен анъалар. Фучик 1930, 1934 ве 1935 сенелери Озьбекстанда булунып, онынъ эмексевер адамлары, койлери ве шеэрлерининъ аяты хусусында репортажлар язды. Бир чокъ эмек адамларынен танышты, достлашты.

Юлиус Фучикнинъ яраткъан репортажлары аля буюк меракънен окъула. Муэллиф олар васытасынен окъуйыджыларны озьбек аятынен, миллий адетлеринен ашна эте.

Бу сене республиканынъ пайтахты — Ташкент шеэринде Жуковский сокъагъындаки 54-нджи эвде Юлиус Фучикке багъышланып ачылгъан мемлекетимиздеки екяне музей бу аджаип инсангъа бильдирильген миннетдарлыкъ бельгиси олды. Музей залларына къоюлгъан экспонатлар Юлиус Фучикнинъ аятындан, иджадий фаалиетинден икяе этелер. Бу ерде Чехословакия къараманы язгъан ве бир чокъ халкъларнынъ тиллерине чевирильген китапларыны, аятынынъ сонъки куньлерини тасвирлейиджи фоторесимлерни корьмек мумкюн.

Музейни ачув мунасебетиле отькерильген тантаналы митингде Фучикнинъ къадыны ве сафдашы Густа Фучикова да булунды.

Митингде Советлер Бирлиги Коммунист партиясы Меркезий Комитети Сиясий бюросынынъ азалыгъына кандидат, Озьбекстан Компартиясы Меркезий Комитетининъ биринджи секретары Ш. Р. Рашидов аркъадаш иштирак этти.

ХАМЗА ХАТИРЕСИНЕ

Эр йыл баарьде республиканынъ шеэрлери ве койлеринде озьбек совет эдебиятынынъ эсасчыларындан бири, революция шаири, джемаат эрбабы Хамза Хаким-заде Ниязиге багъышланып эдебий акъшамлар, корюшювлер отькериле. Озьбекстан ССР Языджылар Бирлигинде олып кечкен тантаналы акъшамны Озьбекстан ССР халкъ языджысы, Социалистик Эмек Къараманы, белли драматург Камиль Яшин къыскъа кириш сёзюнен ачты. Филология илимлери докторы, профессор Лазиз Къаюмов атешли шаир, коммунист Хамзанынъ аят ёлу ве иджады акъкъында доклад япты.

Языджылардан Хамид Гъулам, Тураб Тула, Андрей Иванов, Этибор Ахунова, Мухаммад Али, Эркин Вахидов, «Юность» журналынынъ баш редакторы, москвалы шаир Андрей Дементьев чыкъышта булундылар. Олар Хамза акъкъында шиирлеринден ве шаирнинъ шиирлеринден нумюнелер окъудылар. Озьбекстан ССР Илимлер академиясынынъ мухбир-азасы Иззат Султанов ве драматург Зиннат Фатхуллин Хамза акъкъындаки хатырлавларынен пайлаштылар.

ЭДЕБИЯТТА АРБИЙ-ВАТАНПЕРВЕРЛИК МЕВЗУСЫ

Земане эдебиятында арбий-ватанперверлик мевзусына багъышланылгъан ильмий-амелий конференцияны Озьбекстан Языджылар Бирлигининъ арбий-ватанперверлик эдебияты советининъ реиси, республика халкъ языджысы Назир Сафаров ачты. О сонъки йылларда бу саада эльде этильген мувафакъиетлер акъкъында айтты.

Конференцияда филология илимлери докторлары А. Тагъаев, Н. Владимирова, М. Расулий, филология илимлери кандидатлары М. Ибрахимов, Н. Бермирзаев, У. Ольджабаевлер очеркте портрет яратув, озьбек икяелеринде дженк мевзусы, поэзияда ватанперверлик гъаелери, Озьбекстанда яшагъан рус языджыларынынъ иджадында Совет Ордусы, романларда арбий-ватанперверликнинъ айдынлатылувы акъкъында чыкъышта булундылар.

На татарском языке. **«ЙЫЛДЫЗ» № 3 («Звезда» № 3).**
Орган Союза писателей Узбекистана.

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана. Ташкент —1982

Техникий редактор А. Сеногъулов. Корректор Г. Шерфединова.
Журналнынъ джылтыны рессам **Ремзи Алиев** ишледи.
Бир матбаа табагъы колеминден эксик эльязмалар муэллифине къайтарылмаз.

Басылувгъа 8.04.82 с. берильди. Басылувгъа 22.06.82 с. рухсет этильди. Р-15586. Кягъытнынъ форматы $70 \times 108^{1}/_{16}$. Юксек басма. Шартлы матбаа табагъы 12,6. Нешрият-эсап табагъы 13,5. Тиражы 6065. Сымарыш 3264. Фияты 80 к.

Адресимиз: 700000, Ташкент шеэри, Алексей Толстой сокъагъы, 7-нджи эв.
Телефонлар: баш редактор 33-14-54, умумий болюк 33-12-87.

Фияты 80 капик.
Индекс 75298.

9-34

ЖУРНАЛ МУЭЛЛИФЛЕРИНИНЪ ДИКЪКЪАТЫНА

Журнал редакциясына ёлланыладжакъ материалларнынъ мевзусына айрыджа дикъкъат этмек керек. Базы муэллифлеримиз газета материалларындан чокъ фаркълы олмагъан хаберлерни, левхаларны журналгъа ёллайлар. Бунынънен журналнынъ эдебий-бедий догърулышыны, онынъ эки айда бир кере чыкъкъаныны унутсалар керек. Редакция авторлардан эдебиятнынъ ве журналистиканынъ чешит жанрларында язылгъан темелли ве колемли эсерлер беклей.

Редакциягъа ёлланыладжакъ эльязмалар мытлакъа беяз кягъыткъа машинка иле къара лентанен эки интервалда басылгъан олмалы ве эсернинъ тек биринджи нусхасы ёлланылмалы.

10 саифеден зияде эльязмалар эки нусхада ёлланылмакъ керек.

Дердж этильмейджек эльязмалар муэллифине къайтарылмай ве рецензирленмей.

РЕДАКЦИЯ.